

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

138. SZ.

**A MAGYAR HUSZITA BIBLIA
NÉMET ÉS CSEH ROKONSÁGA**

ÍRTA

HADROVICS LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1994

A Nyelvtudományi Értekezések eddig megjelent számai

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953.
4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955.
8. **Lakó György:** Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956.
9. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956.
10. **Károly Sándor:** Igenévszavaink a kódexirodalom első szakaszában. 1956.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957.
14. **Tompai József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959.
22. **Inceffy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnevéadás hatóerői. 1961.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikázaszemlélet. 1961.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás ígétövei és igealakjai. 1962.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névszavak nyelvtani vizsgálódások. 1962.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzónk története a XVI. század közepéig. 1964.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964.
46. Alak- és mondattani gyűjtemény. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965.
52. **Perrot, Jean:** Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966.

288802

33867

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

5795 ↗

138. sz.

A MAGYAR HUSZITA BIBLIA NÉMET ÉS CSEH ROKONSÁGA

ÍRTA
HADROVICS LÁSZLÓ

MTAK

0 00031 97500 1

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1994

508862

Lektor
KISS LAJOS

ISBN 963 05 6718 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1994
© Akadémiai Kiadó, 1994 · Hadrovics László

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

PRINTED IN HUNGARY

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁ
Könyvtár 6754.../19 94... sz.

TARTALOM

Bevezetés	5
A prágai szellemi közeg	7
A német és cseh bibliafordítások	13
A magyar fordítók	15
A Münchener kódex rokonsága német és cseh szövegekkel	17
A német minta felkutatása	17
A Viler-féle Újszövetség	18
A magyar és a Viler-szöveg egyezései	26
Magányos kifejezések	40
Német jövevényszavaink szerepe a magyar fordításban	46
Szláv jövevényszavaink megfelelői a cseh szövegekben	49
A latin és a magyar szöveg viszonya a cseh és német szövegek tükrében	52
Téves fordítások	52
A magyar másolás hibái	57
Kimutatható vagy feltehető latin szövegvariánsok	58
Az Apor-kódex	74
A kódex tartalma	74
Az elemzéshez felhasznált német és cseh fordítások	75
A magyar szöveg mint másolat	76
A latin és a magyar szöveg viszonya	80
A magyar az eltéréseivel egyedül áll	80
A latin szöveg téves olvasása vagy téves értelmezése	81
Magyar—német közös eltérések a Vulgatától	86
Magyar—német—cseh közös eltérések a Vulgatától	87
Magyar—cseh közös eltérések a Vulgatától	90
Néhány különleges hely német mintája	91
Német és cseh közvetítő kifejezésre visszavezethető magyar megoldás	93
Csak cseh mintára utaló megoldások	94
Az összehasonlító elemzés tanulságai az Apor-kódexben	95
A Bécsi kódex körüli teendők	96
Régebbi fordítási hagyomány nyomai a Huszita Bibliában	98
Összefoglalás és kitekintés	106
Rövidítések	108
A források rövidítései	108
Egyéb rövidítések	110

Mutatók	111
Névmutató	111
Szómutatók	113
Magyar	113
Latin	120
Görög	127
Német	127
Cseh, más szláv és egyéb nyelvek	134
A bibliai helyek mutatója a Vulgata sorrendjében	138

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

BEVEZETÉS

1. A Huszita Bibliánkkal foglalkozó nagyarányú szakirodalom sok kérdést megoldott, sokat összezavart, több lényegeset pedig csak messziről érintett. A különböző kérdésköröknek részletes taglalásába szükségtelen volna belemennem. Ezt nagyon gondosan elvégezte Büky Béla (1986) A pszichikumra vonatkozó szókinccs korai rétege a magyarban c. könyvében. Kutatásai alapjául a Huszita Biblia három kódexét (Bécsi, Münchener, Apór-) vette, és a szótári felsorolást megelőző részben figyelmét kiterjesztette a kódexek körül eddig fölmerült minden kérdésre: mi volt a fordítás indíttatása, kik voltak a fordítók, fellelhetők-e a szövegekben eretnek gondolatok, mit állapítottak meg a filológusok a szövegek helyesírásával, szókinccsével, fordítási technikájával kapcsolatban. Mindezek részletes taglalása után Büky csatlakozik azok véleményéhez, akik e három kódexben megőrzött szövegeket huszita eredetűeknek tartják. Ezáltal maguktól elesnek azok a korábbi feltételezések, amelyek a fordítás eredetét ferences, pálos, premontrei vagy éppen bencés környezetben keresték. Büky Béla munkája tehát engem itt sok minden kérdés taglalása alól felment.

Az ő részletes és a szakirodalomban páratlanul tájékozott összegezése azonban azt is mutatja, hogy a huszita eredet hívei mit mulasztottak el. Nevezetesen nem kezdeményezték a magyar szövegek részletes összehasonlítását olyan német és cseh bibliafordításokkal, amilyenekkel a Prágában tanuló klerikusaink ott megismerkedhettek, illetve tanulmányaik befejezése után onnan magukkal hozhattak. Ő maga is inkább csak említi a cseh—magyar szöveg-összehasonlítás hasznosságát (35—36.), de részletekbe nem megy. Én ennek a munkának a pótlására vállalkoztam.

Előre jelzem, hogy részletes elemzést csak két kódexünkkel, a Münchener és az Apór-kódexszel végeztem. Az előbbivel azért, mert olyan német bibliafordítást találtam, amelynek egyes kifejezései kétségtelenül mintául szolgáltak a magyar fordítóknak. De fontosnak tartottam a cseh bibliaszövegek bevonását is. Az Apór-kódexszel azért foglalkozom részletesen, mert ennek eddig aránylag kevés figyelmet szenteltek. A Bécsi kódex részletes elemzésébe nem mentem bele. Szövegét természetesen felhasználom mindazon esetben, amikor a három kódex nyelv-

A PRÁGAI SZELLEMI KÖZEG

2. A Huszita Biblia egy szellemi forradalom terméke volt. Nem olyan értelemben, mintha szövegébe valamiféle új eszmék kerültek volna bele, hanem forradalmi volt maga a pusztán tény, hogy a bibliából mint egészből megfontolt válogatással nagyobb összefüggő részeket nemzeti nyelvre fordítottak.

Ahhoz, hogy e rendkívüli eseménynek egész jelentőségét megérthessük, összefoglalóan fel kell elevenítenünk néhány általánosan ismert egyháztörténeti tény, és ezek összefüggésébe kell bibliafordításunkat beágyazni.

A középkori egyháznak nem volt szüksége teljes nemzeti nyelvű fordításra. A biblia szövegéből természetesen felhasználtak részeket, amelyekre az evangéliumi perikópák felolvasásánál vagy a prédikációkba szőtt idézeteknél szükség volt. A bibliát a nyugati egyházban a latinul tudó papság olvashatta egész terjedelmében. A népnyelvre *annál inkább* sem kellett lefordítani, mert a bibliai szöveg értelmezésének jogát az egyház mindig is magának tartotta fenn, és a népnyelvi szöveggel mindig együtt járt a laikus, téves, sőt az egyházzal szemben ellenséges értelmezés veszélye. Így a középkorban mindaddig, amíg szektás mozgalmak az egyház abszolút tekintélyét ki nem kezdték, a teljes bibliának népnyelvi változatára nem volt szükség.

3. A biblia népnyelvi birtokbavétele a nagyobb arányú eretnekmozgalmakkal kezdődött. Az első ilyen mozgalom, amely a nép kezébe saját nyelvű bibliát adott, a franciaországi valdenseké volt. Ennek a szektának alapítója, Pierre Valdes gazdag lyoni kereskedő (†1217) az evangéliumokat két pappal lefordíttatta magának franciára. Ezen olvasmány hatása alatt megvált a gazdag élettől, az apostolok szegénységét tette magáévá, és Jézus tanítványainak példája nyomán 1176 óta mint vándorprédikátor járt körül és intette vezeklésre a népet. Ez a kép nagyban hasonlít a később fellépő Szent Ferenc működésének kezdetére, de Valdes indítása nyomán szekta képződött, Szent Ferenc viszont mindvégig megmaradt az egyház irányítása alatt, és mozgalmából nem szekta, hanem szerzetesrend lett. Valdes mozgalmának a mi szempontunkból leglényegesebb mozzanata az volt, hogy hívei nem elégedtek meg a pápa által is engedélyezett erkölcsi tanítással, hanem hitelvek prédikálását is folytatták, amitől a pápa eltiltotta őket. Kiközösítésük után a szekta szétszóródott, de szívósan élt tovább. És itt kapcsolódik működésük a bibliához. A valdensek nézeteik és szertartásaik, szokásaik igazolására a Szentíráshoz hivatkoztak, ennek szorgalmas olvasását ajánlották a laikusoknak, és elkészítették teljes fordítását. A valdensek fordítása lett

az első nemzeti nyelvű biblia. Érdekes itt szó szerint idézni a kiváló Konrad Burdach értékelését. „Az egyházi rendeletek és az inkvizíció borzalmas üldözései ellenére a valdensesk töretlenül ragaszkodtak az alapelvhez, hogy a biblia szövege az egész vallásos élet egyedüli forrása, ezt kell minden igehirdetés és istentisztelet alapjául megtenni, és szorgalmas olvasással, hangos felolvasással, sőt kívülről való tanulással már gyerekkortól kezdve a hívők (credentes) emlékezetébe vésni” . . . „Általánosan elismert marad érdemük abban, hogy a középkorban már többször megismételt megújulási kísérletet, nevezetesen a visszanyúlást az apostoli egyszerűséghez és szegénységhez, ők kapcsolták először össze az elvszerű biblicizmussal. Ők követelték először, hogy a laikusok széles tömegét a bibliai szövegekre maguk megtanítsák, ezeket kezükbe adják, és így a keresztény vallás leghitelesebb, legrégebb dokumentumait engedjék hozzájuk szólni.” [A korábbi szemelvényes részletekkel szemben] „egyedül a valdensesk követelték és valósították meg, hogy az összefüggő bibliai szöveg belenőjön a laikus tömegek nyelvébe és vallásos felfogásába.” (Mogk-Festschrift 240—242)

A valdensesk szektája Németországban eléggé elterjedt, a passauai püspökség területén 1260 táján 42 közösségük volt. Csehországban már 1301-ben egy prágai zsinat a valdensesk szektájának terjedéséről panaszkodik. Ezek azonban mindaddig nem jutottak különösebb jelentőségre, míg a husziták fel nem karolták őket, és be nem olvadtak a „cseh testvérek” közé (Marx⁵⁻⁶ 525).

4. A biblia igazi jelentősége a 14. században bontakozott ki igazán. Ezt a századot a laikus biblia századának is szokás nevezni. A bibliával való intenzívebb foglalkozás szervesen összefüggött a világi művelődésben bekövetkezett gyökeres változással, a humanizmus térhódításával. Ahogy a humanisták a görög és latin ókorban az igazi, hamisítatlan eszményeket keresték, az életvitelben, művészetben, nyelvben az ókori ideált állították maguk elé, ahogy az ókori írók tanulmányozásába mélyedtek, ugyanúgy keresték az egyház megújítására törekvő független szellemek a hit és az egyházi élet ősi, romlatlan alapjait és gyakorlati példáit a bibliában.

Ennek a mindent átformálni akaró újítási törekvésnek az egyházban nagyon szerteágazó okai voltak.

Az egyik fő ok a pápaság tekintélyének megdőbentő hanyatlása. A pápák nagymértékben a világi uralkodóktól függtek. A pápaválasztások úgy alakultak, hogy egyszerre két, sőt három pápa is magának követelte a lelki főhatalmat, ezek aztán egymást eretnekké nyilvánították és kiátkozták. A főpapság messze eltávolodott az evangéliumi eszményektől, világi pompában élt, ami azt vonta maga után, hogy az alsópapságra és főleg magára a népre egyre nagyobb anyagi terheket raktak. Mindezek láttán az egyház erkölcsi megújulását és a hitélet elmélyítését szorgalmazó mozgalmak nem felülről, hanem alulról, az alsóbb papság köréből indultak el. Az alap pedig, amelyen az új erkölcsiség felépülhetett, kizárólag a biblia gondolatvilága, a bibliából kibontható normarendszer lett. Nem lehet itt célunk részletes egyházpolitikai és eszmetörténeti fejtegetés, csakis a fő vonalak vázolása, amelyeken a megújulási folyamat eljutott a csehekhez és tőlük a Prágában tanuló magyar bibliafordítókhoz.

A mozgalom háttéréhez tudnunk kell, hogy a pápaság tekintélyének nagyfokú hanyatlása akkor kezdődött, amikor a francia származású V. Kelemen 1309-ben a dél-franciaországi Avignonba tette át székhelyét, és így lényegében a francia uralkodónak, a nagyon is céltudatos és energikus Szép Fülöpnek (1285—1314) közvetlen befolyása alá került. Ez a függő helyzet hét évtizedig tartott, és lényegében Szép Fülöp utódai alatt sem változott, amíg 1377-ben XI. Gergely újra Rómába nem költözött. A pápák hét évtizedes „avignoni fogsága” önkéntelenül még az egyházon belül is némelyekben azt a meggyőződést értele meg, hogy a pápaság fölött a világi hatalom természetes módon gyámkodik. Így a pápai hatalomnak mintegy helyettesítésére valami olyan eszményt kellett találni, amely fölött áll minden világi és egyházi hatalomnak, és ennek az eszmének meg kellett találni írásba foglalt normáit. Így fordult a figyelem a biblia felé.

5. Az első jelentősebb teológus és egyházpolitikus, aki a maga reformeszméinek megfogalmazásában a bibliát vette alapul, a Defensor pacis szerzője, Marsilius de Padua volt (1275 k.—1342/43). 1325-ben keletkezett iratában alapeszmeként a világi uralomra vonatkoztatva ő mondja ki elsőnek a népfelség elvét, és ő különbözteti meg elsőnek a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Az előbbit teljesen a népnek tulajdonítja, a másikat a néptől létrehozott kormányzatra ruházza, aminek legjobb formája szerinte a választott királyság. Ezt az elképzelést aztán átviszi az egyházra is, amelyet lényegében beépít az államba. Szempontunkból a legfontosabb mozzanat, hogy Marsilius az eszméit a bibliára hivatkozva fejt ki, ezt tartja a hit egyedüli forrásának. Szerinte az egyházban is minden törvényhozás a népen nyugszik, azaz egy papokból és világiakból választott zsinat kezében van. Továbbá az egyház a maga hierarchikus felépítésével, csúcán a pápasággal, nem isteni jogból, hanem csak célszerűségből keletkezett. A pápaságot, mint a népek életében minden elégedetlenségnek okát, szenvedélyesen támadja. A munka kezdetben névtelenül terjedt, de miután szerzőjének kiléte kitudódott, Marsilius 1326-ban Bajor Lajoshoz (1314—1347) menekült, és haláláig az uralkodó védelmét élvezte, kinek ugyanakkor tanácsadója is volt. (LexThK 6:974—976)

Ezek a valóban forradalmi eszmék Marsiliust a reformátorok előfutárává avatják. XXII. János pápa 1327-ben a mű öt tételét elítélte. Később a 14. századi nagy nyugati egyházszakadás és a reformzsinatok idején különös figyelemben részesült. Nyomtatásban először 1522-ben jelent meg, 1559-ben indexre került.

Marsilius műve a biblia előtérbe állításával az egyházon belüli szellemi forradalomnak csak a kezdetét jelentette. Ő még nem vonta le mindazokat a következtetéseket, amelyek a bibliai szövegek értelmezéséből logikusan adódhattak. Ezt egy másik nagy egyházpolitikus, az angol Wiclif végezte el teljes következetességgel és messzemenő radikalizmussal.

6. John Wiclif (1320 k.—1384) működése arra az időre esik, amikor a nyugati egyház nagyon sokat veszített tekintélyéből, és a legnagyobb megpróbáltatást, történelmének legkritikusabb korszakát élte át. Ezt a krízist a pápáknak a már említett avignoni fogsága (1309—1377) indította el, majd XI. Gergely halála után a nagy nyugati vagy pápai schisma tette teljessé (1378—1417). A válság csak a konstanzi zsinattal ért véget.

Wiclif Oxfordban Thomas Bradwardine tanítványa volt. Mestere a teológia mellett intenzíven foglalkozott matematikával is, és teológiáját a matematikában szokásos evidens tételekre építette. Isten ellenállhatatlan mindenhatóságából kiindulva teológiai determinizmusra jutott, amivel nagy hatása volt többek között Wiclifre is. Wiclif kb. 1361 óta Oxfordban mint a filozófia és teológia professzora, mint író és prédikátor sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Szellemi érdeklődésének központjában a biblia állt. (Követői doctor evangelicusnak nevezték.) 1374-ben megkapta a jól jövedelmező plébániát Lutterworthben, amelynek javadalmában élete végéig megmaradt.

Egyházpolitikai és dogmatikai nézeteit 1376 óta tizenkét nagyobb műben fejtette ki. Ezeknek részletes ismertetését elhagyva, csak a szempontunkból legfontosabb tételeket emelem ki: Az egyháznak le kell mondania a hatalomról és gazdagságról, az államnak kell az egyház javait átvennie. Ezzel a tanításával az angol nemességnél, az egyszerű népnél és a Ferenc-rendi szerzetesek körében nagyon népszerű lett. További írásaiban a bibliát ismerte el a hit egyedüli alapjának, és belőle vezette le az egyházi és világi élet normarendszerét. Hogy a biblia tanítását mindenki számára hozzáférhetővé tegye, a Vulgata alapján lefordította angolra; az Újszövetséget valószínűleg maga fordította. Az egyházat az üdvösségre predesztináltak láthatatlan közösségének tartotta. Támadta a pápaságot, későbbi írásaiban a pápaságot valójában az Antikrisztus intézményének tartotta. A papság fölött az uralmat a királyra ruházta. Elvetette a szerzetesrendeket, a fülbegyónást, a papi nőtlenséget, a papi méltóság fokozatait, az egyházi bűnbocsánatot, a szentek tiszteletét (a képek és ereklyék tiszteletével együtt), a zarándoklatokat, halotti miséket és áldásokat. Nem ismerte el szentségnek a bérmálást és az utolsó kenetet. Tagadta az oltáriszentségben az átlényegülést; szerinte a kenyér és bor lényegének megmaradásával a hívő csak lelkileg és hitben veszi magához az Urat. A hierarchikusan felépített egyházi személyzet helyébe a „szegény papokat” állította, kezdetben csak képzett papokat, majd laikusokat is, akiket vándorprédikátoroknak küldött szét. Ezeket az ellenfeleik lollardoknak nevezték, átvive rájuk egy korábban keletkezett szekta nevét. Mindezen egyházellenes működése a hivatalos egyház rosszallását vonta maga után. Wiclifet 1382-ben az Oxfordban tartott zsinat elé idézték, de az udvarnál és a Parlamentnél élvezett nagy tekintélye miatt nem rendszabályozták meg. Így élete végéig megmaradhatott plébániájában Lutterworthben.

Wiclif tanait azért kellett kissé részletesebben ismertetni, mert szinte egészükben áttevődtek Csehországba, és Jan Hus működésének nemcsak alapjaivá lettek, hanem tételesen kimutathatóan Hus írásaiban szinte megismétlődtek. Angliával a kapcsolat dinasztikus alapozású volt. II. Richárd angol király IV. Károly lányát, Luxemburgi Annát, tehát a későbbi cseh királynak, IV. Vencelnek nővérét vette feleségül. Így az udvarok érintkezése folytán Wiclif tanai hamarosan eljutottak Csehországba, legtekintélyesebb terjesztőjük Jan Hus (magyarosan Husz János) lett.

7. Prágában már Hus fellépése előtt is jelentős szellemi erjedés mutatkozott német és cseh részről egyaránt. A felső-ausztriai származású Konrad Waldhauser (Conradus ab Austria, 1320 k.—1369), Ágoston-rendi kanonok tizenöt évig mint

hitszónok Bécsben működött. Itt ismerte meg őt IV. Károly császár és cseh király, és vitte Prágába, ahol plébániát kapott, és egyúttal a király gyóntatója lett. Waldhauser főleg mint vándorprédikátor működött Ausztriában és Csehországban. Beszédeiben egyaránt ostromozta a papság és a nép körében tapasztalható bajokat, közben vitába keveredett egyes szerzetesrendekkel, és Rómában az eretnesség vádja ellen kellett magát igazolnia. Önvédelmi írása (Apologia 1365) élete történetének és vallásos felfogásának legfontosabb forrása lett.

A másik ilyen szellemi erjesztő a morvaországi Jan Milič (Milicz) volt (†1374), ugyancsak híres prédikátor. Őt is eretnességgel vádolták, és Avignonban kellett magát igazolnia, de a per folyamán ott meghalt.

Ugyancsak a reformokat sürgető prédikációival vált népszerűvé Janovi Matěj (Matěj z Janova, Matthias von Janov), prágai kanonok, Milič tanítványa. Prédikációiban főleg a papság körében elharapózott erkölcsi romlást, a szentképek és ereklyék tiszteletével kapcsolatos visszaéléseket ostromozta. Szenvedélyes hangú prédikációiba teológiai tévedések is kerültek, ezeket 1389-ben egy prágai zsinaton visszavonta. Janov több évig Párizsban is tanult, és a prágai egyetemen párizsi professzorok is működtek, akik ugyancsak a reformszellem terjesztői voltak. (Az adatokra l. a LexThK megfelelő címszavait és Baumann művét.)

Csehországban a 14. sz. második felében a vallási kérdések iránt akkora lett az érdeklődés, hogy a világiak körében is jelentős vallásos irodalom kezdődött. Ennek az irányzatnak fő képviselője Tomáš Štítný (Tomaš ze Štítného, Thomas von Stüttna) lett (1333/34—1403/4). Ő részben saját gyermekei számára, részben felnőtteknek számos teológiai traktátust írt cseh nyelven. Univerzális érdeklődésű szellem volt, aki az egész nyugati teológiai irodalomból bőségesen merített. Ugyancsak világi nemesúr volt Prágai Jeromos (Jeroným Pražský, Hieronymus von Prag 1365 k.—1416), Hus barátja, szellemi testvére és leghűbb támogatója.

A prágai szellemi közeg tehát nagyon jól elő volt készítve Hus működéséhez. Ennek az általános erjedésnek az anyanyelv használatára is rendkívüli hatása volt. Baumann (222) szavai szerint: „A 14. és 15. század közötti átmeneti időben a latin a művelt körökben egyre inkább vesztett gondolatközvetítő szerepéből. A teológia laicizálódása, az irodalomnak széles néprétegek által történő befogadása, a műfajok hierarchiájában végbement átrétegződés, napi problémák aktuálisává válása jellemzik ezt a korszakalkotó változást. Az írók és költők olyan műfajokra figyelnek, amelyeket hangosan elő lehetett adni, mint az ének és prédikáció. Ezért játszott a retorika is olyan nagy szerepet. Az írók a gondolatok megigéző fogalmazásával, de egyúttal — a prédikátorok példája nyomán — a tetszetős előadással is igyekeztek az olvasót lebilincselni. Az irodalom tehát nagyrészt közönségsikerre pályázott. Az írásmű hatásossága mellett arra is törekedtek, hogy magukat az embereket is bevonják az irodalom folyamatába, akár a közösségi életben hallgatással, énekléssel, nézéssel, akár a magánéletben az olvasással.”

8. Jan Hus (1369—1415) egész működése szorosan összekapcsolódik a prágai egyetem életével. Az egyetemet 1348-ban alapította IV. Károly a párizsi és bolognai egyetem mintájára. Nemzeti jelleg szempontjából az egyetem négy nemzet közösségét

jelentette: a cseh (*natio Bohemica*) magában foglalta a morvákat, magyarokat és délszlávokat is; ezen kívül külön egy-egy nemzetet alkottak a bajorok, lengyelek és szászok. Hus 1402-ben az egyetem rektora, ugyanakkor a Betlehem-templom prédikátora, majd 1403-ban a királyné gyóntatója lett. Wiclif tanaival 1402 óta ismerkedett meg, és teljesen hatásuk alá került. A wiclifizmus a cseh világiak körében is erősen terjedt. Ezzel szemben az új tanokat főleg a németek igyekeztek cáfolni és terjedésüket akadályozni. Hus erre azzal válaszolt, hogy 1409-ben kieszközölte a királynál, hogy az egyetemen a négy nemzet közül a csehnek három szavazata legyen, a többi háromnak pedig csak egy. Ez azt jelentette, hogy a prágai egyetemnek teljesen cseh nemzeti jellege lett. A németek erre 46 professzorral Lipcsébe települtek át, ahol már 1409-ben megalakult egy új egyetem (*studium generale*). A prágai hallgatóság egy része Krakkóba ment, ahol már 1368 óta létezett egyetem. Ezt 1400-ban a párizsi Sorbonne mintájára újjáalakították, és kiegészítették teológiai fakultással. A prágai egyetemmel szemben a krakkói huszitaellenes volt.

Prágában Hus teljesen Wiclif tanai szellemében támadta a hivatalos egyházat, míg végül kétszeri kiátkozás után Zsigmond király felszólítására, az ő menlevelével megjelent Konstanzban, hogy a zsinat előtt igazolja magát. Mivel a tanaiból semmit sem vont vissza, mint eretneket 1415-ben máglyán megégették. Ugyanerre a sorsra jutott 1416-ban leghűségesebb világi segítőtársa, Prágai Jeromos is.

A két szellemi vezér kivégzése azonban nem vetett véget a mozgalomnak. Az igazi küzdelem ezután kezdődött, és hosszan tartó belháborúba torkollott. A huszita háborúk viszontagságos eseményei már túlmennek a minket itt érdeklő korszakon. A vallási béke csak 1485-ben állt helyre.

9. Azok a tanok, amelyeket Hus főleg Wicliftől vett át, és némileg maga fejlesztett tovább, röviden összefoglalva a következők voltak: A konstanzi zsinaton tárgyalt 30 tétel közül az 1—6. és a 21. az egyházra vonatkozott, amelyet Hus a predesztináltakra korlátozott. A 7—13., 22—24., 26—28. pontok a pápaságot érintették. Ezt nem tartotta szükséges intézménynek, és működésének érvényét, azaz a pápa hivatali hatalmát annak személyes életvitelétől tette függővé. A 14—19. pontok az egyház iránti engedelmisséggel, különösen az egyházi átok érvényével foglalkoztak. Végül a 30. pont (Wicliftől szó szerint átvéve) kimondta, hogy senki sem lehet sem világi, sem egyházi méltóság, amíg halálos bűnben leledzik. Ezeken a konstanzi zsinat által elítélt és Hustól vissza nem vont egyházpolitikai és dogmatikai tételeken kívül a huszitizmus számos, a gyakorlati vallásos életet érintő tant is tartalmazott. Ilyen volt, hogy Hus és követői az oltáriszentségnek két szín alatt (kenyér és bor képében) való kiszolgáltatását a hívők számára is követelték és végezték. A szentírást mint a vallásos élet igazi alapját a nép számára saját nyelvén is hozzáférhetővé tették, a prédikálás jogát laikusoknak is megadták; elítélték a kolduló szerzetesi életmódot stb. Mindezek a nézetek a huszita háborúk folyamán nemcsak mint vallási vezéreszmék, hanem mint harcra lelkesítő jelszavak, közösségeket formáló és összetartó erők is működtek.

A NÉMET ÉS CSEH BIBLIAFORDÍTÁSOK

10. A bibliának mint a vallási eszmerendszer legfőbb letéteményesének érvénye Csehországban a 14. század folyamán alakult ki. Konrad Burdachnak már idézett klasszikus tanulmánya nagyon meggyőzően mutatta ki, hogy a biblia nemzeti birtokbavétele a németek számára előbb indult meg Csehországban, mint a tulajdonképpeni német nyelvterületen. A számos kéziratos német szöveg közül művészi kivitelezésével messze kiemelkedik az ún. Vencel-biblia, amely 1389 és 1400 között készült Vencel cseh király és felesége, bajor Zsófia számára. (Csak az Ószövetséget tartalmazza.) A kéziratos német nyelvű teljes és részleges fordításokat Wilh(elm) Walther rendszerezte máig nélkülözhetetlen kézikönyvében. Ebben a típusokat osztályozva a szöveghagyomány különböző ágait (Zweig) állapítja meg, amelyeken belül kisebb csoportokba foglalja az egymáshoz közelebb álló variánsokat. A minket majd a továbbiakban érdeklő újszövetségi szöveg a 14. ágba tartozik. Más bibliai könyvek összehasonlításához nem találtam a magyarhoz ennyire közel eső német kéziratos fordítást, de természetesen ezekben is vannak szempontunkból figyelemre méltó részletek. (Ezekről alább.)

A Luther koráig nyomtatásban megjelent német bibliák számunkra ugyancsak fontosak. Szövegeik általában sokkal régibb fordításokra mennek vissza, ami a német minták nyomozásában igen hasznos lehet. De értékes a vallomásuk olyan szempontból is, hogy a magyarral összevetve kiviláglik, hol használhattak fordítóink romlott latin szöveget, vagy a jót hogyan érthették félre. Az első ilyen német nyomtatott biblia 1466-ban Strassburgban Johann Mentel kiadásában jelent meg. 1518-ig összesen tizenhárom felnémet és három alnémet teljes bibliát nyomtattak. Ezeknek és két csehországi kéziratnak (codex Teplensis és c. Fribergensis) felhasználásával W(ilhelm) Kurrelmeyer 1904 és 1915 között tíz kötetben tette közzé az egyes bibliai könyvek kritikai apparátussal kísért szövegét. (Első kötete az evangéliumokat tartalmazza, a hetedik Tóbiás történetét és a zsoltárokat.)

11. A legrégebb teljes cseh fordítások a 14. század második felében keletkeztek. Ezek közül az elsőnek nagyon elszomorító legújabb kori története van. Keletkezését különböző filológiai érvekkel legvalószínűbben a 14. század 70-es éveire teszik. (Egyes feltevések szerint 1360 és 1390 között, mások szerint 1390 és 1410 között írhatták.) Mivel Drezdában a Királyi Könyvtár birtokában volt, Drezdai kódexnek is nevezik, de a cseh filológiai irodalomban inkább Leskovec-kódex néven idézik, mert a hagyomány

mány szerint a Leskovec családból származó apáca írta, és a kódex később a család birtokába került. Az írása körül annyi lehet a történeti igazság, hogy apácakolostorban készült, de nem egy, hanem hét személy írta. A hét kéz jól megkülönböztethető. Amikor a kódex modern filológiai feldolgozása megkezdődött, közvetlenül az első világháború előtt Louvainbe vitték fényképezésre. Itt a német csapatok benyomulása-kor keletkezett tűzben a kódex sok más értékkel együtt elégett. Megmaradtak viszont a nem teljes szövegét tartalmazó fotokópiák és a filológiai célra készített kézi másolatok. Így a szövegnek valamivel több mint egyharmad része megmenekült.

Időben a második cseh biblia a Litoměřice—Třeboň-i kódex. Ez három kötetben maradt fenn. Az első két kötetét Litoměřice (Leitmeritz) város püspöki könyvtárában, a harmadikat Třeboň (Wittingau) város állami levéltárában őrzik. (Ezért a kettős név.) A másolás koráról pontosan értesítenek a bejegyzett évszámok. Az első kötetben: 1411, a harmadikban: 1413 és 1414. A másolás 14. századi kódexről történt. Erre utal, hogy a másoló az 1413. évi bejegyzésnél a század évszámot eltévesztve, először *Trecentessimót* írt, majd utána rögtön *Qadringentessimót*. Nyilván az előtte fekvő szöveg gépies másolásából eredt a tévesztés. Az egész mű egy másoló írása. Nevét kétszer is bejegyezte. Először az első résznél: „... per Mathiam scriptorem filium Jacobi de praga”, másodszer a harmadik résznél: „... p(er) Mathiam de Praga”.

Az időben harmadik teljes cseh biblia az Olmützi kódexben őrződött meg. A gyönyörű kézirat Olomouc (Olmütz) város egyetemi könyvtárának tulajdona. Másolásának ideje 1417. A cseh filológusok megállapították, hogy az előbb említett Litoměřice—Třeboň-i kódexet és az Olmützit közös 14. századi szövegből másolták. Az Olmützinek szövege jól megőrződött, javítások nélkül. Nagyon alkalmas arra, hogy helyettesítse a Leskovec (= Drezdai)-kódex megsemmisült részeit.

Az említett teljes fordításokon kívül számos cseh részleges bibliaszöveg őrződött meg, amelyekről a későbbiekben különösen a zsoldárfordításokkal kapcsolatban még szó lesz. A legrégebb csoporton kívül később még a 15. század folyamán úgynevezett II., III., IV. redakciók keletkeztek. Az első nyomtatott cseh biblia 1488-ban jelent meg. (Az egész kérdéskörre l. StčB.) A jelen munkához a két legrégebb cseh szöveget, a Drezdai és Olmützi Biblia evangéliumait használtam rendszeresen. Helyenként idézem a budapesti Egyetemi Könyvtár cod. slav. 6 jelzetű cseh Újszövetségét is.

A MAGYAR FORDÍTÓK

12. Az alapítása óta európai hírnévnek örvendő prágai egyetemen számos magyarországi diák is tanult. Ezek a legkülönbözőbb vidékekről származtak. A jogi és filozófiai (artes) fakultások anyakönyveiből a Josef Jireček által 1885-ben közzétett adatok szerint a Felvidékről és Erdélyből származókon kívül főleg Dél-Magyarországról, nevezetesen Baranyából (Pécs környékéről), Bácskából és a Szerémségből származó tanulók szerepelnek. Ezek közül is kiemelkedő egy bizonyos „Thomas de Quinque Ecclesiis”, aki 1499-ben lett a filozófiai fakultás tanulója, és egy bizonyos „Valentinus de Vylak”, aki 1411-ben ugyancsak a filozófiai fakultásra iratkozott be, és lett itt 1412-ben magister (Jireček 104). Ezekhez vehető egy harmadik személy, akinek köze van a Huszita Bibliához, nevezetesen az 1407-ben baccalaureussá lett „Emericus de Septem Castris”, akit Melich János azonosnak tart azzal a „hènf’el emrè” nevű egyénnel, akinek fia, „Nemeti gorg” 1466-ban Moldvában Tatros városában a Müncheni kódexet másolta (Jireček 104 és Büky Pszich 31—32). Az első két személlyel azonosították aztán a magyar kutatók azokat a Thomas és Valentinus nevű literátusokat, akiknek vezetése alatt a szerémségi Kamenecből egy huszita csoport Moldvába vándorolt ki. Őket az irodalomtörténetben Pécsi Tamás és Újlaki Bálint néven szokták emlegetni. A föltevés nagyon valószínű. A rájuk vonatkozó feljegyzés szó szerint a következő: „Tunc etiam duo literati de eadem Kamenest, videlicet Thomas et Valentinus, cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis, consilio inito, nocte recidentes ad regnum Moldavae intraverunt, ubi iidem duo clerici haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt, quot ergo et quanta in eis apparet Haeresis sicut et ego legi: nemo hominum numerari possit . . . nam et istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth” (Régi m. nyelvemlékek I. köt. XXIII. l.; megismétli Horváth Cyrill (ItK 6:3—4). Magyarul Horváth Cyrillnek némileg archaizáló fordításában így hangzik: „Ak-koron két deák ember ugyanazon Kamenicz városából, tudniaillik Tamás és Bá-lint, némely eszelős emberekkel és asszonyállatokkal összebeszélvén, éjnek idején megszöktek és Moldvába mentek, hol ama két pap a mondott eretnekséget to-vább terjesztvén, mind a két szövetség írásait magyar nyelvre fordították. Meny-nyi és mekkora eretnekség vagyon pedig ebben, a mint én is olvastam; ezvilági ember el sem számlálhatja . . . mivelhogy ezt a szólást is: spiritus sanctus, így fordították: zent zelleth.” (Uo. 3)

13. Ami mármost a fordítói szándékot illeti, nagyon is valószínű Horváth Cyrillnek már 1896-ban olyan világosan megfogalmazott véleménye (ItK 6:9—10), hogy Tamás és Bálint nem akarták a teljes bibliát lefordítani, hanem tudatosan válogattak belőle. Érdeemes ezt szó szerint idézni: „Nézzük csak kissé a ránk hagyott szövegeket. Annyi bizonyos, hogy Tamás és Bálint aligha akarták az egész szentírást lefordítani, legalább egyelőre. A könyvek sorrendje a Bécsi codexben maga is meggyőzheti e részt a kutatót, annyira eklektív eljárásra vall, s még jobban a Makabeusok könyvéből való válogatás. A sort Ruth idyllje nyitja meg, aztán folytatja a mulier fortis, Judith, majd Eszter története, ki a számkivetésben dicsőíté meg Izrael fejét; a Makabeusoknak II. könyvéből ki van szemelve a VII. fejezet: a hitéhez ragaszkodó hét testvérnek és hősléklő anyjoknak martyromsága, majd a VI. fejezetnek a 18. verstől kezdődő fele: az agg Eleázár halála.” És hasonlóan folytatja Horváth Cyrill a szemléletes leírást a kódex végéig. Ez mind igaz, csak egy mozzanatot jobban ki kell emelnünk, nevezetesen a női szereplőket. A krónikás feljegyzésében a „cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis” kitétel arra enged következtetni, hogy a Moldvába kivándorlókhoz egy női szekta csatlakozott. (Ilyen női szektáról különben máshonnan is van tudomásunk.) És éppen e női csoport kedvéért is válogathatták ki a fordítók a női hősookról szóló bibliai történeteket.

A válogatás különben a magyar fordítók eredeti gondolata lehetett. Eddigi kutatásaim folyamán nem talákoztam sem német, sem cseh fordítások között olyan szöveggel, amely a mi bibliánkhoz hasonlóan összeválogatott részekből állt volna.

A MÜNCHENI KÓDEX ROKONSÁGA NÉMET ÉS CSEH SZÖVEGEKKEL

A NÉMET MINTA FELKUTATÁSA

14. A filológiai munka szemléltetésére nem lesz talán fölösleges, ha egy kissé részletesebben visszatekintek arra, ahogy az első ötletektől a részletes szövegösszehasonlítás végéig eljutottam. Fiatalabb kutatóknak ez némi tanulságot nyújthat.

Ami a Huszita Biblia egész kérdéskörének felülvizsgálatát szükségessé tette, az a tény volt, hogy az eddigi elemzések a latin szöveget egyedüli forrásnak tekintették. A magyar szöveg sajátosságait csak ehhez a forráshoz viszonyították. Részletes latin—magyar összehasonlítás sem készült mindhárom kódexről. Csak Végh József Mihály végzett alapos munkát A Münchener Kódex magyar szövegének és párhuzamosan közölt latin megfelelőjének összehasonlítása című dolgozatával, amely a Nyíri-féle kiadás függelékében (59—72) jelent meg. Ilyen részletes elemzés, mint még látni fogjuk, nagyon is szükséges volna a másik két kódexről is.

Az kétségtelen, hogy a fordítók fő forrása a latin szöveg volt, de ebből nem lehet mindent megmagyarázni. Az eddigi kutatás fő hiányossága az volt, hogy ahol a magyar valami olyan sajátosságot mutatott, ami a latinnak nem felelt meg közvetlenül, az elemzés nem lépett tovább. Elég, ha csak arra utalok, hogy a *farizeusok* nevének *leváltak*-kal való fordítását már Zolnai Gyula 1894-ben helyesen értelmezte, hogy a szó eredeti jelentése 'különlvált', és „e jelentést akarja bibliafordítónk a *levált* szóval visszaadni”. (Zolnai Nyelveml 128) E megállapításnál azonban a magyarázat a mai napig sem jutott tovább. Ez további kutatásokra ösztönzött.

Az eddigi eredményeket azzal igyekeztem tovább vinni, hogy a vizsgálatba bevontam egykorú vagy közel egykorú német és cseh szövegeket mint lehető mellékes forrásokat, mint a fő latin szöveg mellett értelmezési segítséget. Ezzel a magyar szöveg körül kialakult egész eddigi filológiát új alapokra kellett helyezni. Ezért a MünchK-szel kapcsolatban Végh József Mihály után a szöveg-összehasonlításnak nem célja a latin—magyar viszony, hanem a német—magyar és másodsorban a cseh—magyar viszony taglalása. (A másik két kódexszel kapcsolatban természetesen fontosnak tartom a latin—magyar viszony elemzését is.)

A német bibliaszövegekre nem egészen véletlenül lettem figyelmes. 1977-ben Büky Bélának A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban című kandidátusi disszertációja vitáján mint elnök szerepeltem. A vitára készülve vettem elő újra a Huszita Biblia szövegeit, és eltűnődtem egyes olyan magyar kifejezéseken, amelyek sehogy sem vágtak össze a latinnal, mint pl. a fentebb említett *leváltak*. Pusztán kíváncsiságból kerestem meg Diefenbach latin—német Glossariumában né-

hány ilyen szót, vajon a középkori német fordítók vagy glosszázók hogyan adják vissza ezeket. Meglepetve láttam, hogy egyes magyar kifejezéseknek pontos német minták feleltek meg. Minél több ilyen szót találtam, annál biztosabb lett a meggyőződésem, hogy a magyar fordítóknak német szöveget is kellett használniuk, és ezt a meggyőződésemet a kandidátusi vitán röviden ki is fejtettem. Más irányú munkáim miatt azonban ezzel a kérdéssel ekkor nem tudtam részletesebben foglalkozni.

Csak miután az Ungarische Elemente im Serbokroatischen című monográfiám kéziratát lezártam (megjelent 1985-ben), és az időközben felfedezett óhorvát passiók ének magyarázatos kiadását előkészítettem (megjelent akadémiai előadás formájában a zágrábi Filologija 12. és részletesebb magyarázatokkal a Studia Slavica Hung. 30. évfolyamában), csak ezek után tudtam visszatérni a Huszita Bibliához, és haladtam a kutatásban annyira, hogy eredményeimet 1985 márciusában a Magyar Tudományos Akadémián egy előadásban ismertethettem. Ezután azonban a HtB ügyét újra félretettem, mert be kellett fejeznem a történeti magyar jelentéstant, amelyen már 1972 óta dolgoztam. Csak e munka elkészültével, 1990 januárjában tudtam a HtB-t újra elővenni.

15. A német mintához több irányú kutatással jutottam el. Egyrészt a Kurrel-meyer által tíz kötetben kiadott legrégebb nyomtatott német bibliák evangéliumait tanulmányoztam, másrészt a német szakirodalomban tájékozódtam. Ez utóbbiban szerencsésen megtaláltam Friedrich Maurernek egy 14. századi német evangéliumtöredéssel foglalkozó tanulmányát (Evbruchst), amelyben összehasonlításként részleteket közöl hasonló korú más német szövegekből is. Ezek között szerepelt (16.) a Bajor Állami Könyvtár (Baierische Staatsbibliothek) cgm (= codex Germanicus Monacensis) 5018 jelzetű kézírata, amely a magyar fordítás szempontjából kulcsfontosságú kifejezéseket tartalmaz. A Bajor Állami Könyvtártól (Dr. Karin Schneider szíves közlései alapján) értékes információkat kaptam a kézirattal foglalkozó eddigi irodalomról és a különböző művekben közölt szemelvényekről. A szöveg egész terjedelmében eddig nem jelent meg nyomtatásban, de a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára megszerezte az egész kódex mikrofilmjét, és ennek alapján a négy evangéliumról az eredeti nagyságot megközelítő méretben papírmásolatot készítettem magamnak. Magát a kéziratot alkalmam volt látni 1984 őszén, néhány napos müncheni tartózkodásom alkalmával.

A VILER-FÉLE ÚJSZÖVETSÉG

16. A cgm 5018 jelzetű kézirat az egész Újszövetséget tartalmazza. Lapjai kéthasábosak, ezeket az idézésnél *a* és *b* betűkkel jelzem. Nyelvének jellege bajor-osztrák. Feltűnő sajátosságai a zöngés és zöngétlen mássalhangzók keverése (*buch* helyett *puch*) és a hosszú *ā* helyett a hosszú *ō* ejtése (*name* helyett *nome*, *da* helyett *do* és ennek fordítottjaként az *oder* helyett *ader*, *ohne* helyett *an* írásmód).

Tartalma részletezve a következő: Az elején (1—6. lev.) az egész évre szóló evangéliumi perikópák jegyzéke, utána néhány üres lap (7—12.), majd a négy evangélium 13r—129v. A további részekben a mai bibliai rendtől annyi az eltérés, hogy Pál apostol levelei vannak előbb (129v—213v) és ezek után az Apostolok Cselekedetei (213v—250r), majd Jakab, Péter, János és Júdás apostolok levelei (250v—265v). Ismét néhány üres lap és a két utolsó szöveg János Apokalipszise (265v—281r) és a Nicodemus-féle evangélium (287r—307v).

Az egész kézirat két másoló munkája. Az első kéz az 59r oldalig tart, Lukács evangéliuma 1. fejezetének 63. verséig, ahol a megnémult Zakariás írószerszámot kér, hogy leírhasa újszülött fia nevét: „János az ő neve”. Az első kéz utolsó szava: *ein Schreibgezeug*. A többi szöveg egész végig egy másik kéz munkája. Az első másoló kilétéről semmit sem tudunk, a második azonban két beírást is hagyott maga után. Az egyiket János Apokalipszise végén (281r): „Anno M^o CCCC vnd in den XXXV jar do finirt Ich daz puch Alz es eins het geflagen vnd flug XIIIj Vr den tag an sant nery vnd Achelley abent Johannes viller von koburg”. És a másik beírás a Nicodemus-féle evangélium végén (307v): „Johannes Viler”. Az első bejegyzés tehát 1435 május 12-ikén, szent Nereus és Achilles napján történt. Johannes Viller-Viler (vagy a mai nyelvállapot szerint Weiler) valószínűleg hivatásos másoló volt, mert egy évvel korábban egy másik Újszövetséget másolt, amelyen 1434. május 1-től 1435. január 13-ig dolgozott (Walther 427—428). Wilhelm Walther, a középkori német bibliafordítások első igazi rendszerezője és legjobb ismerője, a Viller-Weiler név alapján arra következtetett, hogy ez a másoló rokonságban lehetett a valdensek szektájához tartozó más Weiler nevű egyénnel, erre azonban egyelőre több bizonyíték nincsen. (Annak ellenére, hogy a kézirat két másoló munkája, a következőkben a rövidség kedvéért csak Viler-féle szöveggént fogom említeni.)

17. Az egész kézirat a mai napig sem jelent meg teljes egészében, de a német filológiában régóta ismert, sokszor hivatkoznak rá, részleteket idéznek belőle, és Adolf Mautsch disszertációja az evangéliumokat részletesen is feldolgozta.

Az eddigi megállapítások szerint a szöveg biztosan másolat. Erre mutat a sok véletlen kihagyás, az ún. homoioteleuton, amikor a másoló két egymás után álló és azonos szóval végződő mondatnál a másodikat átugorja. Ugyancsak elég sok benne a tévesen olvasott vagy félreértett szó, pl. *heute* (hodie) helyett *herre*, *gestille* (tranquillitas) helyett *gesteine*, *sauern* (fermentare) helyett *saubern* és hasonlók. Mindez arra mutat, hogy e szövegnek lehetett valamilyen régibb, teljesebb és hibátlanabb változata, és az szolgálhatott a magyar fordítóknak a latin mellett segédforrásul. Az eredeti német szöveg keletkezését Walther sokkal korábbra teszi, mert egyes szavakat a másoló már nem ismer, és egészen másokat ír helyettük (428). A szóban forgó kézirat a magyar szöveg szempontjából mégis döntő fontosságú, mert megőrződtek benne azok a kulcskifejezések, amelyek a magyarnak mintául szolgáltak.

A Viler-kézirat és a magyar Müncheni kódex csak egy közös részt tartalmaz, a négy evangéliumot. A többi résznek nincs magyar megfelelője. Ami pedig mint magyar szöveg a Bécsi és Apor-kódexben fennmaradt, annak nincs megfelelője Viler-nél. Így tehát a részletes összehasonlítás mindaddig csak a négy evangéliumra szorít-

kozhat, amíg a többi magyar szövegnek is elő nem kerül valamilyen közeli német rokona. Kiegészítésül természetesen a Bécsi és Apor-kódex egyes helyei is figyelembe veendőek.

Viler szövege a középkori német bibliafordítások számos változata között egymaga külön típust alkot, amelyet Wilhelm Walther mint 14. ágat (Zweig) jelölt meg (427). Ez a megkülönböztetés teljesen jogos, mert ez a változat egészen sajátos tulajdonságokat mutat. Egyrészt szigorúan ragaszkodik a Vulgata szövegéhez. Nincsenek benne szabadon fordított részek, vagy, ami másutt gyakran előfordul, a mintául szolgált korábbi kézirat széljegyzeteiből a főszövegbe sodródott fordítási szinonimák, magyarázatok, bővítések. Másrészt az egész fordítást sajátos purizmus jellemzi, amiről később bővebben lesz szó.

18. A Viler-szöveg német kutatóinak egy fontos körülmény elkerülte a figyelmét, nevezetesen hogy eredetijének valahol Csehországban kellett keletkeznie, és ez a mi szempontunkból döntő jelentőségű. Ennek bizonyítéka a latin *legio* szónak a német *Finsternis*-szel való fordítása. A szó az evangéliumokban három helyen fordul elő. Először Máténál (26, 53). Amikor Jézust elfogják, és egyik tanítványa kardot rántva levágja a főpap szolgájának fülét, Jézus eltéti vele a kardot: An putas quia non possum rogare Patrem meum, et exhibebit mihi modo plusquam duodecim legiones angelorum? — Auag azt alotod hog nē kerhètnē è afamat τ ma adna ènnèkem tǒbbèt hog nē tizèn kèt *legio* angalocat. — Vilernél a *legio* értelmezéseként *vinsternuß* áll: Ader meynftu nicht das ich mag gebieten mein vater vñ er wirtt mir erpieten Nu mer wen XII *vinsternuß* der engel (38ra). A másik hely Lukácsnál van (8, 30), amikor Jézus a légiónyi gonosz szellemnek megengedi, hogy az ördögösből a disznókba költözzenek: Interrogavit autem illum Iesus dicens: Quid tibi nomen est? At ille dixit: *Legio*; quia intraverant demonia multa in eum. — Kèrde ke ötet ic mōduan Ki tenèked neued τ ρ mōda *Legio* mert foc οτδωγοc mētecuala οβèle. — Vilernél ismét *vinsterniß* áll: Waz ift dir der name vnd sprach Ein *vinsternisse* wan vil tewfel waren eingegangen in yn (70vb). A harmadik hely (Mc 5, 9) ugyanezt a jelenetet írja le: Et dicit ei: *Legio* nihi nomen est, quia multi sumus. — Es monda ρ neki *Legio* ènnèkè-nèuem mert fokan vagōc — vñ er sprach ym Ein *vinsternuß* ift mir der nome wann vnß vil fint (44va).

A latin *legio*-nak *Finsternis*-szel való visszaadása arra mutat, hogy a fordítónak tudnia kellett csehül, és ismernie kellett valamilyen cseh bibliafordítást. A dolog magyarázata a következő. Az ószlávban a görög *λεγιών* fordítása *τ̃ma* 'große Menge, Zehntausend, ungeheuer viel'; ennek megfelelően a *τ̃mamī* határozói alak jelentése 'zu tausenden' (SadAitz Hwb 139). Az ószláv szó a török *tümän*, *tümen* átvétele, amiből a régi magyar *temén* is származik. Ez mint bibliai kifejezés előfordul az Apor-kódex (209) passiójában, ahol Mária szent Anselmus doktor kérdéseire sorra elmondja Jézus kínszenvedésének történetét. Az elfogadás fentebb idézett jelenetében: Awagh nem kerhetem az en zenth afamat hogy kyldene nekem tyzen keth *themen* angyalth, hogy kyk engem megh oltalmaznanak. — Az ószlávban a *τ̃ma* alakban meghonosodott török szó már nagyon korán egybeesett az eredeti szláv *τ̃ma* 'Finsternis' jelentésű szóval, ami a magyar *tömlöc*-ben is jelen van (< szláv *τ̃mbnica*). A *legio* ilyen

értelmezése az ószláv bibliafordításokból átkerült a csehekbe is. A két legrégebb cseh biblia, a Drezdai (1370—80 tájáról) és az Olmützi (1417-ből) mindhárom említett helyen a *tma* szót használja, így (Mc 5, 9): O mye gefť gmie *tma*, ze gefť mnoh<o> nas (Dr); Mně jest jméno *Tma*, nebo jest nás mnoho (01 149). A másik helyen (L 8, 30) ugyancsak mindkét fordításban *tma* áll (Dr 226, 01 227). A harmadik helyen (Mt 26, 53), mivel ott tizenkét légió angyalról van szó, a csehben a számnév mellett a *tma* többes genitivusa, a *tem* alak áll: wiece nezli dwanadft *tem* andyelow (Dr 124), ill: wiece než dvanadcte *tem* anjelów (01 125). Aki tehát a *legio*-t németre *Finsternis*-szel fordította, annak ismernie kellett valamilyen cseh bibliafordítást. Aligha tévedek tehát, ha felteszem, hogy az eredeti szöveg, amely Viler másolatában maradt fenn, csehországi német fordító (vagy fordítók) munkája volt.

19. A *legio* — *Finsternis* megfelelés később a másolások és átdolgozások folytán más német szövegekre is áterjedt. Az első nyomtatott bibliák újszövetségi részében is szerepel az eredeti *schar* mellett. Így a fentebbi elfogatási jelenetben (Mt 26, 53): vnd er geb mir mer den XIJ *schar* oder *vinsterniß* der engel? A fogalmazáson látszik, hogy a szó itt későbbi betoldás, és hiányzik a Z-Oa és T, valamint F jelzetű variánsokból (Kurr 1:105). A másik két helyen (L 8, 30 és Mc 5, 9) csak ein *schare*, ill. ein *schar* szerepel (Kurr 1:238, ill. 136). De a *legio* — *Finsternis* megfelelésre van egy másik példa is a nyomtatott német bibliákban, nevezetesen a Makkabeusok könyvében (1 Mach 6, 35), ahol az elefántokat harcba viszik, és a *légiók* között szétosztják: Et diviserunt bestias per *legiones* — Vnd fy teilten die tiere durch die *lamelung* genant *legio* das ift ein *vinsterniß* (Kurr 10:189). Itt is ez nyilvánvaló utólagos magyarázó betoldás, az eredeti német szó a *lamelung* volt.

A *legio* — *Finsternis* megfelelésnek nyoma van a középkori latin—német glosz-száríumokban is. Diefenbachnál a *legio*-nak *schar*, *legion*, *samenunge* értelmezései mellett a *finsterniß*, *fensternes* is szerepel. Érdekes módon az utóbbi alak a 21-es számmal jelzett forrásból való, amely a *legio*-t *schar*-ral is értelmezi. Itt is valószínű, hogy a *Finsternis* csak variánsként került a szójegyzékbe. DiefNGI *legio*-nál ugyancsak *finstri*, *finsterniß*, *finsternes* és *vinstirnisse* alakot hoz. (Vö. még Lexer Twb³⁴ 289 a *vinsterin* szócikkkel.)

A Viler-típusú szövegről azonban nemcsak az bizonyítható, hogy Csehországban készült, hanem hogy ott forgalomban is volt. Egy másik csehországi kéziratoss német biblia, a Kurrelmeyertől is felhasznált Codex Teplensis (14—15. sz.) olyan glosszákat tartalmaz, amelyek csak a Viler-szövegre jellemzők. Így a glosszázó a latin *scriba* megfelelőjét, a *schriber*-t, *Ein schrift weife*-vel helyettesíti, a *phariseer* mellé pedig *Abgescheidn'* (= *-dner*) változatot ír. Ezek tipikusan a Viler-szöveg megoldásai, és a magyar szöveg szempontjából is kulcsfontosságúak.

20. A későbbi elemzésekből majd kiderül, hogy a Viler-szöveg fentebb említett purizmusa nem öncélú németesítés, hanem egyrészt mélyebb teológiai értelmezésre, másrészt közérthetőségre való törekvés. A német összöveg szerzője nagyon is tudatosan és következetesen lefordít olyan kifejezéseket is, amelyeket más német szövegek idegen elemként meghagynak, legfeljebb németesítenek, mint pl. *apostolus*, *propheta*,

pharisaeus, publicanus, synagoga és hasonlók. Nem megy viszont bele népetimológiás fordításokba. Míg egyes német szövegek a *sadducaeus*-ok nevét a latin *seducere* 'elcsábít, félrevezet' igével való összecsengés alapján *die verlaiter*-rel adják vissza (Kurr 1:85; Mt 22, 23 és 34), Vileré megmarad a *dye saduceyer*, den *saduceyern* mellett (32cb, 33ra). A fordításoknak ez a differenciáltsága azt mutatja, hogy a Viler-szöveg ősenek alkotója megértésre és nem feltétlen németesítésre törekedett. (A magyar szöveg is megtartja a *saduceos* kifejezést.)

21. A magyar fordítók a német gyakorlatból sok mindent átvesznek, de magyartításukban nem ennyire következetesek. Előre is feltételezhető, hogy azokat a latin kifejezéseket, amelyek a korábbi vallási gyakorlatban nálunk már meghonosodtak, nem próbálták lefordítani. Hogy lássuk a két eljárás között a hasonlóságot és különbséget, a tárgyalta kifejezéseket legjobb két csoportra osztani. Először lássuk az állandóan visszatérő elemeket, azután a csak néhányszor vagy éppen egyszer előfordulókat. Fordítástechnikai szempontból mindkét csoport változatos: vannak közöttük héber, görög, ritka vagy több jelentésű latin szavak, tehát olyan elemek, amelyek a fordító tudását valamiképp próbára tették, és a német megoldás mintául szolgálhatott a magyarnak. Előre kell bocsátani, hogy a Viler-szöveg nem ad mindenre magyarázatot, figyelembe kell venni más német fordításokat is, főleg az 1466-tól Lutherig nyomtatásban kiadott német bibliákat, amelyeknek szövegét Wilhelm Kurrelmeyer tizennégy nyomtatvány és két kézirat alapján tette közzé kritikai kiadásban. Ezek a nyomtatott szövegek ugyanis régebbi kéziratokra mennek vissza. Ugyancsak figyelembe kell vennünk a középkori latin—német glosszáriumokat, amelyeket L. Diefenbach szerkesztett két szótárrá.

A legközelebbi kérdés tehát az, hogyan viszonylik a magyar evangéliumok szövege a Viler-szöveghez.

Nem követi a magyar fordítás a következő állandóan visszatérő német kifejezéseket:

latin	német	magyar
<i>apostolus</i>	<i>der bote</i>	<i>apostol</i>
<i>evangelizare</i>	<i>kündigen</i>	<i>evangelizál</i>
<i>Johannes Baptista</i>	<i>Johannes der täufer</i>	<i>János baptista</i>
<i>magi</i>	<i>könige</i>	<i>mágosok (BécsiK: táltosok)</i>
<i>poenitentia</i>	<i>busse, reue</i>	<i>penitencia</i>
<i>poenitentiam agere</i>	<i>busse tun, bussen</i>	<i>penitenciát tart v. művelkedik</i>
<i>propheta</i>	<i>der weissage</i>	<i>próféta</i>
<i>prophetizare</i>	<i>weissagen</i>	<i>prófétizál</i>
<i>synagoga</i>	<i>samelunge</i>	<i>zsinagóga</i>

Ezekben az esetekben nyilván a régebbi hagyomány, a magyarországi kereszténység gyakorlatában már kialakult szóhasználat befolyásolta a fordítót. (Ezzel a kérdéssel külön fejezetben is foglalkozom.)

22. De az ilyen állandósult latin kifejezések mellett számos olyan alkalmi kifejezés is van, amelyeknek aligha lehetett hagyománya a magyar gyakorlatban, és amelyek mégis fordítatlanul maradnak a magyar szövegben, míg a Viler-szöveg mindig lefordítja őket. Ezek ábécérendben a következők. (Elhagyom az olyan szavakat, amelyek a németben sem fordítások, hanem csak németesített alakúak, mint *corona, mentha, ruta, stola* stb.)

(1) *adeps* (Mc 9, 48). Mert mēden *adeps* tūzzel fozatic. A Vulgatában ez a szó itt nem szerepel, és ugyancsak nincs a Lev 2, 13 helyen sem, amelyre a Vulgata-kiadás hivatkozik. Szabó T. Ádám (MünchK 357) tévesen fordítja 'áldozat', ill. 'Opfer' szóval, a helyes értelmezése 'zsiradék'. Viler szövege: wann alle *feiftikait* wirtt mit fewer gefalczen (5ra).

(2) *alabastrum* (Mt 26, 7; Mc 14, 3; L 7, 37). A magyarban mindenütt *alabástrom* marad, Vilernél a fenti helyek sorrendjében: habend ein *mermellsteynen puchse* (36vb); *mermellstein puchse* (54va); Czutrug fy *mermleine buchsen* (68vb). A nyomtatott bibliákban csak *buchs* van az anyaga megjelölése nélkül (Kurr 1:101, 176, 232).

(3) *alba* (J 20, 12): et vidit duos angelos in *albis* sedentes — *albacban* — vnd fah czwen angel in *weissen cleid* fassen (127va). Más bibliákban: in *weissen gewanden*, variáns: *klaydern* (Kurr 1:418).

(4) *apex* (L 16, 17): . . . quam a lege unum *apicem* cadere — eg *apexn^e* ěmulni — weñ vom gefecze ein *kerzlein* zu vallen (84ra). A kérdéses német szó *kerzlein*-ből romolhatott *kerzlein*-né, vö. *iota* alatt is. Vö. még: einen *punt*, variáns: einen *spitz* (Kurr 1:284).

(5) *aromata*: A latin többes alak a magyarban különböző ragokkal jelenik meg, a német itt is fordít. Mc 16, 1: emerunt *aromata* — vñ^c *aromatakak* — kauftten *falbñ* (57ra); L 23, 56: *aromata* et unguenta — *azomatakak* z keneteket — *gwürcz* vnd *falben* (95va); L 24, 1: portantes . . . *aromata* — hožuā *aromatacat* — tragende dy *gewürcz* (95va); J 19, 40: cum *aromatibus* — *aromatakak* — mit *gewürzchen* (127rb). A nyomtatott bibliákban szerepel ugyan die *wolriechenden falben*, de gyakoribbak: die *armathen*, *armathi*, *armathai*, mit *armathen* (Kurr 1:325 és 416).

(6) *auster* (L 12, 55): et cum [videritis] *austrum* flantem — Es micō latangatoc *aufñert* fuatta — vnd weñ ir deñ *mittages wint* feet wehende (79vb). A T és F jelzetű, szorosan összefüggő kéziratok megtartják a latin szót: fo ir fecht den *aufñern wint* ween (Kurr 1:268).

(7) *cadus* (L 16, 6): Centum *cados* olei — žaz *kados* olařal — hundert *vas* oles (83va). Másutt: *krug* (Kurr 1:282).

(8) *catinus* (L 11, 39): quod deforis est calicis et *catini* — meř kúuřl vagon a kelhen z a *katinomon* — waz ift von außwendig dez kelges vnd daz (!) *steinapfes* (77ra). Másutt: vnd des *naphs* (Kurr 1:259).

(9) *cetus* (Mt 2, 40): in ventre *ceti* — *Cetn^e* hafaban — in dem pauche des *walfishes* (23r-v). Ugyanígy a nyomtatott bibliákban (Kurr 1:46).

(10) *cilicium* (Mt 11, 21; L 10, 13): in *cilicio* et cinere — hamuban z *ciliciumbā*, ill.: *ciliciūba* z hamubā — in *harcleiden* vnde afchen (22ra, hasonlóan 74va). A nyomtatott bibliák ugyancsak lefordítják (Kurr 1:42 és 251).

(11) *clibanus* (Mt 6, 30): in *clibanum* mittitur — a: *clibanofba* èrèztetic — in eynen *packofen* wirt gelaßen (17vb). A másik helyen (L 12, 28) a magyar fordító tévesen a *kalangya* szót használja, Vilernél ott is *packoffen* áll (78vb). Más bibliák szavai: *backofen*, *aitoffen* (Kurr 1:25 és 265), de Dief-nál *hevschober*, *hev-huff*, *-huffe* is, ami egyezik a magyar *kalangya* jelentésével.

(12) *corbona* (Mt 27, 6): Non licet eos mittere in *corbonam* — Nē illic èzeket èreztenōc a: *corbanōba* — Es zymt fye nicht zulaßen in den *filberstock* (38vb). Másutt: zū dem *schatz* (Kurr 1:108).

(13) *didrachma* (Mt 17, 23): qui *didrachma* accipiebant, és alább: Magister vester non solvit *didrachma*? — kic a *didragmat* vèzicuala; Tü mēstertec nē fizeti mg a *didragmat* — dye do den *zins* nomen (28rb); ewer meifter gildet nicht den *zins* (28r—28v). — A harmadik helyen (L 15, 8) a magyar szövegben *didragmat* áll ugyan, de ez nem felel meg a latin *drachmas decem*-nek és valószínű, hogy az előző hely emlékének hatása alatt *tíz *drachmát*-ból rontották. Az első két helyen Kurr szövegeiben *zins* helyett *zol* van (1:67), a harmadik helyen *X pfennig* (1:279).

(14) *Didymus* (J 11, 16; 20, 24; 21, 2): Thomas, qui dicitur *Didymus* — tamas ki mondatic *didimosnac* — thomas der gesprochen wirt *czweifeller* (115rb). A másik két helyen is magyar és német ugyanígy. (Viler 128ra és 128va: *czweiffeler*.) A nyomtatott bibliákban is mindhárom helyen: *zweifeler*, *zwiefeler*, *zweiueler* (Kurr 1:382, 419, 420).

(15) *doctor* (L 2, 46): in medio *doctorum* — a: *doctorocnac* közèpèttec — in dem mitel der *lerer* (61ra). (Alakilag a latin szó lehetne a *doctus* többes genitivusa is.) Kurr szövegeiben is: *lerer* (1:207).

(16) *Encaenia* (J 10, 22): Facta sunt autem *Encaenia* in Hierosolymis — Lottec ke: *enèceniac* ihrlm̄ben — worden sint aber *Ein kom* in Jerusalem (114ra). A német szó nyilván nem fordítás, hanem a latin szó rontott alakja. Más német szövegekben (Kurr 1: 379) valódi értelmezés, *hochzeyt* vagy *kirweych* áll. Eredetije a görög ἐγκαίνια (tbsz.) 'Fest der Tempelweihe' (Bauer).

(17) *ethnicus* (Mt 5, 47): nonne et *ethnici* hoc faciunt? — nē dè az *etnikofoc* es tézèc azt — en tund das nicht auch *heiden* (17ra); Mt 6, 7: nolite multum loqui sicut *ethnici* — mikent az *etnicofoc* tèzn^c — A Viler-szövegből ez a rész hiányzik, de másutt: als die *heiden* thünd (Kurr 1:22); Mt 18, 17: sit tibi sicut *ethnicus* — legen nèked mikent *etnicos* — er fye dir als ein *heide* (29ra). Annak ellenére, hogy a nyomtatott bibliák is általában *die heiden* kifejezéssel élnek, a Z—Oa jelzetű variánsok két helyen is *ethnici* mellett maradnak (Kurr 1:21 és 22).

(18) *fundamentum* (L 6, 48 és 49): et posuit *fundamentum* super petram; alább: sine *fundamento* — o *fondañtomat*; alább: *fondamentōnalkul* — vnd legt den *grunt* auff ein vels; alább: an (= ohne) *gruntffesten* (67rb). Más bibliákban: vnd fetzt die *gruntfesten* (var.: *gruntfeli*) auff einen stein, ill.: on *gruntfeste* (Kurr 1:227).

(19) *gazophylacium* (Mc 12, 41): Et sedens Iesus contra *gazophylacium* aspiciēbat, quomodo turba iactaret aes in *gazophylacium* — a: *gazofilanciūm* ellen; a: *gazofilanciomba* — widder den *gelt stock*; in den *gelt stock* (53rb). Hasonló alakban L 21, 1 és J 8, 20 helyeken is, ahol Vilernél (90rb és 110ra) szintén *geltstock* áll. A többi német fordításban: *trelkamer*, *schatzkamer* (Kurr 1:171, 306 és 369).

(20) *hostia* (L 2, 24): et ut darent *hostiam* — τ hog aianlananac *ofiyat* — vnd daz geben *oppher* (60rb). Másutt is *opffer* (Kurr 1:204—5).

(21) *iota* (Mt 5, 18): *iota unum* aut unus apex — eg *iota* auag eg apex — ein *kricze* ader ein *buchftab* (16ra). Más szövegekben: ein *punct* oder ein *büchftab* (Kurr 1: 18). Vö. *apex* alatt is: 22 (4).

(22) *legio*: Részletesen l. fentebb, a 18. §-ban.

(23) *levita* (L 10, 32): Similiter et *Levita* cum esset secus locum — Azonekpeē es a: *leuita* — ein *leuit* (75ra). Jánosnál (1, 19): sacerdos et *levitas* — papocat τ *leuitacat* — *leuiten* vnd *prifter* (97vb). — A Viler-szöveg megtartja ugyan az eredeti szót, de más német fordításokban *levit* mellett van *ambechter* és *diener* is (Kurr 1:253 és 336).

(24) *mammona* (Mt 6, 24): Non potestis Deo servire et *mammonae* — Nem zolgalhattoc iftènn^c τ *mamonnac* — Nicht muget ir gedyenē gote vnde dem *Reichtum* (17va); Lukácsnál (16, 13) a latin és magyar azonos az előbbivel, de a német: vñ dem *geiern gute* (84ra). Kurr szövegeiben szintén *reichtum*, ill. *reichtumb* áll (1:24 és 284).

(25) *manna*: Részletesen l. alább: 46 (27).

(26) *nardus pisticus* (J 12, 3): libram unguenti *nardi pistici* pretiosi — a: dragalatos *nardipifticos* keneten^c fontat — Ein pfunt salben einß tewren *gemischten nardiß* (116vb). Másutt: des *edeln nardus* (Kurr 1:387).

(27) *Olivetum*, mons *Oliveti* (Mt 21, 1): ad montem *Oliveti* — *oliuetnac* hegerè — zu dem *olperge* (31rb). A további helyeken (Mt 26, 3; L 19, 29; L 21, 37; J 8, 1) a magyarban megmarad az *olivet*, a németben az *olperg*, *-perck*. A mons *Olivarum* esetei közül a magyarban kétszer megmarad az *olivet* (Mc 11, 1 és 13, 3): ad montem *Olivarum* — *oliuetnac* hegere — zu dem *perg der olpaume* (51va); ill.: in monte *Olivarum*—*oliuetnac* hegen — auf dem *olperge* (53va). Egy esetben viszont a magyar változtat (L 22, 39): in montem *Olivarum* — az *olaiocnac* hégèrè — auff den *perck der Ole baumen* (92vb). A magyar *olivet* alak szempontjából nem közömbös, hogy a német bibliák T (=Teplensis) jelzetű kódexében Lukácsnál (19, 29) megmaradt az *oliveti* alak, de ezt később *olperg*-gel helyettesítették (Kurr 1:298).

(28) *palma* (J 12, 13): acceperunt ramos *palmarum* — veuec a: *palmacnac* ágait — nomen fy reifer der *olpaumē* (117ra). Másutt németesített alak: die effte der *balmen* (Kurr 388).

(29) *phylacterium* (Mt 23, 5): dilatant enim *phylacteria* sua — O *filateriomokat* ke: megzéléfeitic — Wann sy außpreiten ire *gebotrbrieffe* (33va). A *gebot*-nyilván elírás *gebet*- helyett. Kurr szövegeiben: Wann sy weitem ire *briefuaß* (1:87). — A görög φυλακτήριον jelentése 'Schutzmittel, Amulett' (Bauer).

(30) *porticus* (J 5, 2 és 10, 23): quinque *porticus* habens — valuan öt *porticoft* — haben fünff *pforten heuler* (103ra); in *porticu* Salomonis — salamonnac *porticofaban* — in denn *pfort haus salomonis* (114ra). Más német bibliákban: habent ·V· *vorlauben*, variáns: funff *zugeng*; illetőleg: in der *vorlauben* salomons (Kurr 1:351, ill. 379).

(31) *probaticus*, *probatica* piscina (J 5, 2) — *p(ro)batica* nèuo halas to — ein *mercklicher* teich (103ra, hasonlóan *merchlich* Dief-nál a 8 jelzetű szójegyzékből). A görög προβατων 'Schaf' melléknévi προβατικός alakjából átvett latin elnevezést

néhány német fordító a *probare* latin igével hozta kapcsolatba, így keletkezett: ein *bewerter schaffweyer* (Kurr 1:351). A magyar fordításban ennek nincs nyoma.

(32) *rabbi* (Mt 26, 49): Ave — *Rabbi* — *Ūduoz leg rabi* — *Gegrufet feyftu meifter* (37vb). Más német bibliákban is *meister* (Kurr 1:105).

(33) *raca* (Mt 5, 22): Qui autem dixerit fratri suo: *Raca*, reus erit concilio — ki ke: mōdand o affafianac *racha* melto lezen itéletn^c — wer aber spricht seynem pruder *troccz* d(er) wirt schuldig des Rates (16rb). Más német szövegben is előfordul *trutz*, de az általános *racha* vagy *rach* (Kurr 1:19).

(34) *stater* (Mt 17, 26): invenies *staterem* — lelz o bēnne eg *scatert* — wirdft du vindē eynen *pfennig* (28va). Más német bibliákban ugyancsak *pfennig* (Kurr 1:67). A görög *στατήρ* jelentése 'ezüstpénz' (Bauer).

(35) *Syrophoenissa* (Mc 7, 26): Erat enim mulier gentilis, *Syrophoenissa* genere — Vala è nēberi pogan nēzettel *serofenilla* — wann sye was ein heidenische ffraw *fyrifches* geflechtes (47va). Más bibliák felbontják a szót: von dem geschlecht (var.: land) *fyr* vnd *phenicis* (Kurr 1:148). Eredeti értelmé szerint a Szíriához tartozó Phoenicia lakója (Bauer Συροφονικήσσα alatt).

(36) *testamentum* (L 1, 72): et memorari *testamenti* sui sancti — τ hog m̄g emlékezec o scent *testamentomarol* — vnd zu gedencken feins heiligen *gelubdes* (59rb). Másutt: feins heiligen *gezeugs* vagy: einer heiligen *gezeugnuß* (Kurr 1:201).

(37) *vigilia* (Mt 14, 25): Quarta autem *vigilia* noctis — Az eyn^c ke: neged *vigiliaia* koron — Aber zu d(er) vierde *wache* d(er) nacht (25va). Másutt is: *wach* (Kurr 1:56).

23. A felsorolt esetekben legfeljebb a *cilicium*, *doctor*, *fundamentum*, *hostia*, *levita*, *mammona*, *testamentum* és *vigilia* szavakról tételezhető fel, hogy már korábban, a kereszténység gyakorlatában meghonosodtak, s ezért nem volt szükség a fordításukra. A legtöbb esetben azonban a szó azért maradt fordítatlanul, mert nem ismerték az értelmét, és lehetséges, hogy a segédforrásként használt német szövegben is így álltak, mint az *aromata*, *auster*, *ethnicus*, *olivetum*, *palma*, *raca* esete alapján feltételezhető. Nem lehetetlen, hogy az a szöveg, amelyet Viler másolt, egy régebbi fordításnak már purista szellemben átdolgozott változata volt. Nagyon valószínű, hogy a magyar fordítók egy ilyen régebbi, kevésbé purista szöveget használtak. Feltűnő ugyanis a számos egyezés a magyar és a Viler-szöveg között, amelyekkel alább foglalkozom.

A MAGYAR ÉS A VILER-SZÖVEG EGYEZÉSEI

24. Vannak a magyar fordításban olyan kifejezések, amelyek egész világosan a német mintát tükrözik. Ezek között is számos ismétlődik, ami már a hitelesített szakszó benyomását kelti, vannak viszont, amelyek csak egyszer-kétszer fordulnak elő, és végül vannak esetek, amikor a magyar fordítás egy német szó félreértésén vagy romlott alakján alapszik. Mindezek a különböző típusú esetek következetesen egy irányba mutatnak. Nem lehet tehát szó véletlen egybeesésről, hanem csakis egy német

fordításnak vagy valamilyen latin—német szójegyzéknek állandó használatáról. Mivel az ilyen esetek adják a magyar fordítók eljárásának kulcsát, ezeket az alábbiakban elég részletesen meg kell vizsgálnunk.

25. a leváltak. — Az állandóan visszatérő kifejezések közül legfeltűnőbb a latin *pharisaei* 'farizeusok' fordítása. A német fordítók a szót általában fordítatlanul hagyják, csak alakját németesítik. Így Kurrelmeyer szövegeiben is következetesen *die pharifeer* szerepel. Ezzel szemben a Viler-szövegben következetesen *die abgescheiden* vagy *abgeschiden* (mai alakban *die Abgeschiedenen*) áll, aminek megfelelője a magyar *leváltak* lesz. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a mai németben ennek jelentése 'az elhunytak, az elköltözöttek'.) Néhány példa. Mt 3, 7: Videns autem multos *pharisaeorum* et sadducaeorum — Sehent aber manche der Zaducer vnd *abgefcheiden* (14vb) — Latuan ke: a' *leualtacnac* τ a' *saduceofocnac* fokit; Mt 12, 24: Pharisaei autem audientes dixerunt — Aber dye *abgefchaiden* sehend das sprachen (23ra) — A' *leualtac* ke: haluan mōdanac; Mc 8, 15: cavete a fermento *pharisaeorum* — hutt euch vor dem fawrteyge d(er) *abgefchaiden* (48ra) — orizkeggètèc a' *leualtacnac* kouažitól; L 11, 43: Vae vobis pharisaeis — We euch *abgefcheiden* (77rb) — Iay tünèctec *leualtac*; L 13, 31: quidam *pharisaeorum* — etlich der *abgefcheiden* (80vb) — a' *lèualtac* kōzzól nemèllec; J 3, 1: homo ex *pharisaeis* — ein mensch auß den *abgefcheiden* — a' *lèualtac* kōzzól èmber; J 9, 40: Et audierant quidam ex *pharisaeis* — Vnd ez horten etlich auß den *abgefcheyden* (113ra). És így megy végig a négy evangeliumon.

A német és magyar kifejezés különös figyelmet érdemel. Jézus korában a farizeusok valóságos szektát alkottak, akik fő feladatuknak tekintették, hogy a törvény előírásait a mindennapi életben a legszigorúbb módon betartsák. Laikusmozgalom volt, de az írástudók közül is sokan csatlakoztak hozzájuk, így szinte az írástudóknak szervezett kísérete lettek, és a köznéptől elkülönültek. A mai német teológia nyelvén ők „die Abgesonderten, die Separatisten” voltak. (Vö. LexThK 8:213—214 és Bibelhd, Sacherklärungen 323.) Aki tehát az általános fordítói hagyománytól eltérve bevezette a *die abgescheiden* szakkifejezést, annak képzett teológusnak kellett lennie. Jól kellett ismernie az egykorú zsidó társadalmi viszonyokat. (Ha pedig a fordító egy latin—német glossariumban találta ezt a megoldást, akkor a glossarium szerzőjének kellett jó tárgyismerettel rendelkeznie.) Nem kétséges, hogy a magyar kifejezés tükör-szava a németnek.

26. az írástudók. — Hasonlóan jó tárgyismeretről tanúskodik a latin *scriba* vagy legtöbbször többes számban használt *scribae* fordítása is. A görög γραμματεὺς-nak latin *scriba* megfelelőjét a középkori német bibliák leggyakrabban egyszerű képzett szóval, a *schreiber*, *schriber*-rel adják vissza. Kurrelmeyer szövegeiben is ez a szó az általános. Így pl. Mt 2, 4: *scribas* populi — die *schreiber* des volcks (Kurr 1:10); Mt 16, 21; a senioribus et *scribis* — von den alten vnd von den *schreibern* (Kurr 1:63); Mc 12, 28; unus de *scribis* — einer von den *schreibern* (Kurr 1:169) stb. Ezzel szemben a Viler-szöveg szemmel láthatóan tudatosan szakad el ettől a hagyománytól. Az ő kizárólagos kifejezése: *die schriftweisen*, aminek aztán pontos mása a magyar *írástudók*: Ismét csak néhány példa: Mt 9, 3: quidam de *scribis* — ettliche von den

fchriftweisen (19va) — nemellèc az *irãtudoc* kozzól; Mc 12, 38: Cavete a *scribis* — hutt euch von den *fchriftweifen* (53rb) — Qrizkeggetec az *irãtudoctol*; L 20, 19: principes sacerdotum et *scribae* — dy fürften der pflter vnd dy *fchrift weiffen* (89rb) — a' papocnac feiedèlmi τ az *irãtudoct*; J 8, 3: *scribae* et pharisaei — dy *fchrift (!) weiffen* vnd abgefcheyden (109rb) — az *irãtudoct* τ az lèuالتac.

A német fordítónak ez a változtatása az egyszerű *schreiber*-rel szemben nem ok nélkül történt. Mint képzett teológus tudta, hogy a *scribae* nem egyszerű írnokok voltak, hanem mint törvénytudók, írásmagyarázók a főpapokkal és a nép véneivel együtt a legfőbb tanácsot alkották. A *die schriftweisen* tehát mélyebb értelemre mutató, nyomatékosító fordítás. A magyar fordítónak pedig a német minta nélkül aligha jutott volna eszébe, hogy az egyszerű latin *scriba*-t az összetett magyar *írãstudó* szóval fordítsa. A BécsiK-ben *író* és *írãstudó* egyaránt előfordul.

27. *jeles bűnös*. — Ugyancsak tanulságos a sokszor ismétlődő *publicanus* fordítása. A 'vamos' jelentésű görög τελώνης-nek megfelelő latin szó értelmét keresve a német fordítók etimologizálva a *publicus* melléknévből indultak ki, és 'nyilvános, közönséges, köz-' jelentést tulajdonítottak neki. A vámosok társadalmi szerepük miatt a zsidóság körében megvetett réteggé váltak. A vámbérlet rendszere oda vezetett, hogy az egy összegben kifizetett vám fejében a bérlők vagy azok albérloi a piaci vagy határvámok beszédésével gyakran csaltak. Így a nép a tolvajok és rablók közé számította őket (BibelhD, Sacherklärungen 335). Tehát már foglalkozásuk folytán bűnösök lehettek. De főleg egy konkrét bibliai hely alapján ragadhatott rájuk a *bűnös* jelző. Lukácsnál (18, 13) a farizeus és a vámos parabolájában az utóbbi maga is *peccator*-nak mondja magát: Deus propitius esto mihi *peccatori* — Viler: Here biß genedick mir *fünd(er)* (86ra) — Iften kegelmèzih ènnèkem *bünçfn^e*. A *publicus* melléknév és a *peccator* kombinálásával alakították ki a német fordítók a *publicanus* visszaadására az *offener* vagy *offenbarer sünd*er kifejezést. Az előbbi a nyomtatott bibliák, az utóbbi a Viler-szöveg sajátos szava. A német fordítások azonban ennél nem álltak meg. Az evangéliumokban ugyanis a publikánusok nagyon sokszor együtt szerepelnek a többi bűnösökkel. Így Mt 9, 10: multi *publicani* et *peccatores*; Mt 9, 11, Mc 2, 16, L 5, 30: cum *publicanis* et *peccatoribus*; Mt 11, 19, L 7, 34: *publicanorum* et *peccatorum* amicus. Így a fordítások egy részében az *offen* vagy *offenbar* mellől elmaradt a *sünd*er, és kialakult a *die offenbaren und die sünd*er formula, így pl. a Viler-szövegben (Mc 2, 15—16): vil *offenbare vn funder* és mit *den offenbaren vnde fundern* (42rb). A német fordítások másik részében — közöttük egyes nyomtatott bibliákban — a második *sünd*er helyett *sünd*erin-t írtak, ami természetesen nem felelt meg a bibliai szövegnek: Így Mt 9, 10: multi *publicani* et *peccatores* — manig der *offen fünd*er vnd *fünd*erin (Kurr 1:32); L 7, 34: amicus *publicanorum* et *peccatorum* — ein freund der *offenen fünd*er vnd der *fünd*erin (Kurr 1:232).

A magyar fordítóknak itt is a német kifejezés szolgált mintául, és náluk is tapasztalható az egyszerűsítés. A legkörülményesebb megoldás a *jelenvaló bűnös művelkedetbeliek* (Mt 9, 11; 18, 17; 21, 31—32). Némileg egyszerűsítve: *jeles bűnös művelkedetbeli(ek)* (Mt 5, 46; 9, 10; 10, 3; 11, 19; Mc 2, 15—16; L 15, 1; 19, 1). Más módon ugyancsak egyszerűsítve: *jelenvaló bűnösök* (L 7, 34). Végül a legegyszerűbb megoldás, amely Lukácsnál kezdődik, a *jeles bűnös*. Így L 3, 12: Venerunt et *publicani*

— Es komen aber dy *offenbaren* (61vb) — Iouènèc kè es a *ièles bünqfç*; L 5, 27: et vidit *publicanum* — vnd fah en *offenbar* (65ra) — z lata eg *ièles bünqft*; L 18, 10: unus pharisaeus et alter *publicanus* — Einer abgefcheidener vnd der ander *offenbar funder* (86ra) — eggic lèualt z mafic *ièles bünqç*.

A magyar *jelenvaló* vagy *jeles* értelmében ezekben a példákban 'nyilvános', és teljesen megfelel a németnek, mert az olyan latin kifejezések, mint *palam* vagy *manifeste* fordítása Vilernél *offenlich* vagy *offenbar*, a magyar megfelelőjük pedig egyrészt *nyilván*, másrészt meg *jelennen*. Az *in palam venire* németül *in offenbarung kumen*, magyarul pedig *jelenetre jönni*: nec absconditum quod non cognoscatur et in *palam veniat* — vnd *in offenbarung nicht kume* (70ra) — *ièlenetrè* ne *iqyqn*. Ennek megfelelően *manifestare* Vilernél *offenbaren*, magyarul pedig *megjelenteni*. Így Mc 3, 12: ne *manifestarent illum* — Viler: das sy yn nyt *offenbartten* (42vb) — hog *megnè ièlentènc* qtèt. Hasonló módon fordítják a *revelare*-t is *offenbaren*, ill. *megjelenteni* igével.

28. meggonoszbéjt, gonoszbolat. — A latin *scandalizare* és *scandalum* a görög σκανδαλίζω, ill. σκάνδαλον átvétele. Az ige eredeti jelentése a görögben 'bűnre csábít', majd 'bosszant, felbőszít, megbotránkoztat', a főnévé 'csapda, hurok, bűnre csábítás, valami felháborító, megütközést keltő' (Bauer). A görögből fordított ószláv szövegek egyiket sem fordítják le, csak szlávostítják mindkét szót: *skanðalisati*, ill. *skanðalb*, *-dèlb* 'Ärgernis geben', ill. 'Ärgernis' (SadAitz Hwb).

A magyar kifejezések keletkezésének megértéséhez vissza kell mennünk a német *Ärgernis* alapszavához és magyar megfelelőjéhez. A német *arg* melléknévnek a magyar *gonosz* felelt meg. A középfokú latin *peior* vagy *deterior* bibliai melléknévnek német fordítása az *erger* középfok, amit a magyar ugyancsak *gonoszb* középfokkal ad vissza. Így Máténál (27, 64): et erit novissimus error *peior* priore — Vilernél: vñ dye aller leczte irrung w(ir)t *erger* wenn dye erfte (40rb) — de a nyomtatott bibliákban is: vnd der jungft irtum wirt *erger* denn der erste (Kurr 1:114) — z lezè az vtolfo teuèlges *gonozb* az èlobinèl. Egy másik példa Lukácsnál (11, 26): Et fiunt novissima hominis illius *peiora* prioribus — Viler: vnd die leczten dez felbigen menschen werden *erger* wenn dy erften (76va) — a nyomtatott bibliák: Vnd die iungften ding des menschen werdent *erger* denn die erften (Kurr 1:257) — z lèzn^c az èmbernc^c vttofi *gonozbac* az èlobèliecnèl. Jánosnál (5, 14) *deterior*-ra példa: ne *deterius* tibi aliquid contingat. — Vilernél (103va) itt *grofferß* áll, de a nyomtatott szövegekben: das dir icht gefchehe kein *erger* ding (Kurr 1:352) — hog valami *gonozb* ne tørtennèc tenèked.

Amikor tehát a latin *scandalizare* fordítására kerül sor, és a magyar fordító a német *ergern* igével találkozik, ezt nem közvetlenül az *arg* alapszóhoz kapcsolja, hanem az *erger* középfok származékának érzi, és a magyar középfokból képez igét: *meggonoszbéjt*. Így Márknál (9, 42): Et si *scandalizaverit* te manus tua — vñ ob dich *ergert* dein hant (49vb) — Es ha te kezed *meggonozbeitand* tegedet. Máténál (18, 6): Qui autem *scandalizaverit* unum de pusillis istis — wer aber *ergert* eynen vō diffen cleynten allermynnsten (28va—b) — Ki ke *mègonozbeitand* eggèt èn mentol küffèbèc kqzzol. Vagy ugyancsak Máténál (17, 26): Ut autem non *scandalizemus* eos — das wir (tévesen: wirtt) sye aber nicht *ergern* (18va) — Hog ke *mègne gonozbehuc* qket. A latin

szenvedő alaknak a magyar *meggonoszbodik* felel meg. Így Márknál (6, 3): *Et scandalizabantur in eo — vñ wurden geergert mit ym* (45va) — *τ μεγ̃ γονοζ̃bodnacuala οη* benne.

Hasonló módon lesz a *scandalum* német fordítása a Viler-szövegben *ergerung* vagy *ergerniß* és ennek mintájára a magyar *gonoszbolat*, a mai ejtés szerint *gonoszbulat*. (Más német fordításokban *trübsal* és *schande* is szerepel.) Ismét néhány példa, így Máténál (13, 41): *Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala* — *Senden wirtt des menschen fun feyn engele vñ werdē zufāmen lesen von feynem reich alle ergerung* (24vb) — *èrèzti èmbern^c fia ο angalit τ ègbè γοitn^c ο* orzágaból mend(en) *gonoζ̃bolatocat*. Ugyancsak Máténál (16:23): *Vade post me satana, scandalum es mihi* — *Gee noch (= nach) mir fathanas ein ergerniß piftu mir* (27va) — *Mèn vtannam Sathanas mert gonozbolat vag ènnèken*. Hasonlóan Lukácsnál (17, 1): *Impossibile est ut non veniant scandala* — *vnmuglichen ift daz nicht Ergernulle kumen* (84va) — *Lèhetètlèn hog ne iγyèn^c gonozbolatoc*.

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy a magyar biblia ezzel a tükörszóval nem áll egyedül. A legrégibb cseh bibliákban a fentebb idézett német *erger* középfoknak *horši* 'rosszabb' felel meg (ez a *zly*-nek szuppletivisztikus középfoka). A *scandalizare* — *ergern* cseh fordítása pedig *pohoršiti*. Így a *scandalum*-ból a német *ergerung*, *ergerniß* közvetítésével *pohoršenie*, későbbi hangfejlődéssel *pohoršeni* lett, ami a csehben a mai napig használatos. A szlovénben hasonló módon lett a *hud* 'rossz, gonosz' melléknévből képzett *pohujšati* 'megbotránkoztat' és *pohujšanje* 'botránkozás' (Plet). — A *gonoszbolat* egyébként az Apoc-ródekódex szoltáiraiban is előfordul: (Ps 68, 23; Ps 105, 36 és Ps 139, 6; 1. ott a német mintájú kifejezések között: 64 (2)).

29. törvénytörés, törvénytöret. — Nagyon tanulságos az *adulterium* 'házasságtörés' egykori magyar fordítása mint *törvénytörés* vagy *törvénytöret*, valamint ennek megfelelően az *adulterium committere* vagy *adulterari* és az *adulter* visszaadása *törvényt tör*, ill. *törvény-törő* kifejezésekkel.

Ismeretes, hogy a latin *matrimonium* vagy *coniugium* magyar megfelelője kezdetől fogva *házasság*. Ez előfordul a Bécsi kódexben két helyen (Ruth 1, 12 és 4, 10); az első helyen *vinculum coniugale*, a másik helyen *coniugium* a latin eredeti. Igéje, a *házaskodik* a latin *nubere* fordításaként egy helyen áll: Ruth 1, 13. A Münchener kódexben ugyancsak megvan mindkét szó (Mt 22, 30): *In resurrectione enim neque nubent neque nubentur* — *Mert a felkèlètben fem hazaskodnac fèm hazassagba nē vitetn^c*. De egyáltalán az egész kiterjedt szócsalád, mint *házas*, *házasít*, *házaskodik*, *házasul* arról tanúskodik, hogy a szó már a bibliánk előtti időkben is régtől használatban volt. Ha tehát a Huszita Biblia az *adulterium*-ot mindenképpen összetett szóval akarta visszaadni, miért választotta előtagul a *törvény*-t és miért nem a *házasság*-ot, s ugyancsak az igés kifejezésekben is miért a *törvény* szerepel? Például Mt 15, 19: *homicidia, adulteria, fornicationes* — *èmber ołdokèfec tγruen tγrefec* paraznafagoc; Mc 7, 21: *malae cogitationes . . . adulteria* — *gonoζ̃ gondolatoc tγruen tγrètéc*; J 8, 3: *Adducunt autem scribae et pharisaei mulierem in adulterio deprehensam* — *hozanac ke: az iraftudoc τ a lèuالتac eg nèmberiet tγruètγrètben fogattat*; Mc 10, 11: *quicumque dimiserit uxorem suam et aliam duxerit, adulterium committit super eam*

— Valaki èl haganga ρ fèlefeget τ maft vènd *tõruent tõr* ρ raita; Mt 5, 32: et qui dimissam duxerit *adulterat* — τ ki az èlhagottat vendi *tõruent tõr*; Mc 10, 19: ne *adulteres* — *Tõruēt* ne *tõrih*; L 18, 11: raptores, iniusti, *adulteri* — rağadozoc hamiffac *tõruen tõrç*.

A magyar fordító eljárásának megértéséhez ismerni kell a német *Ehe* szó régi jelentéseit. Régi alakjai *ewe*, *ee*, *ê*, és jelentései főleg 'jog, törvény', másodsorban 'házasság', részletezve Wackernagel (AdHwb⁵ 88) szerint: 1. Endlos lange Zeit, Ewigkeit'; 2. 'altherkömmliches Gewohnheitsrecht: Recht, Gesetz; Norm und Form des Glaubens, Gesetz, Schrift: altiu und niuwiu ê altes und neues Testament, Leben und Geschichte der Menschheit bis auf Christus und seit Christo; der durch göttliches und menschliches Recht geheiligte Bund der Ehe'. Ezt az értelmezést lényegében megismétli Lexer (Twb³⁴ *ewe* alatt), és még hozzáteszi: 'eheliche Geburt'. Diefenbachnál is a *lex* értelmezései között van *ee*, *E recht*, *ewe*. Ennek megfelelően a régi német bibliafordítások is a latin *lex* értelmezésére a *gesetz* vagy *gesatz* mellett gyakran használják az *ee* szót. Csak néhány példát idézek az első nyomtatott bibliákból. Így Mt 7, 12: Haec est enim *lex* et prophetae — Wann ditz ist die *ee* vnd die weyffagen (Kurr 1:26, a variánsokban: das *gesetz*) — mert è *tõruen* τ p(ro)phetac; Mt 22, 36: Magister, quod est mandatum magnum in *lege*? — Maifter welchs ift daz grõft gebott in der *ee* (Kurr 1:86, variánsok: in den *gefetz*) — Mefter mel' a' nag paranlolat *tõruenbèn*; L 2, 22: secundum *legem* Moysi — nach der *ee* Moyfes (Kurr 1:204; var.: *gefatz*) — moyfesn^c *tõruene* zèrent; J 7, 19: Nonne Moyses dedit vobis *legem*? — Denn moyfes gab er euch nicht die *ee*? (Kurr 1:364) — Nemdè Moýfes atta è a' *tõruent* tünèctec.

A Viler-féle szövegben mindezek a helyeken (és a *lex*-nek megfelelően másutt is) *gefetz* áll, az *ee* 'törvény' értelemben nem is fordul nála elő. Van viszont nála *ebrechung*, *ebrecherey* (adulterium), *eprecher* (adulter) és *eebrechen* (adulterari). Így a fentebb idézett helyeken, mint Mt 15, 19: manflechte *Ebrecherey* vnkeufchheit (26va); Mc 7, 21: poße gedancken *ebrecherey* (47rb); J 8, 3: aber dy schariff (!) weiffen vnd abgefcheyden furten yn zu begreifen Ein weip in der *ebrechung* (109rb—va); Mc 10, 11: Ein iclicher der do verlest sein hauffrawñ vñ ein andre furet *eebrechung* hat v(er)laßen vber fye (50rb); Mt 5, 32: vnde wer ein gelaßene furet der *eebricht*; Mc 10, 19: nicht *eebrecht* (50va); L 18, 11: Rauber vngerechte *Eprecher* (86ra).

A magyar fordítónak tehát máshonnan kellett ismernie az *ee* szó 'törvény' jelentését, és ahol a német szövegben *ee*- vagy *e*- összetételű szóval találkozott, következetesen a magyar *törvény*-t alkalmazta.

A *törvény* és *házasság* azonosításával a magyar fordítók nem voltak egyedül. A szlovénben ugyancsak a német *ehe* hatása alatt a *zákon* jelentése egyrészt 'törvény', másrészt 'házasság' lett. A 'leánynya' pedig *nezakonska mati*. Vajon a magyar *törvénytelen* gyerek nem lehet ennek a régi szemléletnek az emléke? A biblia *Vetus testamentum* és *Novum Testamentum* megfelelője a német fordításokban gyakran *alte*, ill. *neue ehe*. Így a némettel érintkező szláv nyelvekben a *testamentum* fordítása *zakon* lesz: a csehben *Starý*, ill. *Nový zákon*, a szlovénben *stari in novi zakon*, a horvátban *stari*, ill. *novi zakon* (emellett azonban *stari* és *novi zavjet* is). A régi magyar *ó-törvény* és *új-törvény* (NySz) szervesen illeszkedik ebbe a körbe.

30. példabeszéd. — A görögből átvett παραβολή a latinban mint *parabola* etimológiailag nem volt átlátszó, a fordítók tehát nem az összetett szó eredeti szerkezete szerint alkották az anyanyelvi megfelelőt, hanem a szó jelentését vették alapul. Így a német fordításokban három szinonima szerepel: *gleichsam*, *gleichniß* és *beispiel*. A magyarban mindenütt a *példabeszéd* szerepel, ami valószínűleg a német *beispiel* tükörszava mint *példa*, megtoldva a magyarázó *beszéd* taggal. A Viler-szövegben következetesen *peyspell* fordul elő. Néhány példa. Mt 21, 33: *Aliam parabolam audite* — Ein ander *peyspel* horet (32ra) — Mas *peldabèzedèt* halgaffatoc; Mt 21, 45: *cum audissent . . . parabolas eius* — . . . *seyne peyspelle* (32rb) — . . . *o peldabèzedèt*; Mc 4, 2: *Et docebat eos in parabolis multa* — vñ lart in *peyspelen* vil (43rb) — *z taneifauala azokat loc peldabèzedecbèn*; — L 8, 9: *quae esset haec parabola* — *welches diß beyfpyll were* (69vb) — *mél volna è pelda bèzed*. — Valószínű, hogy a magyar szó már korábbról megrögződhetett a használatban, mert a latin *proverbium*-ot is fordítják vele, ahol Viler-nél *wort* vagy *sprichwort* van. Így J 10, 6: *Hoc proverbium dixit eis Iesus* — *Daz wort spricht zu yn Jhus* (113rb) — *Ez pèlda bèzedèt mōda o nèkic i°*; J 16, 25: *in proverbis* — *in sprichworten* (122vb) — *pelda bèzedecbē*. (Diefenbachnál *proverbium* alatt van *byspil* értelmezés is.)

31. hajfonat, fűrt. — A többször előforduló főnévi kifejezések között ugyancsak tanulságosak a *haj* megfelelői a németben. Ennek a fogalomnak az evangéliumokban a latin *capillus* (tb. *capilli*) az egyetlen hordozója, másutt *crinis* is előfordul. A magyar fordításban ennek megfelelően az ember állandóan a *haj* szót várná. Ezzel szemben a legtöbb helyen *hajfonat* vagy *fűrt* áll. Mit mutat a német fordítás? A Viler-szövegben a *capillus*, *capilli* megfelelője helyenként *hare*, de van *czopff* és *lock* is. A *Zopf*-nak a magyar fordításban *hajfonat* felel meg. Így L 7, 38 (ahol egy bűnös asszony a hajával Jézus lábát törölgeti): *et capillis capitis sui tergebat et osculabatur pedes eius* — vnd mit den *czoppffen* jres hauptes wifcht fy sein fülle vnd küfte fy (69ra) — *z o hay fonatiual* megtorli vala *z megapoffauala o labait*. — A hely megismétlődik, amikor Jézus a farizeushoz beszélve e jelenetre utal, de itt a németben *lock* áll (L 7, 44): *haec autem lacrimis rigavit pedes meos et capillis suis tersit* — *diffe aber mit czeheren hat gefeugt mein fülle vnd mit iren locken gewifchet* (69rb) — *èz kè kōnueiuel èn labaimat m̄gmofta z o hai fonatiual* megtorlōttō. — Hasonló jelenet játszódik le Máriával, Lázár és Márta nővérevel J 11, 2: *et extersit pedes eius capillis suis* — vnd außtruckent sein fülle mit iren *locken* (114vb) — *z o labait hay fonatiual* megtorlōttō vala.

Példák a *fűrt*-re, amely a *lock* megfelelője: L 12, 7: *Sed et capilli capitis vestri omnes numerati sunt* — *Sunder vnd di locken ewrs hauptes fint alle geczalt* (78ra) — *dè es tú fetecⁿ mēd(en) fūrti* megzamlaltattac; L 21, 18: *et capillus de capite vestro non peribit* — vnd ein *lock* von ewrm haubt wirt nicht vorderben (90vb) — *z fūrt tú fētecrōl èlnē vèz*; J 12, 3: *et extersit pedes eius capillis suis* — vnd außtruckent mit irn *locken* dy fülle Ihus (116vb) — *z megtorle o fūrtiuel o labait*. — Az Apoc-kódex zsoltáraiban (Ps 68, 5 és Ps 67, 22) ugyancsak ez a német—magyar megfelelés mutatkozik meg, l. 64 (1).

32. *házi atya, házi madár.* — A latin *paterfamilias* magyar megfelelője *házi atya*, ami a német *hausvater* tükörfordítása. A Viler-szöveg csak néhányszor használja ezt, de más német fordításokban is előfordul, szinte gyakrabban, mint Vilernél. Mt 13, 27: *servi patrisfamilias* — Viller: *dye knechte des hausvaters* (24va) — a: *hazi atanac* zolgai. — Mt 13, 52: *omnis scriba doctus in regno caelorum similis est homini patrifamilias* — ... *geleich eynem menschen eym haußvater* (25rb) — ... *hafonlatik* emberhöz *hazi atához*; Mt 24, 43: *si sciret paterfamilias* — *wann weft d(er) haufvater* (35rb) — *ha tudna a: hazi atá*.

A többi esetekben a *paterfamilias* megfelelője Vilernél vagy *gelfind(e)vater* vagy *vater des gelfindes*, de ilyen esetekben is a nyomtatott német bibliák némelyikében előfordulhat *hausvater*, így Mt 20, 1 (Kurr 1:74), Mt 20, 11 (Kurr 1:75), Mt 21, 33 (Kurr 1:81). A német glosszáriumok is értelmezik így a *paterfamilias*-t: *hus-fater*, *haus-fater* stb. (Dief). A magyar megfelelő a Münchener kódex egész szövegében *házi atya* marad, ami arra mutat, hogy az egyszer megtalált kifejezést a fordítók már nem adták fel esetleges más minták kedvéért.

Ugyancsak ide tartozik a latin *altilis* (tbsz. seml. *altilia*) magyar *házi madár* megfelelője, ami a német *hausvogel* tükörszava. Mt 22, 4: *tauri mei et altilia occisa sunt* — *mein ochfen vñ haußvogel lint getött* (32va) — *En bikaim z èn hazi madarim* megölötték. — Más német fordításokban csak: *mein vogel* (Kurr 1:83), a csehben (Dr, Ol) ugyancsak jelző nélkül. — A latin—német glosszáriumokban viszont előfordul *huß-fogel*, *haws-vogel* (Dief *altilis* alatt).

33. *hideglet.* — A latin *febris* magyar megfelelője következetesen *hideglet*. A német fordítások vagy megtartják a németesített latin szót *ieber* alakban, vagy a német *rite*-t alkalmazzák. Mt 8, 15: *et dimisit eam febris* — Viler: *vnde d(er) riete verließ fye* (19ra) — z *meghaga ötét a hideg létét*. — Másutt vagy *der ritt* vagy *das feiber* (Kurr 1:29). Mc 1, 31: *et continuo dimisit eam febris* — *vñ zu hant ließ fye der ryete* (41va) — z *ottā meghaga ötét a: hidèg létét*. — Más német fordításokban mint fent. L 4, 38: *Socrus autem Simonis tenebatur magnis febribus* — *Aber die swiger Symonis ward gehalten mit grossen riten* (63vb) — *Simonnac kè: napa tartatic vala nag hidèg létèteckèl*. Alább 4, 39: *imperavit febrim* — *gepot dem riten* — *paranlola a: hidèg létètn^e*. — Más fordításokban *rite* vagy *feiber* (Kurr 1:216). J 4, 52: *heri hora septima reliquit eum febris* — *gestern zu der sybenten ftund vorlyz yn der ryte* (103ra) — *tegnapon hatod időbèn hagamg ötét a: hidèg létét*. — Más német szövegekben hasonlóan az előbbiekhöz vagy *der rite* vagy *das feiber*.

Az idézett német szók természetesen nem lehettek a magyar *hideglet* mintái. A *febris*-nek azonban a glosszáriumok tanúsága szerint a németben volt többek között *die kalt sucht*, *dye kalde seuche* megfelelője is (Dief), és ez már mintája lehetett a magyarnak. A magyar kifejezés nyilván nem e fordítás alkalmával keletkezett, hanem régebről használatos volt, erre mutat, hogy a *feblicitare* igének *feblicitans* participiumát is ezzel a kifejezéssel fordítják. Így Mt 8, 14: *vidit socrum eius ... feblicitantem* — *lata o napat ... hideg lelettè*; Mc 1, 30: *Decumbebat autem socrus Simonis feblicitans* — *Simōnac kè: napa feckzèn vala hidèg létètbèn*.

A magyar kifejezés úgy keletkezhetett, hogy a *sucht* főnevet nem a *siechen* 'betegeskedik, sínylődik, senyved', hanem a *suchen* 'keres' igével rokonították, ahogy a mai német nyelvérzék is teszi (Kluge²¹, *Sucht*¹ alatt), s így a 'keresés' és 'lelés' szorosan kapcsolódó cselekvések alapján lett a *hideg-lelet*. Ebből kiindulva aztán a latin *aegrotatio, infirmitas, languor* a magyarban *leletezet* lett, a *languens, languidus* pedig *leletező*, és a *languere megleletez*. A *suchen* igével való rokonításra jellemző példa Vilernél L 7, 10: qui *languerat* — der da *gefucht hatte* (67vb) — ki *m̄glèlezetet* vala.

34. *ítélő ház, itélő szék*. — A latin *praetorium* magyar megfelelője *ítélő ház*. Ez a német *richthaus* vagy *rechthaus* tükörszava. A Viler-szövegben *rathaus* van ugyan, de amint az alábbi idézetek mutatni fogják, ez valószínűleg a másolások folyamán *richthaus*-ból alakult. Mt 27, 27: in *praetorium* — in dem *Rathhaus* (39rb) — az *itélő hazba*. — Más német fordításokban, a főszövegben: in dem *dinckhaus*; egyes variánsokban: *rechthaus, richthaus* (Kurr 1:110). Mc 15, 16: in atrium *praetorii* — in den vorhoff des *rathaus* (56va) — az *itélő haznac* pituaraba. — Más német bibliákban ismét: in den hoff des *dinckhaus*, ill. a variánsokban: des *rechthaus* (Kurr 181). J 18, 28: in *praetorium* (2x) — in daz *rathaus* (125ra; 2x) — az *itélő hazba* (2x). — Más német szövegekben: in das *dinckhaus* (2x), ill. egyes variánsokban: in das *rechthaus* (2x). J 19, 9: Et ingressus est *praetorium* iterum — vnd aber sant ift eingegangen in daz *rathaus* (125vb) — τ ε̄fm̄g b̄emenē az *itélő hazba*. — Másutt a németben: in daz *dinckhaus*, ill. egyes variánsokban: *rechthaus*. — A glosszáriumokban is található a *pretorium*-nak *richt-haus* értelmezése (Dief).

Az *ítélő szék* a német *richtstul* tükörszava. Mt 27, 19: Sedente autem illo pro *tribunali* — als er was sicczend zum *gerichte* (39ra) — O az *itélő zècbèn* v̄lettè. — Másutt: an dem *gerichte* (Kurr 1:109, variánsok nélkül). J 19, 13: et sedit pro *tribunali* — vnd faz zu dem *richt stul* (126ra) — τ ùl az *itélő zècbe*. — Másutt: an das *gerichte* (Kurr 1:413, variánsok nélkül). — A glosszáriumokban is előfordul a *tribunal*-nak *richte-stuol, -stul* értelmezése (Dief).

35. *készület*. — Ismét a görögből átvett, a latinban már nem átlátszó etimológiájú szó a *parasceve* (< παρασκευή). Eredeti jelentése 'felkészülés', speciálisan pedig a szombat ünnepére való készülés. Mivel a zsidóknak szombaton semmiféle munkát sem volt szabad végezniök, a szombatra előző nap kellett felkészülni. Így lett a péntek a felkészülés napja (Bauer). A kifejezés visszaadásában a magyar a német mintát követi. Mc 15, 42: quia erat *parasceve* — Vilernél: wann d(er) *bereitt tag* was (57ra) — mèrt *kézqlèt* vala. — A nyomtatott bibliák egy része itt még közelebb áll a magyarhoz: wann es was die *beraitung* (Kurr 1:187). L 23, 54: Et dies erat *parasceves* — vnd waz Der tag der *bereytunge* (95va) — τ vala *kézqlètn^e* napia. — Másutt is: der tag der *beraitung* (Kurr 1:324). J 19, 31: quoniam *parasceve* erat — wañ es *gereit tak* waz (126vb) — mert *kézqlèt* uala. — Ismét a nyomtatott bibliák egy része áll közelebb a magyarhoz: Wann es was die *bereitung* (Kurr 1:415). J 19, 42: propter *parasceven* Iudaeorum — durch dez *bereit tages* willen der Juden (127rb) — A· *fidocnac* ... *kézqlètekert*. — A nyomtatott bibliák egy részében hasonlóan mint fent: vmb die

beraitung der iuden. — A glosszárúimokban is a *parasceue* értelmezése részben: *tag der furbereytung der osterlicher spyß* (Dief). — A két legrégebb cseh bibliában (Dr, Ol) a fentebb idézett helyeken mindenütt *pátek* 'péntek' áll.

36. *köszvényes.* — A görögből átvett *paralyticus* (< παραλυτικός) rokotalanul állt a latinban. A görögül nem tudó nem ismerhette a παραλύω igével való összefüggést, és az eredeti 'elgyengült, béna' értelmet. A 'járni nem tudó beteg' fogalma alapján a német bibliák nagyon különböző módon fordítják a szót: *lid-suchtig*, *lamsuchtig*, *bettris* és ami a magyar *köszvényes*-nek mintául szolgált: *gichtig*, *gichtpruchig* és *gichtsuchtig*. Viler szövege következetesen e három utóbbit használja. Mt 9, 2: *Ecce offerebant ei paralyticum* — vndē seht sye gegē trugē ym eynen *gichtigen* (19va) — Es im hoznacuala nēki ēg *kōzueñēft*; *dixit paralytico* — fagte dem *gichtigen* — mōda a: *kōzueñēfn^c*. Mt 9, 6: *tunc ait paralytico* — deñ fprach er dem *gichtigen* (19va) — Tahat mōda a: *kōzueñēfn^c*. Mc 2, 3: *Et venerunt ad eum ferentes paralyticum* — vñ chomē zu ym tragēde eynē *gichtigen* (41vb) — τ iqven^c ρ hozia hozuā eg *kōzueñēft*. Mc 2, 4: *paralyticus* — der *gichtig* (42ra) — a *kōzueñes*. Mc 2, 5 és 9—10: *paralytico* — dem *gichtigen* (42ra) — a *kōzueñēfn^c*. Mt 4, 24: *et obtulerunt ei . . . paralyticos* — . . . *gichtpruchig* (15vb) — . . . *kōzueñefekēt*. L 5, 18: *qui erat paralyticus* — der da waz *gichtpruchick* (64vb) — ki vala *kōzueñes*. Mt 8, 6: *puer meus iacet in domo paralyticus* — mein kint leit in de hauße *gicht fuchtig* (18vb) — èn germekem *kōzueñes* fekzen hazamban.

37. *egyenlő.* — Ugyancsak a német minta hatására vezethető vissza, hogy a latin *similis* fordítása leggyakrabban *egyenlő*. A magyarban ekkor már megvan a *hasonló* melléknév. Többször előfordul a MünchK-ben is. Így Máténál (22, 39) és Márknál (12, 31), ahol a második legfőbb parancsolatról van szó: *Secundum autem simile est huic* — Mafod ke' èhhez *hafonlo* (Mt; Mc-nál *huic* helyett *illi* van, a magyar azonos); továbbá Mc 7, 8: *et alia similia his facitis multa* — τ egebeket èzechèz *hafonlocat* tēztec. Ugyancsak megvan a *hasonlít* (assimilare) ige és a *hasonlat* (similitudo) főnév is. A BécsiK ugyancsak tartalmazza a *hasonl(ik)*, *hasonlattat(ik)*, *hasonlat*, *hasonlatosság* szavakat (Károly BécsiK 59).

Éppen ezért feltűnő, hogy a MünchK a *similis*-t leggyakrabban nem *hasonló*-val, hanem *egyenlő*-vel adja vissza. Ennek okát ismét a német mintában kell keresni. A Viler-szövegben, de a nyomtatott bibliákban is a latin *aequalis* és *par*, valamint a *similis* megfelelője egyaránt *gleich*, *gleich* (korábbi *gelich*, *glích*). Néhány példa az *aequalis*-ra. L 20, 36: *aequales enim angelis sunt* — wañ sy sint *gleich* den gates engelen (89vb) — mért *egènlqe* vadnac az angalockal; L 6, 34: *nam et peccatores peccatoribus faenerantur, ut recipiant aequalia* — Wann auch dye funder den funderen leyen daz fy *gleich* wider nemen (66vb) — mert a: bünöföc es vföralkodnac a: bünöföcnèc hog vegen^c *egènlqeket*; J 5, 18: *aequalem se faciens Deo* — *gleich* sich machend got (103vb) — teuèn ömagat *egènlqe* iftènuèl. A *par*-ra csak egy példát idézek Mt 20, 12: *et pares illos nobis fecisti* — vñ du haft sye vns *gleich* gemacht (30va) — τ vèlönç *egènlqcke* töttèd azokat.

Mivel a német szövegekben a *similis*-nek is *gleich* felel meg, a magyarban is ennek hatása alatt igen gyakran *egyenlő* áll, így Mt 23, 27: quia *similes* estis sepulcris dealbatis — dye ir do *geleich* feyt den geweihten grebern (34ra) — *kic egènlqec* wattoc a: megfèiereitet koporfockal. (A latin *quia*-val szemben a német *dye* és a magyar *kic* ugyancsak arra mutat, hogy mindkettőnek olyan latin forrása lehetett, amelyben nem *quia*, hanem *qui* állt.) L 6, 47 és 48: ostendam vobis cui *similis* sit. *Similis* est homini aedificanti domum. . . — Ich beweiß euch wem er *gleich* fey Wan *gleich* ift er einem bawenden ein hauß . . . (67rb) — m̄gmutato^m tünètec kiuèl *egènlq* legen, *egènlq* èmberrèl o haza rakoual a közirton; L 13, 18: Cui *simile* est regnum Dei — Wem ift *gleich* daz reich gotes (80va) — kiuèl *egènlq* iftènn^c orzága; J 7, 29: ero *similis* vobis mendax (variáns szöveg Nyíri 356, a 2. sz. jegyzetben) — fo wurd ich *gleich* einem lügenar (108va) — lezèc *egenlq* hazug tûuelètec (hasonlóan J 8, 55).

Az *egyenlő*-nek ez a használata a mai nyelvérzék számára különösen olyankor hat furcsán, amikor nem lehet szó azonosságról, csakis hasonlóságról. Jánosnál (9, 9) Jézus meggyógyította a vakon született férfit, és miután az megmosdott Siloe tavában, az emberek tanakodnak, hogy valóban ő-e az, akit az előbb még mint vak koldust láttak, vagy csak hasonlít hozzá: Alii dicebant: Quia hic est. Alii autem: Nequaquam, sed *similis* est ei. — Andre fprochen wann dirr ift, andere aber mit nichte funder ez ift fein *gleicher* (111vb) — egebèc mōdnacuala mēt ez egebèc fēmi okon de *egènlq* auual. A cseh szövegekben (Dr, Ol) itt a *hasonló*-nak megfelelő *podobný* áll.

A *similis*-nek *egyenlő* értelmezése előfordul az Apor-kódexben is (Ps 85, 8). Idézete a német és cseh közös fordítási minták között: 65 (4).

38. Többjelentésű latin szók fordítása. — A gyakran előforduló kifejezések közül különösen azok tanulságosak, amelyek egy-egy többjelentésű latin szót adnak vissza. Érdemes megvizsgálni pl., hogy a latin *virtus* mikor lesz *tehetség* és mikor *jószág*, a *gentes* mikor *pogányok* és mikor *népek* vagy *nemzetek*. Az ilyen differenciálódás hátterében legtöbbször ott található a már differenciált német fordítás, mint pl. a *virtus* esetében a *kraft* és *tugend*. A következőkben ezeket az eseteket vizsgálom kissé részletesebben.

39. *virtus* = *jószág* = *tugend*. — A latin *virtus*-nak a magyarban vagy *jószág*, vagy *tehetség* felel meg. Ezt a megkülönböztetést a magyar fordítók már készen kapták a németben. A *jószág*-nak *tugend*, a *tehetség*-nek *kraft* a megfelelője, azaz mintája. Az egyes német fordítások nem mind alkalmazzák e megkülönböztetést ugyanazokon a bibliai helyeken, mint a magyar szöveg, de a Viler-féle fordítás egy-két hely kivételével összevág a magyarral. Mt 7, 22: et in nomine tuo *virtutes* multas fecimus — vnd in deim nomē vil *tugend* getan (18rb) — τ te neuèdbè foc *iozagokat* tōttōnc. — Másutt: manige: *kreffte* vagy vil *kraft* (Kurr 1:27). A csehben: mnohe *dywy* (Dr), ill. mnoho *divov* (Ol), ami a magyar *csoda* megfelelője. Mt 11, 20: in quibus factae sunt plurimae *virtutes* eius — in den gefchehē warn vil feyner *tugend* (22ra) — kibbèn foc *iozagoc* lōttèn^c uala. — Másutt: manig feiner *kraft* (Kurr 1:41), a csehben a *div* megfelelő alakjai. Mt 11, 21 és 11, 23: az előbbi viszonyok ismétlődése. Mt 13, 54: Unde huic sapientia et haec *virtutes*? — von wanne ift diffē diffē weifhait vñ *tugend* (25rb) —

honnan ènnèc mèd ez bõllèfegec τ è *iozagoc*. Másutt: *kreffte* (Kurr 1:54), a csehben itt is *div*. Mt 13, 58 és 14, 2: ugyanezen viszony ismétlődése. Mc 6, 5: Et non poterat ibi *virtutem* ullam facere — vnde mocht nicht do getun irgent eyne *tugent* (45va) — τ nē tehète ot valami *iozagot*. — Másutt: kein *krafft* (Kurr 1:140), a csehben: iżádné *moci* (Dr, Ol). Mc 6, 14: et propterea *virtutes* operantur in illo — dor vmb wordden *tugent* geworcht in ym (45vb) — τ arra műuelkedn^c è *iozagoc* o bènne. — Másutt: die *kreffte* (Kurr 1:141), a csehben: *moci* také (Dr, Ol). L 10, 13: si in Tyro et Sidone factae fuissent *virtutes*, quae factae sunt in vobis — ... die *tugent* ... (74rb) ... è *iozagoc* ... — Másutt: die *kreffte* (Kurr 1:250), a csehben: tací *zázraci* (Dr, Ol) 'ilyen csodák'.

Egy esetben a *virtus*—*tugent* magyar megfelelője egyszerűen *jó*. Mc 9, 38: nemo est enim qui faciat *virtutem* in nomine meo et possit cito *male* loqui de me — Nyemandes ift der tu *tugent* in meynē nomen ... (49vb) — mert fenki inL ki *iot* tegē èn nèuembè τ hamar *gonozt* bèzelhèssen èn rollam. Itt nyilván a *jó* és *gonosz* szembenállása okozta a melléknév használatát a főnév helyett.

40. *virtus* = *jószág* = *kraft*. Az előbbi felsorolás nem mutatja a valódi megfelelést, mert szinte ugyanennyi esetben a *virtus*—*jószág* viszonyinak Vilernél is nem *tugent*, hanem *kraft* felel meg. Más német fordításokra nem is utalok, mert azokban amúgy is *kraft* áll. Mt 24, 29: *virtutes* caelorum — dye *kreffte* der hym̄l (35ra) — a mènei *iozagoc*. — A csehben: *moci* nebeské (Dr, Ol). Azonos a megfelelés L 21, 26 esetében is. Mc 5, 30: Et statim Iesus in semetipso cognoscens *virtutem*, quae exierat de illo — vnde zuhant Jhus erchennende in ymfelbes dye *craftt* dye außgegangen was von ym (45ra) — ... a *iozagot* ... — A csehben: *moc* (Dr, Ol). Mc 6, 2: Unde huic ... *virtutes* tales — Von wanne find dem ... folche *creffte* (45rb—va) — Honnan ènnèc ... èz illeten *iozagoc*. — A csehben také *moci* (Dr, Ol). Mc 13, 25: *virtutes* quae in caelis sunt — dye *creffte* dye ym hymel fint (54ra) — a *iozagoc* vadnac meñnècbèn. — A csehben: *moci* (Dr, Ol). L 1, 35: et *virtus* Altissimi obumbrabit tibi — vñ dye *craftt* des aller hochften wirtt dich beschetigen (58va) — τ felfegefn^c *iozága* meg hièdelmèz tenèked. — A csehben: *mocz* wrchnyeho (Dr), ill. *moc* najvyšieho (Ol). L 6, 19: quia *virtus* de illo exibat — Wann *kraftt* ging von ym auß (66rb) — mert *iozag* zarmazicuala o bëlõlõ. — A csehben: *moc* (Dr, Ol). L 8, 46: nam ego novi *virtutem* de me existiisse o bëlõlõ. — A csehben: *moc* (Dr, Ol). L 24, 49: quoadusque èn bëlõllèm *iozagnac* ki mentèt. — A csehben: *moc* (Dr, Ol). L 24, 49: quoadusque induamini *virtute* ex alto — byz ir wert angetan mit der *kraft* von der hohe (97rb) — miglèn oltõztèffetec *iozagba* magaffágba. — A csehben: *moci* (Dr, Ol).

41. *virtus* = *tehetség* = *kraft*. — A *virtus* másik magyar értelmezése *tehetség*, ennek egy kivételtől eltekintve, mindig a német *kraft* felel meg. Mt 24, 30: cum *virtute* multa et maiestate — mit grofer *craftt* vñ gewalt (35ra) — nag *tèhètleguèl* τ nagfaggal. — A csehben: s weliku *mocy* (Dr), ill.: s mnohú *moci* (Ol). — Hasonló módon mindhárom nyelven Mc 13, 26 esetében is Viler: mit grof(er) *craftt* vñ ere 54ra. Mc 8, 39: donec videant regnum Dei veniens in *virtute* — piß fie werden sehñ das reich gotis des chumèden in *craftt* (48vb) — mignem laffac iftenn^c orzágat *tehetlegbèn*

iquèndøet. — A csehben: *v moci* (Dr, Ol, de számozása Mc 9, 1). Mc 12, 24: *virtutem Dei* — *dye craftt gotis* (52vb) — iftènn^c *tèhètfeget*. — A csehben: *moci božie* (Dr, Ol). Mc 12, 30: *et ex tota virtute tua* — *vñ auß deyn(er) ganczen craftt* (53ra) — *τ mèd te tèhètfegeddèl*. — A csehben: *ze vsie své sily 'teljes erõdbõl'* (Dr, Ol). L 5, 17: *virtus Domini* — *di craftt dez heren* (64va) — *vrnac tèhètfege*. — A csehben: *moc hospodino-va* (Dr, Ol). L 9, 1: *dedit illis virtutem et potestatem* — *gab in craftt vnd gewalt* (71vb) — *ada õnèkic tèhètfeget τ hatalmat*. — A csehben: *moc i vládanie* (Dr, Ol). L 10, 19: *super omnem virtutem inimici* — *vber alle craftt dez veindes* (74va) — *èllèfegn^c mèden tèhètfegerè*. — Csehül: *na wfliczku moc* (Dr), *ill.: na vsichnu moc* (Ol). L 22, 69: *a dextris virtutis Dei* — *czu den rechten der kraftt gotes* (93vb) — *iftèn tèhètfegeⁿc iogia feløl*. — A csehben: *božie moci* (Dr, Ol).

42. *virtus = tehetség = tugent*. — Végül egy esetben a *virtus*-nak a magyar megfelelője *tehetség* ugyan, de a németben *tugent* áll, ami egyébként a *jószág* megfelelője. Mt 25, 15: *unicuique secundum propriam virtutem* — *eynem iclichè noch feinem eygen tugent* (35vb) — *eg mèdenn^c ø tèhètfegeⁿ zeren*. — A csehben: *podle geho duoftogenftwie* (Dr), *ill.: podlé jeho rozšafenstvie* (Ol).

Teljes szövegszerű megfelelést a német és magyar között nem várhatunk. A Viler-szöveg valószínű többszöri másolás után maradt ránk, nem lenne tehát célszerű spekulációval keresni az okát, hogy a magyar és német értelmezések miért nem vágnak mindig össze. A lényegét abban kell látnunk, hogy a latin *virtus*-t a német differenciáltan adja vissza *craft* és *tugent* megfelelőkkel, és ez a differenciáltság a magyarban nyilván a német minta nyomán jelentkezik a *tehetség* és *jószág* megfelelőkben.

43. *gentes = nemzet*. — Hasonló a helyzet a latin *gentes* fordításával. Egyik jelentésének magyar megfelelője *nemzet(ek)*, a másiké *pogányok*. A német fordításokban az első esetben *volk*, *völker*, *leute* áll, a másik esetben *die heiden*. A magyar fordítás általában a Viler-szöveggel egyezik. A csehben is megvan ez a megkülönböztetés a *lid*, *tb. lidè* és *pohany* váltakozó használatával, de a cseh szövegek nem egyeznek ennyire a magyarral.

Először példák a *gentes*—*nemzet* megfelelésre. L 21, 24: *et captivi ducentur in omnes gentes* — *vnd werden geuangen gefurt in alles volck* (91ra) — *τ megfogattatuan vitetn^c mèden nèzètecn^c kozicbè*. — A csehben nagyon közel a magyarhoz: *mezi wflic narodi* (Dr), *ill.: mezi vsèchny národy* (Ol). L 24, 47: *in omnes gentes* — *in alle volck* (97ra) — *mèden nèzètec kozøt*. — A csehben is a magyarhoz nagyon közel: *mezi všèmi lidmi* (Dr, Ol). J 11, 50—52: *tota gens; pro gente* (2x) — *daz gancze volck* (116rb); *fur daz volck* (uo.) — *mèd è nemzèt; è nemzètert; a' nemzètert* — A csehben: *vešken lid; za lid* (2x, Dr, Ol).

44. *gentes = pogányok*. — Ez a megfelelés a Viler-szöveget nagyon közel állónak mutatja a magyarhoz. Sem a többi német, sem a cseh fordítások nem ennyire következettek. (A Viler-szövegtől csak egy esetben tér el a magyar, amit e pont végén idézek.) Mt 4, 15: *Galilæa gentium* — *gallilee das volk der heiden* (15rb) — *poganochnac*

galileia. — Másutt is: galile der *heiden* (Kurr 1:15), a csehben: v Galilei *pohanské* (csak Ol). Mt 10, 5: In viam *gentium* non abieritis — In dye Wege d(er) *haiden* schult ir nicht abgen (20va) — *Poganočnac* vtaba ne meññetec. — Más német és a cseh szövegek értelmileg hasonlók. Mt 10, 18: in testimonium illis et *gentibus* — den felbigen zu gezeugnuß vnde den *heiden* (20vb) — azocnac tanofagocra *z poganočnac*. — Más német fordításokban: den *leuten* (Kurr 1:37), a csehben viszont: *pohanom* (Dr), ill.: *pohanstvu* (Ol). Mt 12, 18: et iudicium *gentibus* nuntiabit — vnde wirtt verchundigen das gericht den *heidē* (22vb) — *z itèlètet hirdèt poganočnac*. — Másutt a németben: den *leuten* (Kurr 1:44), a csehben szintén: *narodom* (Dr), ill.: *lidem* (Ol). Mt 12, 21: et in nomine eius *gentes* sperabunt — vnde in feynen nomen werdē hoffē dye *heiden* (22vb) — *z o nèuebè poganoč rēmēkedn^c*. — A németben másutt: die *leut* (Kurr 1:44), a csehben is ehhez hasonlóan: *narodowe* (Dr), ill.: *lidé* (Ol). Mt 20, 19: et tradent eum *gentibus* ad illudendum — vnd werdē yn gebñ den *heyden* zu verspotten (30vb) — *z aggac oštè a' poganočnac* megkarhoztatni. — Másutt is: den *heiden* (Kurr 1:76), a csehben is: *pohanuom* (Dr), ill.: *pohanstvu* (Ol). Mt 20, 25: principes *gentium* — dye furften der *heiden* (31ra) — a' *poganočnac* fedèlmi. — Másutt: die fürften der *leut* (Kurr 1:77), de a csehben mint a magyar: *kniežata pohanská* (Dr, Ol). Mc 10, 33: et tradent eum *gentibus* — vnde w(er)den yn antwortten den *heyden* (51ra) — *z aggac oštè a' poganočnac*. — Egyébként a németben és csehben hasonlóan mint Mt 20, 19. Ugyanígy L 18, 32 is. J 7, 35: numquid in dispersionem *gentium* iturus est et docturus *gentes*? — En ift er icht in dy czuftreuunge der *heyden* gen vnd leren dy *heyden* — minē *poganočnac* himlètibè menèndž *z taneitādo počanočat*. — Más német változatokban szintén: der *heiden*, ill.: die *heiden* (Kurr 1:366), a csehben: mezi *pohany* (Dr, Ol, az isméltlésben már *jě 'öket'* névmás szerepel).

Végül van egy hely, ahol a magyar kivételével minden más fordító a *gentes*-t a 'nép' fogalommal adja vissza, a magyar azonban ezt is *pogányok*-kal értelmezi. L 12, 30: haec enim omnia *gentes* quaerunt — wañ diffe alle fuchen dy *volck* der werlt (78vb) — mert mēd èzekèt kèrèfc è uilagnac *počani*. — Más fordításokban: die *leut* der werlt (Kurr 1:265), *lidé* tohoto svèta (Dr, Ol).

45. *koporsó* és *sír*. — A két szó használatában az a feltűnő, hogy a *sír* mindössze háromszor fordul elő, egyszer a *sepulcrum*, kétszer a *monumentum* fordításaként. Mt 23, 29: qui aedificatis *sepulcra* prophetarum — kic megrakiatoc a' p(ro)phetacnac *lereket*; Mt 8, 28: de *monumentis* exeuntes — *ferečbol* ki iquèn; J 5, 28: omnes, qui in *monumentis* sunt — mēden^c kic a *ferečbèn* vadnac. A német fordításokban e helyeken következetesen a *grap* többese, *greber* áll, a csehben pedig *hrob* vagy *rov*.

Ezzel szemben a *koporsó* nagyon gyakran jelenik meg. Eltekintve az egyetlen helytől, ahol a latin *loculus*-nak a megfelelője, ami valójában 'ravatal', ill. 'szentmihálylova' (L 7, 14: et tetigit *loculum* — *z illète a' koporšot*), mind az elég ritka *sepulcrum* (Mt 23, 27, L 11, 48), mind pedig a számtalanszor használt *monumentum* fordítása *koporsó*. A helyek az utóbbira a következők: Mt 23, 29; 27, 52; 27, 60; 28, 8; Mc 5, 2 és 3; 6, 29; 15, 46; 16, 2; L 8, 27; 23, 53 és 55; 24, 1; J 11, 17; 11, 31; 11, 38; 19, 41 és 42; 20, 1. A felsorolt esetek túlnyomó többségében a német fordításokban *grap* áll, a cseh bibliákban pedig *hrob* vagy *rov*, amik mind a magyar *sír* megfelelői.

Van azonban néhány példa arra, hogy a németben a *monumentum* és *sepulcrum* megfelelőjeként *sarc* (többesben *serge*) jelentkezik, egy esetben a Viler-szövegben is. L 11, 44: *Vae vobis, quia estis ut monumenta, quae non apparent* — We eüch dy ir feit alz die greber vnd dy serge die nicht entschinen (77rb) — Iay tünèctec kic vattoc mikent a koporloc kic nem tètnc. Mt 23, 29: *et ornatis monumenta iustorum* — vnd ziert die serch der gerechten (Kurr 1:89, Vilernél greber) — z meg èkèfeitètèc az igaznacnac koporfoiocat. L 11, 47 és 48: *qui aedificatis monumenta prophetarum*, majd alább: *vos autem aedificatis eorum sepulcra* — Wee eüch ir do bauwet die serch der weyffagen, alább viszont: *wann ir bautet ire greber* (Kurr 1:260, Vilernél mindkét helyen: greber) — koporfoiocat (2x). A *sarc* használatának ez a néhány esete arra enged következtetni, hogy a magyar fordítóktól használt német szövegben ez a megfelelés gyakoribb lehetett, mint Vilernél, és így került a *koporsó* oly sokszor a magyar szövegbe.

46. Magányos kifejezések. — Az eddig tárgyalt állandóan visszatérő kifejezések mellett hasonló tanulságokkal szolgálnak a ritkábban vagy éppen csak egyszer előforduló olyan szók, ahol a magyar szöveg ugyancsak nem közvetlenül a latint, hanem a németet követi. A Viler-szöveg nem ad mindenre magyarázatot, figyelembe kell venni más német fordításokat és a latin—német glosszáriumok értelmezéseit is. Ugyanebbe a csoportba sorolhatók azok a helyek is, ahol a magyar fordító vagy félreért egy német szót, vagy talán romlott német szöveg feküdt előtte. Mindezeket az eseteket a következőkben a bibliai helyek sorrendjében mutatom be. (Egy későbbi csoportban foglalkozom azokkal a helyekkel, ahol a magyar és német szöveg valami közös többletet vagy közösen eltérő szerkezetet mutat a Vulgata szövegével szemben, ilyenkor ugyanis mindig feltehető egy latin variáns. A jelen csoport csak a kifejezetten német mintájú fordításokat sorolja fel.)

(1) *nequaquam* — *semmivel*. — Mt 2, 6: *Et tu Bethleem terra Iuda, nequaquam minima es in principibus Iuda* — vnde du bethlehem erde iuda mit nichte piftu dye mynnfte in den furstentumē iuda (14ra) — Es te bethlechেম Iudeanac földö fēmiuèl vag külfèb Iudanac fedèlmibèn. A magyar inkább a némettel, mint a latinnal egyezik.

(2) *Rama* — *magasság*. — Mt 2, 18: *Vox in Rama audita est* — Ein stymē ift gehort in rama (14rb—va). Ezzel szemben Diefenbachnál egy 1478-ból való *Breviloquus* vocabulariusból idézett magyarázat szerint: *Rama* ciu(itas) hebr(aica) i(d) est *excelsa*. Ennek megfelelően ugyancsak Dief-nál más glosszáriumok német értelmezései: *hoe*, *eyn höch*, *hohe*. A nyomtatott német bibliákban ugyancsak: *Ein stym wart gehort in der höhe* (Kurr 1:11). A magyar ezt a német értelmezést követi: *Žo magallagochan* hallatot. A két legrégebb cseh bibliában megmaradt a *Rama* tulajdonnév, de a budapesti Cod. slav. 6-ban (2r): *Hlas na wyffloty flyffan* gefit, ami pontosan egyezik a magyar fordítással.

(3) *ventilabrum* — *szórolapát*. — Mt 3, 12: *Cuius ventilabrum in manu sua* — des winfanck in seyner hant (14vb). Ezzel szemben Dief-nál *ventilabrum* többek között: *wurff-*, *worff-*, *werff-schuffel*, *-schufel*, *-schaufel*, ami pontosan megfelel a magyarnak: *kinèc žoro lapatía* o kézèbèn.

(4) *hic — itt (ez helyett)*. — Mt 3, 17: *Hic est Filius meus dilectus* — *do* ift mein gelibter sun (15ra) — *It* vagon èn zèrètø fiam. A latin *hic* helyes értelme ez esetben nem *itt*, hanem *ez*, ahogy a görög οὗτος ἐστίν is mutatja vagy más német szövegek, mint pl.: *Ditz* ift mein lieber sun (Kurr 1:14), vagy akár a cseh fordítások: *Tot'* jest mój syn milý (Dr, Ol); *Tot* gefst fyn moy myly (Cod. slav. 6, 3r). A magyar *itt (ez helyett)* a Viler-féle *do (= da)* értelmezéssel egyezik. Ugyanez megismétlődik, amikor Urunk színe változásánál a ködből szózat hallatszik. (Mc 9, 6): *Hic est Filius meus carissimus* — *do* ift mein aller liebfter sun (49ra) — *Ith* vagon èn dragalatos fiam. Ezzel szemben más fordításban: *Dirr* ift (vagy *Der* ist) mein liebfter sun (Kurr 1:154), és a csehben is: *Tot'* jest ... (Dr, Ol). A latin *hic* kétféle értelmezési lehetősége közül a magyar *itt* is a Viler-szöveggel egyezik.

(5) *paenitentiam agere — penitenciát művelkedik*. — Mt 4, 17: *Paenitentiam agite; appropinquavit enim regnum caelorum* — *Tut* puezze wann zu nehē wirrt das reich gotis der hymel (15va) — Penitēciat *müuelkeggètec* mert *èlkozèleit* nektec mennècn^c orzaga. A latin szövegnek is van *appropinquabit* változata (Nyíri 102). A *penitentia* mellett az ige egyébként a *tart* szokott lenni, így Mt 3, 2; 11, 20; 12, 41; Mc 1, 15; L 10, 3; 15, 5. Úgy látszik azonban, hogy a német *tun* (más szövegekben *machen* és főleg *wirken*) hatására váltja fel ezt helyenként a *müvelkedik*. Így még Mc 6, 12: *Et exeuntes praedicabant ut paenitentiam agerent* — *vñ* außgeend predigeten das fye *puezetetè* (45vb) — ... hog *pñiat müuelkednen^c*. — Másutt a németben: *das fy machten büffe*, a variánsokban: *würcten büß* (Kurr 1:141). A csehben hasonlóan: *aby pokánie činili* (Dr, Ol). És végül L 11, 32: *quia paenitentiam egerunt* — *wann fy haben büß gethan* (76vb) — mert *müuelkettèc* pñiat. — Másutt hasonlóan: *wann fy machten büß*, vagy variánsban: *fy wirckten* (Kurr 1:258).

(6) *zona — mazzag*. — Mt 10, 9: *Nolite possidere ... pecuniam in zonis vestris* — *Jr* scholt nicht besitzten ... gelt in ewern *snuren* (20vb) — *Nè* akariatoc birnotoc ... penzt *tù mazzagtokon*. Mc 6, 8: *neque in zona aes* — *noch* erczt in den *snuren* (45va) — *sem* èrcet *mazzagon*. A feltűnő az, hogy a *zona* megfelelőjeként a magyar fordító nem az ősi magyar *öv* szót használja, amely már a Jókai-kódexben is előfordul, mint a latin *corda*, *cordula* megfelelője. A HtB-ban nyilván a német *snur* hatásával kell számolni. A latin—német glosszáriumokban is a *zona* értelmezése *gurtel* mellett *snoer*, *snore*, *schnur* (Dief).

(7) *synagoga — gyülekezet*. — Mt 10, 17: *et in synagogis suis flagellabunt vos* — *vñ* in iren *lamelungen* werdè fye euch geifeln (20vb) — *τ ø gølèkezètècèbèn* meg oftoroznac tütøket. — A *synagoga* számtalan más előfordulásakor a magyar mindig megtartja a görög—latin szót. A Viler-szövegben ilyenkor is mindig *samelung* van. Ugyanígy Dief-nál *synagoga* alatt a 65 sz. glosszáriumból *sammelung*. Rejtély, hogy a magyar fordító miért ebben az esetben tért el a gyakorlatától. A magyar *gyülekezet* a HtB-ban egyébként a latin *turba* megfelelője, ami egyes német fordítók-nál *gesellschaft*, másoknál *schar*.

(8) *assis — fèlpénz*. — Mt 10, 29: *Nonne duo passerés asse veneunt* — *werden* nicht zwen *spirckè* vmb *eynen helbeling* verkauft (21rb) — *Nemdè* két *vèrebèc* adatnac *egfel penzen*. — Másutt is a németben *vm einen helbeling* áll (Kurr 1:38). L 12, 6 esetében a latin *Nonne quinque passerés veneunt dispondio* magyar fordítása ugyan-

csak: ... *eg fél pénzén*. A Viler-szöveg itt a latint etimologizálja: *vmb ein czwy gewicht* (78ra). Ez nem felel meg a magyarnak, valamint a T és F kódexek *vm zwei burdelin*-je (Kurr 1:362) sem, de más német fordításokban itt is *vmb ein helbeling* szerepel (Kurr 1:362). A magyar *fél* nyilván a német *halb* alapszó értelmét követi.

(9) *holus* — *káposzta*. — Mt 13, 32 (a mustármag parabolájában): *maius est omnibus holeribus* — *fo ift es grofer wenn alle gekreute* (24va) — *nagob mēden kapožtanal*. — Más német bibliákban: *alle die kōle* vagy *var.:* *aller kōl* (Kurr 1:51). A latin—német glosszáriumokban is *olus* alatt: *chrautt, crawt, krut, kappeß-krut* értelmezések (Dief). A parabola másik változatában hasonló az értelmezés. Mc 4, 32: *et fit maius omnibus holeribus* — *vñ wirtt grofer wenn alle creüter* (44ra) — *z nagob ležèn mend(en) kapožtanal*. — Más német bibliákban: *alle die kreuter* (Kurr 1:134). L 11, 42 (a termények dézsmálása): *quia decimatis ... omne holus* — ... *vnd alles gekrewt* — *z mēden kapožtat*. — Más német szövegekben: *vnd ein ieglicg kraut*, *var.:* *vnd alles kraut* (Kurr 1:259). — A magyar fordító a latin *holus*-t azért adta vissza *káposztá*-val, mert a német *kraut*-nak csak a szűkebb értelmét érezte, az általánosabb 'fű, zöltség' jelentésre nem gondolt.

(10) *margarita* — *nemes kő*. — Mt 13, 45: *Iterum simile est regnum caelorum homini negotiatori quaerenti bonas margaritas* — *einem chaufmañ der do suchent ift gute vein perlen* (25ra) — *ki kèrès nèmes kouèket*; Mt 13, 46: *inventa autem una pretiosa margarita ...* — *Aber wenn er gevindet ein tewer veinperlein ...* — *leluen ke' eg dragalat(os) kouèt ...* A magyar sem a latinnak, sem a németnek nem felel meg. Más német bibliákban vagy a németesített *mergrifel, mergrielflein*, vagy a kevésbé változott *margariten* áll. A magyar fordítás itt annál feltűnőbb, mert másutt (Mt 7, 6) a *margarita* megfelelője *gyöngy*. A jelen helyen csak a német *Edelstein* mintájára gondolhatunk, ez azonban a bibliákban itt nem szerepel. Jelinek (489) viszont idéz egy helyet, ahol a *margarite* a drágakőnek egy fajtájaként érthető: *margariten* und *ander edelstein*. Diefenbachnál is van a *margerita*-nak ein *dir stein* értelmezése, ami magyarul 'drágakő'.

(11) *tetrarcha* — *negyedlő*. — A latin *tetrarcha* a görög τετραρχης átvétele. Eredeti jelentése 'egy ország negyedének uralkodója', később függőségben levő kis fejedelmet jelentett, akinek a királyénál alacsonyabb rangja volt. A német bibliák vagy körülírással fordítják: *fürft des vierten tails* (Kurr 1:54, 208, 210, 242), vagy Vilernél röviden: *vierdeling*, ill. *vierling + fürst*, ami a magyar *negyedlő*-nek is mintája lehetett, de a magyarban hiányzik a *fejedelem*, ami a *fürst* megfelelője lenne. Mt 14, 1: *Herodes tetrarcha* — *Herodes der vierdeling furfte* (25rb) — *negèdłq herodes*. L 3, 1: *tetrarcha* autem Galileae Herode — *aber der vierdelinge vurfte galyler herodes* (61rb) — *herodèfn° ke' galileaban negèdłq voltanac idèiebèn*. (Itt hasonlóan még kétszer más uralkodókról.) L 3, 19: *Herodes ... tetrarcha* — *herodes der virling fürft* (62ra) — *A negèdłq herodes*. L 9, 7: *Herodes tetrarcha* — *herodes der vierdeling fürft* (72ra) — *negèdłq herodes*.

Bár a görögből átvett szó a latinban etimológiailag nem volt átlátszó, van latin—német glosszárium, amely értelmezi: *tetrarcha* „a *tetra* quatuor” (Dief). Egy másik latin—német glosszáriumban jelentése *fierdilinc* (a *fürst* hozzátevése nélkül, Dief). Ez még pontosabban megfelel a magyar *negyedlő*-nek.

(12) *proselytus* — *újhitű*. — Mt 23, 15: ut faciatis unum *proselytum* — das ir machet eynen *newn glaubigē* (33va) — hog tēhēffetec eg *vý hütquēt*. Más német bibliákban: ein *newen bekerten* (Kurr 1:88). A cseh tartalmilag azonos, de formájában nem áll olyan közel a magyarhoz, mint Viler: abyšte jednoho *nového obracence na vieru* učinili (Ol; Dr még távolabb van). A görögből átvett *προσήλυτος* mint latin *proselytus* vagy *proselyta* nem tartalmazza etimológiailag sem az 'új', sem a 'hit' fogalmát. A magyar fordítás tehát a német minta hatását mutatja.

(13) *nutriens* — *szülő?* — Mt 24, 19: Vae autem praegnantibus et *nutrientibus* — wee aber den swangeren *vñ den feugenden* (34vb) — Iaý ke: tērhēfec^c τ *zúlqnc*. A magyar *szülő* sem a latinnak, sem a németnek nem felel meg. Más német bibliákban a kérdéses szó: *ziehenden, fiehenden, feugenden* (Kurr 1:92). A csehben: *krmiliciem* (Dr) és *dojkám* (Ol) minden kétséget kizáróan a szoptatós nőkre vonatkozik. Lehetséges, hogy a magyar fordító a német *feugenden* helyett *zeugenden*-t olvasott? Ez annál is inkább elképzelhető, mert a *szül* igének régen általánosabb volt a jelentése, magában foglalta a *gignere* 'nemzeni' értelmet is, mint pl. Jézus származásának levezetésében (Mt 1, 1): „Abracham ke: *zule* ifaakot”, és így az egész családfán végig a férfiakra vonatkoztatva.

A furcsa magyar szóhasználat megismétlődik még két helyen, Mc 13, 17: Vae autem praegnantibus et *nutrientibus* — wee aber den swangeren *vñ faugenden* (53vb) — yaý ke: tērhēfec^c τ *zúlqncèc*. Más német bibliákban itt is den *zieherin, zihemme, zihenne, faugenden, fägeten, fägenden, feygenden* áll, amik közül néhány könnyen összetéveszthető a *zeugenden* alakkal. Hasonló ismétlődés L 21, 23: Vae autem praegnantibus et *nutrientibus* — We aber den swangern vnd den *faugen* (91ra) — Iaý ke: tērhēfec^c τ *zúlqknèc*.

(14) *ave* — *üdvöz légy*. — Mt 26, 49: *Ave*, Rabbi — *Gegrufet feyftu* meíster (37vb) — *Vduoz leg rabi*. Mt 27, 29: *Ave*, rex Iudaeorum — *Gegrufet feyftu* chunig d(er) Juden — *Vduoz leg* fido^cnac kiral'a. — Hasonló ehhez Mc 15, 18 (Viler 56va) is. A negyedik helyen, Mc 14, 45 (Viler 55va), a németben hiányzik az *üdvözlő* szó, csak *Rabi* megszólítás van. A többi német bibliában mindezekben a helyeken vagy *Gott grüß dich*, vagy *Biß gegrüßet* szerepel. A magyar a Viler-szöveg pontos megfelelője.

(15) *colaphus* — *nyakcsapás, alapa* — *arculesapás*. — Mt 26, 67: et *colaphis* eum ceciderunt — *vñ flugen yn mit hals flegēn* (38va) — τ *ñac lapafockal* véricuala q̄tēt. Mc 14, 65: et *colaphis* eum caedere — *vñ mit hals flegēn yn zu flahen* (55vb) — τ *ñac lapafockal* věrni. — Más német fordításokban is: mit *hallfchlegen* (Kurr 1:107 és 182). A görögből származó latin *colaphus* jelentése 'ökölcsapás'. A magyar fordítás az irányra specializált *nyakcsapás* kifejezéssel nyilván a német *hals-slag*-ot követi.

Hasonló hatás mutatkozik az *arculesapás* esetében. Mc 14, 65: et ministri *alapis* eum caedebant — *vñ dye dyener flugen yn mit packē flegēn* (55vb) — τ a: *zolgac arcol lapafockal* véricuala q̄tēt. J 18, 22: unus adsistens ministrorum dedit *alepam* Iesu — einer der diner — gab Ihm ein *backen flack* (124vb) — ... ada *arcol lapafi* i^cnac. J 19, 3: et dabant ei *alapas* — vnd gaben jn *backen fleg* (125va) — τ adnacula nēki *arcol lapafocat*. — Más német bibliákban is következetesen: *backenflac* (Kurr 1:182, 410, 412).

(16) *gratias agere* — *hálát tesz.* — A latin *gratias agere* magyar megfelelője az esetek többségében *hálát*, ill. *hálálatot ad*. Ezzel az összesen hét esettel szemben két olyan hely van, ahol a magyar megfelelő *hálát* (ill. *hálálatot*) *tesz*. Már a pusztá számarányból lehet következtetni, hogy az előbbi volt a megszokott kifejezés, a másik pedig alkalmilag idegen minta nyomán keletkezett. Az összehasonlítás ezt megerősíti. Mt 26, 27: Et accipiens calicem *gratias egit* — vñ nemend den kelch *tat danck* (37rb) — τ veue a kélhet τ *halalatos tgn.* — Hasonlóan egy német variánsban: *würckt danck* (Kurr 1:103). A csehben: *wzdaw otcy chwalu* (Dr), ami a magyar *hálát ad*-nak felel meg; ill. csak igével: *poděkoval* (Ol). A kifejezés még egyszer előfordul (J 6, 11) a csodálatos kenyérszaporításnál: *Accipit ergo Jesus panes: et cum gratias egisset . . .* — vnd da er *danck getat* (105rb) — τ micor *halalatos totuolna*. A két legrégebb cseh fordításban itt ugyancsak a 'tesz' értelmű ige szerepel: A kdiz *veziny chwalu otcí* (Dr), a *když učini chválu bohu otcí* (Ol). A magyar szöveg mindkét esetben a német mintát követi. (A cseh szövegek az *otcí* 'atyának', ill. *bohu otcí* 'atyá Istennek' többletet tartalmazták.)

(17) *Calvaria* — *kopaszlat.* — A *Calvaria* nevet a német szövegek vagy meghagyják lefordíthatatlanul és csak hangalakját németesítik: L 23, 33 *caluarie* (Viler 94vb) és J 19, 17 (Kurr 1:414), vagy különböző módokon próbálják értelmezni, mint: ein *stat der quelung, peinigung, tötung* 'kínzó, kivégzőhely'. Viler szövegében a fenti egy helyet kivéve *stat der hirnschedel, hyrnscheidel* szerepel, így Mt 27, 33 (39va), Mc 15, 22 (56va), J 19, 17 (126rb). Mindezek a német értelmezések sehogy sem felelnek meg a következetesen használt magyar *kopaszlat*-nak. (Mt 27, 33-ban a *koppattac* bizonyára másolási hiba *koppazlat* helyett, minthogy a régi *t* és *c* nagyon könnyen összetéveszthető.) A magyar értelmezés kulcsát a latin—német glosszáriumok adják meg, itt a *caluarie* értelmezése többek között *calicheit, kalheit* (Dief) 'kopasztság'.

(18) *discumbentes* — *egybe v. egyembe evők.* — Mc 6, 26: *propter simul discumbentes* — durch der *miteffenden* willen (46ra) — a vele *ožuo egembè euokert.* — Hasonló értelmezéssel L 14, 10: *Tunc erit tibi gloria coram simul discumbentibus* — denn wirt dy (nyilván dyr helyett) ere bey den *miteffenden* (81va) — tahat ležèn teneked *diłofeg* az *egbè euoc* *èlöt*. E két helyen kívül a német szövegekben általában *mitsamt siczen* az ige, a magyarban viszont ilyen esetekben is *egybe* vagy *egyembe eszik* van. A latin *discumbere* jelentése voltaképpen 'asztalhoz feküdni', mint ahogy ma asztalhoz ülünk. A cselekvések érintkezése alapján, akik együtt *feküdtek* az asztalhoz, azok együtt is *ettek*, az átvitel tehát természetes. Nem valószínű azonban, hogy a magyar kifejezés a német minta nélkül is ugyanígy alakult volna.

(19) *pugillaris* — *toll.* — A latin *pugillaris* (a magyar *bugyelláris* öse) a görög *πινακίδιον* fordítása, jelentése 'írotáblácska'. Szövegeinkben csak Lukácsnál (I, 63) fordul elő, amikor a megnémult Zakariás írószerszámot kér, hogy leírhasa újszülött fia nevét: *Et postulans pugillarem scripsit dicens: Johannes est nomen eius* — eifschend ein *schreibgezeug . . .* (59ra) — *tollat* keruèn . . . — Más német fordításokban a latinak legjobban megfelelő: Er *iefch ein taffeln* (Kurr 1:200). A Viler-szövegben szereplő *schreibgezeug* 'írószer' eléggé széles körű átvezető fogalom lehetne az 'írotáblácska' és a 'toll' között, de a közvetlen mintára a latin—német glosszáriumok vezetnek rá, ezekben ugyanis a *pugillaris* értelmezéseként *schrib-tafel* és *schrib-zug* mellett *schrib-feder, schreyb vedir* is van (Dief).

(20) *humor* — *zsr?* — L 8, 6 (a magvető parabolájában): et natum aruit, quia non habebat *umorem* — vnd geporn dorte wan er hat nich *feiechtikeit* (69vab) — z ki kèluen megažot mèt nē vallot *firt*. — Más német bibliákban a kérdéses szó: *die feuchte* vagy csak *feucht* (Kurr 1:234). A magyar fordító vagy a *feucht* helyett olvasott *fett* alakot, vagy *feiechtikeit* helyett *feistigkeit*-et, de a latin *umor*, *humor*-nak sehogy sem lehet a magyar fordítása *zsr*.

(21) *profecto* — *kételkedetlen*. — L 11, 20: *profecto* pervenit in vos regnum Dei — *anczweiffel* so ift kumen in eüch daz reich gotes (76rb) — *kételkedètlèn* tú közitecèbè iutot iftènn^o orzága. — Más bibliákban: *ernftlich*, *gewißlich* (Kurr 1:157), de a glosszáríumokban is a *profecto* értelmezése többek között: *on zwiýfel*, *sonder tziwýuel* (Dief) és *an czweifel* (DiefNG). A cseh nem felel meg a magyarnak: *giťye* (= jisté Dr) 'gewiss, sicher, fürwahr, in der Tat' (Gebauer Slstč) és *tehdy* 'akkor' (Ol). A magyar a Viler-szöveggel és a glosszáríumok értelmezésével egyezik.

(22) *clibanum* — *kalangya*. — L 12, 28: *foenum, quod . . . in clibanum* mittitur — *in packoffen* wirt gelassen (78vb) — a' ženat ki . . . a' *kalongaba* èrèztètic. — A magyar sem a latinnal, sem a némettel nem egyezik. A fordító azonban itt sem járt el teljesen önkényesen, nem spekulatív úton határozta meg a szó értelmét, mert a latin —német glosszáríumok némelyikében a *clibanus* értelmezése *hev-schober*, *hev-huff*, *hev-huffe* (Dief), ami megfelel a magyar *kalangyá*-nak. (Lektorom, Kiss Lajos figyelmeztetett, hogy a *kemence* helyett *kalangya* a palesztinai viszonyok nem ismeréséből érthető. Ott a füvet nem kaszálták és száraz fűvel tüzeltek is, nálunk a levágott füvet szénának *kalangyába* rakták.) — Az evangéliumok másik helyén (Mt 6, 30) a latin szó a magyarban fordíthatlanul *clibanos* maradt. A csehben mindkét helyen *pec* 'kemence' áll (Dr, Ol).

(23) *chaos* — *közlet*. — L 16, 26: Et in his omnibus inter nos et vos *chaos* magnum firmatum est — in allen dife ift ein groffe *vnter scheid* geueftet . . . (84va) — z mēd èzezbèn nag *közlet* èröfseitetet . . . — A görög *χάσμα* 'szakadék, tátongó űr' megfelelőjeként álló *chaos*-nak más német fordítóknál *vestenkeit*, *irrfal* és a T- és F-kódexekben a mienkhez közel álló *vnderscheidung* az értelmezése (Kurr 1:285). A csehben *veliká dále* 'nagy távolság, messzeség' (Dr, Ol).

(24) *dare* — *elárul*. — L 22, 19: Hoc est corpus meum, quod pro vobis *datur* — daz ift mein leichnam der für eüch *veratten* wirt (92ra) — Ez èn tēstem ki tú értètec *èlaroltatic*. — Másutt a németben: der vmb euch wirt *geantwurt* (Kurr 1:312). Mindkét cseh szövegben Vilernek és a magyarnak megfelelően: *ješto bude pro vy zrazeno* (Dr, Ol), ami a *zraditi* 'verratan' ige szenvedő múlt idejű participiuma.

(25) *avelli* — *eltávozik*. — L 22, 41: Et ipse *avulsus est* ab eis — vnd er ift *entuerrent* von yn (92vb) — z ρ *èl tauozec* ρτolloc. — A német és magyar kifejezés fedí egymást. Más német szövegben: er *schied sich* (Kurr 1:315); ugyanitt a cseh kifejezés jelentése 'elfordult tőlük': A sám *sě ot nich otráti* (Dr, Ol).

(26) *altus* — *magas*. — J 4, 11: et puteus *altus est* — vnd der galckbrüe (= galgbrunne) ift *hoh* — z a' kut *magas*. — A magyar tehát nem fordít tévesen *mély* helyett, hanem a német értelmezést követi. Más német szövegekben: der brunn ift *tieff* (Kurr 1:347); a csehben ugyancsak 'mély': a studnicè *hluboká* jest (Dr, Ol).

(27) *manna* — *menna*. — J 6, 31: Patres nostri manducaverunt *manna* in deserto — vñfer vetter affen *hymel brot* in der wufftenung (106ra) — mü ařainc *mennat* (!) ořtten^c a' kiętlębęn. — A szó ezen kívül még két helyen (6, 49 és 6, 59) szerepel, magyarul következetesen *menna* alakban. A német fordítások vagy megtartják a *manna* alakot (Kurr 1:358, 360, 361) vagy, mint Viler példája mutatja, *hymelbrot*-nak értelmezik. Vileren kívül ez szerepel a nyomtatott bibliák Z—Oa jelzetű variánsaiban is (idézve Kurr-nál jegyzetben a fenti három helyen). Vilernél van *hymelisch brot* értelmezés is (106vb), a harmadik helyen ismét *hymelbrot* (107ra). Kétségtelen, hogy a magyarban következetesen szereplő *menna* alak nem íráshiba, hanem a latin szónak szándékos népetimológiai közelítése a magyar *menny* szóhoz, ez annál inkább könnyű lehetett, mert a *manna* a *menny*-ből szállt alá: *Meñbql* keñeręt adot oñękik (J 6, 31). Ezenkívül a magyar fordítót ösztönözhetette a német *hymelbrot* vagy *himlisch brot* is. A cseh fordításokban mindhárom helyen *manna* van.

47. Német jövevényszavaink szerepe a magyar fordításban. — Régi fordítások elemzésénél nemegyszer tapasztalható, hogy olyan két nyelvnel, amelyeknek szókincsében közös elemek vannak, az egyikről a másikra történő fordításnál a fordító saját nyelvének azt az elemét választja, amelynek rokona az eredetiben áll. Magyar verset fordító régi horvát költő a két nyelv közös szláv elemeit természetesen felismerte, és az ilyen szavakat a fordításban alkalmazta, néha még a rímben is meghagyta, és ehhez kereste a többi rímet. Az ilyen eljárás német—magyar és cseh—magyar viszonylatban is feltételezhető. Egy-két esetből természetesen nem lehet idegen szövegmintára következtetni, és magának a megfelelésnek is olyannak kell lennie, amiről látszik, hogy az idegen nyelv befolyásolta a szóválasztást. Ha pl. a latin *minister*-nek a csehben *sluha* felel meg és a magyarban *szolga* áll, ez semmit sem bizonyít, mert a magyar fordítónak nemigen volt más választása. De ha a latin *sagena* cseh megfelelője *vrš*, és a magyarban *varsa* van, nem pedig *háló*, ez már valószínűvé teszi az idegen minta hatását. A mi esetünkben a német és szláv jövevényszók jelenléte a kérdéses helyeken nem döntő bizonyítéka, inkább csak természetes kísérőjelensége az egyébként is kimutatható német, ill. cseh hatásnak. A következő fejezetek ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. Az egyes szavakat a magyar alakjuk szerinti ábécésorrendben tárgyalom.

(1) *csűr*. — A latin *horreum*-nak megfelelően a magyar szó hatszor fordul elő az evangéliumokban. Ezek közül csak egy hely, L 3, 17 egyezik a némettel: et congregabit triticum in *horreum* suum — vnd wirt famen fein wicze in ein *schewre* (61vb). A többi helyeken (Mt 3, 12; 6, 26; 13, 30; L 12, 18; 12, 24) a Viler-szövegben *stadel* áll, más bibliákban vagy *stadel*, vagy *kasten*. A latin—német glosszáriumok többségében a *horreum* értelmezése *schuer* vagy ennek valamilyen alaki változata (Dief).

(2) *érc*. — A latin *aes* megfelelője Vilernél *erz(t)*. Mc 6, 8: neque in zona *aes* — noch *erczt* in den snüren (45va) — fem *ěřcet* mazağon. — Másutt: *müntz* (Kurr 1:140). — Mc 12, 41: quomodo turba iactaret *aes* in gazophylacium — wy dye schar wurffe *erczte* in den gelt stock (53rb) — mikeppę a' golekezet hanna *ěřcet* a' gazofilan-ciomba. — Másutt a németben *schatz* vagy *gelt* (Kurr 1:171). — J 2, 15: et nummulariorum effudit *aes* — vnd vorschute der wechsfeller *ercze* (99va) — τ a' penzualtocnac *ěřcekęt* ęlhimte. — Más német szövegekben *schatz* vagy *muncz* (Kurr 341).

(3) *font.* — A latin *libra* megfelelője. J 12, 3: *libram* unguenti — Ein *pfunt* falben (127rb) — kenéten^c *fontat.* — J 19, 39: quasi *libras* centum — nahēt hundred *phūt* (127rb) — mōnal *žaz fontal.*

(4) *kóstol.* — A latin *gustare* megfelelője. Az evangéliumokban hat helyen fordul elő, ezek közül azonban a Viler-szövegben csak egy helyen áll a megfelelő német szó. Mt 16, 28: qui non *gustabunt* mortem — dye nicht werdñ *kosten* den tot (27vb) — kic nē *koltollac* a· halalt. A glosszáriumokban is a *gustare* értelmezése többek között *kosten* (Dief). A többi evangéliumi helyeken (Mt 27, 34, Mc 8, 39, L 9, 27; 14, 24, J 2, 9) Vilernél *smecken*, a többi fordításokban *bekorn* vagy *versuchen* van.

(5) *láb föld.* — A latin *stadium* megfelelője. Viler szövege nem tartalmazza a megfelelő német szót, de a nyomtatott bibliákban és a két kódexben (T és F) a *lauf* felel meg neki. L 24, 13: quod erat in spatio *stadiorum* sexaginta ab Hierusalem — daz do waz von iherufalem in dem zile ·lx· *lauff* (Kurr 1:326), ugyanitt a T- és F-variánsokban: lx *leuft.* — hatuā *lab földne.* — A Viler-szövegben: *gewende* (96ra). — J 6, 19: *stadia* viginti quinque aut triginta — ·XXV· *leuff* oder ·XXX· (Kurr 1:357) — huzon 9t auag harmic *lab földet.* — Ugyanitt a variánsokban: *gewandten* és *stadia.* A Viler-szövegben: XXV *meil* (105va). — J 11, 18: quasi *stadiis* quindecim — als ·XV· *leuff* (Kurr 1:382) — mōnal tizen 9t *lab földön.* Vilernél: nahent XV *meil.* A latin —német glosszáriumok nagy részében a *stadium* megfelelője *roßlouff* (Dief), *rosloff* (DiefNG). A magyarba átkerült *lauf* > *láb* ugyanúgy összetételnek lett előtagja, mint a *meile* (*mile*) a *mélföld* > *mérföld* esetében.

(6) *léc.* — A latin *tegula* fordítása. Kétségtelen, hogy itt a német *latte* befolyásolta a magyar szóválasztást. L 5, 19: ascenderunt supra tectum et per *tegulas* summiserunt eum — . . . vnd liffen in nyder durch die *latten* (64vb) — z a· *lècèk* által ala èrèztec azt. — A latin —német glosszáriumokban a *tegula* értelmezése többek között *latte*, *latt*, *laitte*, *laet* (Dief), *latt* (DiefNG).

(7) *lellah.* — A latin *linteamen* és *lintheum* fordítása. Az előbbi esetben a Viler-szövegben mindenütt *leilach* van, a *lintheum* esetében csak egyszer. L 24, 12: vidit *linteamina* — fah dy *leylachen* (96ra) — lata a· *lellahocat.* J 19, 40: et ligaverunt illum *linteis* — vnd banten jn mit *leylachen* (127rb) — z *kotec* azt *lèllahoeba.* J 20, 5: vidit posita *linteamina* — vnd fah dy *leylachen* . . . (127va) — z lata a· *lellahokat* vètuèn. (A szó ismétlődik J 20, 6 és 7-ben is.) — A következő két esetben a *lintheum* megfelelője a magyarban ugyancsak *lellah*, de a németben nem ez áll. J 13, 4: et cum accepisset *lintheum* — vnd alz er genam ein *leine tuch* (118va) — Es micor vøtteuolna a· *lellahot.* J 13, 5: extergere *lintheo* — außtruchen mit dem *leinen tuch* (118va—b) — meg tørlèni a· *lellahhal.* — A glosszáriumokban *linteamen* többek között *lilachen*, *lilach* (Dief), *leylach* (DiefNG), *lintheum* hasonlóan.

(8) *püspök.* — A latin *pontifex*-nek megfelelően a magyarban mindenütt *püspök* áll, a német szövegekben mind Vilernél, mind a nyomtatott bibliákban a *bischof* a megfelelő szó. A helyek (idézetek nélkül) a következők: Mc 15, 11, J 7, 45; 11, 47; 11, 49; 11, 56; 18, 10; 18, 15; 18, 19; 18, 22; 18, 24; 18, 35; 19, 21. A *summus sacerdos* vagy *princeps sacerdotum* magyar értelmezése következetesen a *papok fedelme*, itt a németben *fürst* szerepel.

(9) *rés*. — Mc 2, 21: et maior *scissura* fit — vñ grofer wirtt der *Ricez* (42va) — τ nagob *rés* lészèn. — Más német bibliákban: vnd die *riß* werdent mer (Kurr 1:127), az F-kódexben: *rieffe*.

(10) *sáfár*. — A latin *procurator* megfelelőjeként a magyar *sáfár*-nak a német *schaffer* lehetett a mintája. Mt 20, 8: dicit dominus vineae *procuratori* suo — spricht d(er) herre des weingartn zu feynem *schaffer* (30va) — mōda a' zōlōn^c vra o *sapharanac*. — L 8, 3: uxor Chusae *procuratoris* Herodis — die haußfrawen chuffe dez *schaffers* herodes (69va) — chuzenac herodès *sapharanac* fèlèségè. — A többi német bibliában is e két helyen vagy *schaffer*, vagy *schaffner* áll (Kurr 1:75 és 234), és a glosszáriumokban is a *procurator* többek között *schaffer*, *schaffener* (Dief, DiefNG). A latin *dispensator* esetében (L 12, 42: Quis, putas, est fidelis *dispensator* et prudens) a magyarban megmarad a *sáfár* (Kit alaitaž hu *safarnac*), de a németben *außpend(er)* (79rb), ill. *teiler*, *außtayler* (Kurr 1:266) áll.

(11) *szalsás tál*. — A latin *catinus* megfelelője. Mc 14, 20: qui intingit mecum manum in *catino* — ... in den *steinnaph* (54vb) — Ki bèmart'a o kèzet ènvèlem a' *fallas talba*. — A kérdéses szó más német bibliákban: in die *schüffeln* (Kurr 1:177). Sem egyik, sem a másik szó nem egyezik alakilag a magyarral. A glosszáriumokban viszont a *catinus* értelmezése többek között *saltzcar*, *sulzschar*, *kar* (Dief). Az összetétel utótagja *kar*, ennek jelentése 'Geschirr, Schüssel' stb. (Lerxer Twb³⁴). Az előtag nem a német *Salz*, hanem a latin *salsa* átvétele, a kfn. *salse*, aminek jelentése 'gesalzene Brühe, Brühe überhaupt' (Lerxer Twb³⁴), tehát 'sós leves, mártás'. A magyar szót a NySz (2:1522) *sálsás* alatt hozza az itt tárgyalt egyetlen adattal, olvasata valószínűleg *szalsás* vagy *sálsás*. — A jelenet másik leírásában Máténál (26, 23) a latin *paropsis*-nak megfelelően a németben: in den *steinaph* (37rb), ill.: in die *schüffeln* (Kurr 1:102) áll, a magyarban jelző nélkül: a' *talba*. Ennek a latin szónak is van a glosszáriumokban *sulz-faz* és *kar* értelmezése (Dief *parapsis* alatt).

(12) *solya*. — A latin *sandalia* megfelelője. Lehet, hogy eredete a latin *solea*-ra megy vissza, de használata e helyen aligha független a német *sole* (ma *Sohle*) szótól. Mc 6, 9: ... sed calceatos *sandaliis* — sunder geschuet mit *solen* (45va) — dè *follackal* faruztaffanac m̄g.

(13) *stálló-tartó*. — A latin *stabularius* fordítása a német *Stall* valószínű hatása alatt. A latin szövegolvasás szótévesztése miatt (*duxit* helyett *dixit*) a magyarból kimaradt a magában szereplő *stabulum* megfelelője, ami valószínűleg *stálló lehetett; csak a *stabularius* fordítása szerepel. L 10, 34 (az irgalmas szamaritánus parabolájában): et imponens illum in iumentum suum duxit in *stabulum* — vnd aufflegend yn auff fein rößlein fürte yn in *stal* (75rb) — vètuē ažt o barmara mōda a' *stallo tartonac*. — 10, 35: protulit duos denarios et dedit *stabulario* — ... vnd gab es dem *stal knecht* (75rb) — ... τ ada a *stallo tartonac*.

(14) *szorgalmas* stb. — A latin *sollicitus*, *sollicitudo*, *cura* megfelelői különféle mondatbeli kapcsolatokban: *szorgalmas*, *szorgalmazik*, *szorgalmazat*, *szorgalmazatos*, *szorgalmazatosság*. Bár ezek a származékok valószínűleg egy ősi magyar töből keletkeztek, az összecsengés alapján a kfn. német *sorc* 'sorgend, besorgt' és *sorge* 'Sorge, Besorgnis', valamint a származékok mint *sorcsum*, *sorcveltic* és *sorcveltekeit* a magyar szóválasztásra hatással lehettek. Néhány példa. Mt 6, 25: Ideo dico vobis, ne *sollici* sitis

animae vestrae quid manducetis — ... das ir nicht *forġlam* feyt ewer felen (17va) — ... ne legètec *zorgalmazatoc* tú lelketec^c. — Más bibliákban is *forġlam* (Kurr 1:24). L 12, 26: quid de ceteris *solliciti* estis? — Waz feyt ir *forckueltig* von den andern (78va) — az egèbiről mit *zorgalmaztoc*. L 10, 40: Domine, non *est tibi curae* ...? — here ift dir nicht *forge* ... (75va) — Vram nīl teneked *zorgalmazatod* ... — E helyeken és még sok más helyen is a magyar fordító a *gond* szót is választhatta volna, ha nincs előtte német minta.

(15) *tarsoly*. — A latin *pera* megfelelőjeként a német fordításokban a kérdéses helyeken mindenütt *tasche* áll, a magyarban pedig *tarsoly*. Így Mt 10, 10: Nolite possidere aurum neque argentum ... non *peram* in via — ... Nicht ein *tasche* yn wege (20vb) — ... ne *taffolt* vtban. Mc 6, 8: non *peram* — noch *taschen* (45va) — ne *taffolt*. L 9, 3: neque *peram* — noch *taschen* (72ra) — fē *taffolt*. L 10, 4: Nolite portare sacculum neque *peram* — nicht schult ir tragen ein fecklein noch *daschen* (74ra) — ne acariatoc vífelnetec fakocat τ fe *tafolt*. L 22, 35: sine sacco et *pera* — an (= ohne) fecklein vnd an *taschen* (92va) — *l'acnalkül* τ *taffolnalkül*.

(16) *zsák*. — A latin *sacculus* megfelelője. A *tarsoly* alatt idézettek kivül még L 12, 33: Facite vobis *sacculos* — Macht euch *fecklein* (78vb) — alkosztatoc tú magatocnac *fakocat*. L 22, 36: qui habet *sacculum* — der da hat ein *fecklein* (92va) — kinèc *l'akia* vagō. — A nyomtatott német bibliákban a legtöbb kérdéses helyen *sack* áll. A magyar szó kiválasztását természetesen a rokon latin hangalak is befolyásolhatta.

(17) *zsámoly*. — A latin *scabellum* megfelelője. A német fordításokban mindenütt *schamel* vagy *schemel* szerepel. Mt 5, 35: quia *scabellum* est pedum eius — wann sye ift ein *schamel* seyner fuße (16va) — mert o labainac *famola*. Mt 22, 44: donec ponem inimicos tuos *scabellum* pedum tuorum — piß ich wird legē deyne veinde ein *schemel* deyner füße (33rb) — Mignē vēffem te èllensegidèt te labaidnac *famola* ala. Mc 12, 36 hasonlóan mint Mt 22, 44, de itt Vilernél: ein *schymel* deyner fuß (53rb). L 20, 43 hasonlóan, mint a két előbbi hely, Vilernél: ein *schemel* deiner füffe (90ra). A nyomtatott német bibliákban mindezek a helyeken (Kurr 1:20, 86, 170, 305) vagy *schamel*, vagy *schemel* áll.

(18) A felsoroltakon kivül természetesen még számos német jövevényszó szerepel a magyar szövegben, de ezeknek a német fordításokban nincs rokon hangtestű párja, minthogy az ott szereplő német szók nem jöttek át a magyarba. Így a latin *praedium* német fordítása *vorwerc* vagy *dörflein*, a magyarban *major*, a latin *fimbria* a német fordításokban *saum*, magyarul *perem*, a *velum* a németben *umbhanc* vagy *vorhanc*, *vürhanc*, magyarul *soporláh* (a magyar *firhang* sokkal későbbi átvétel).

SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK MEGFELELŐI A CSEH SZÖVEGEKBEN

48. Német jövevényszavainkhoz hasonlóan nyelvünk szláv elemei is befolyásolhatták a fordítók szóválasztását.

(1) *bárány*. — A latin *pascha* a német fordításokban vagy mint *oftern*, vagy mint *osterlamp* szerepel, az utóbbi van Vilernél is. A cseh fordítások szava ezzel szemben általában *beranec* vagy *beránek*; az Olmützi Kódexben *velikonoc* (vagy ragozott

formája) is szerepelhet. A magyarban mindezek a helyeken *bárány* van. Mt 26, 17—19: comedere *Pascha*; apud te facio *Pascha*; et paraverunt *Pascha*, a Dr csehben mindhárom helyen *beranecz*, az Ol-ban háromszor *velikonoc*. A magyarban: megened a *barant*; te nalad tezèm a *baraň* etelt; z megkezeitec a *barant*. A többi helyeken a csehben Mc 14, 12: *beranec* (Dr, Ol); Mc 14, 14: *beranecz* (Dr), *beránek* (Ol); L 22, 7: mint az előbbi; L 22, 11 és 15: *beranec* (Dr, Ol).

(2) *bika*. — A latin *taurus* megfelelője. Mt 22, 4: *tauri* mei — En *bikaim*. — A csehben: *Býkové* moji (Ol), ill. *byci* mogy (Dr). A magyar fordítónak aligha állt más szó a rendelkezésére, az egybeesés szükségszerű.

(3) *drágalátos*. — A latin *pretiosus* fordítása. Két helyen (Mt 26, 7 és J 12, 3) tárgyra vonatkoztatva találkozik a cseh *drahý* melléknévvel: alabastrum unguenti *pretiosi* — alabastr masti *drahé* (Ol), puffku z bieho mramora *drahe* mafty (Dr) és libram unguenti nardi pistici *pretiosi* — libru masti *drahé* (Dr, Ol). A magyarban mindkét helyen *drágalátos* (eredetileg bizonyára *drágalatos*). A harmadik helyen (L 7, 2) személyre vonatkoztatva a *pretiosus* cseh értelmezése *vzácen* (Dr, Ol).

(4) *ebéd*. — A latin *prandium* fordítása. A három evangéliumi helyen (Mt 22, 4; L 11, 38; L 14, 12) a cseh *oběd* a megfelelője mindkét legrégebb fordításban.

(5) *ganéj*. — L 13, 8: usque dum fodiam circa illam et mittam *stercora* — až ja okopaji okolo něho a ospu je *hnojem* (Dr, Ol) — migně korněkět mǵaffam z èrèzièc *ganeit* kornǵollǵ.

(6) *hálát ad*. — A latin *gratias agere* megfelelője. Mc 14, 23: *gratias agens* — vzdav *chvalu* otci (Dr, Ol) — *halat aduan*. J 11, 41: pater, *gratias ago* tibi — Otče, *vzdávaji* tobě *chvalu* (Ol, másképp Dr) — Afa *halat adoc* tenèked. — Az egyezés ellenére nem valószínű, hogy a magyar kifejezés e fordításban keletkezett. Sokkal régebbi hagyományból kell származnia. L. ezzel kapcsolatban a *hálát* v. *hálálatot tesz* v. *művelkedik* kifejezést, ami német mintát tükröz: 46 (16).

(7) *kecske-kígyó*. — A latin *vipera* fordítása, de semmi köze a *kecské*-hez. Az összetétel eredetileg olyan magyarázó kifejezés lehetett, amelyben az első tag a szűkebb körű speciést, a második a tágabb körű genust jelölte. A régiségben ilyenek az *angolna-hal*, *fűrj-madár*, *szeccel-szék*, *szekernye-saru* és számos más. A bibliai helyek tanúsága szerint a *vipera* ócseh fordítása, a *ješcer*, *ješčeř* (ma *ješťer*) jött át a magyarba, és népetimológiásan lett belőle *kecske*. Az ócseh szó jelentése 'gyík, sárkány'. Mt 3, 7: Progenies *viperarum* — Náróde *jěšťěři* (Ol), Zarodci *giešfczierziczi* (Dr) — *Keike kigocnac* nemzèti. — Hasonlóan ismétlődik a következő helyeken: Mt 12, 34; 23, 33; L 3, 7. A német fordításokban *vippern* vagy *vippnattern*, *vippernatern* áll. Az átvétel magyarázatát Sylvester *vipera-kígyó* kifejezése adja meg. A *vipera* szót helyettesítette a MünchK fordítója a *ješcer* cseh szóval, és ezt tette „értelmessé” a magyar *kecske*. (Részletesen l. Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. 196—198).

(8) *konkoly*. — A latin *zizania* fordítása. Ócseh megfelelője *kúkol* (ma *koukol*). Mt 13, 25: et superseminavit *zizania* in medio tritici — y naffie *kukuoli* mezi pšfenyci (Dr, másképp Ol) — z fellǵl reia vètet *konkolt* a buza kǵzibè. — A szavak ugyanígy ismétlődnek a további mondatokban (13, 26—30). A magyar hangalak a régi szláv orrhangot őrzi.

(9) *kosár*. — A latin *sporta* és *cophinus* fordítása. Cseh megfelelője *koš*. A következő helyeken állnak: Mt 15, 37; 16, 9 és 10; Mc 8, 8; 8, 19 és 20.

(10) *maláta*. — A latin *siliqua* fordítása, aminek eredeti jelentése 'hüvelyes vetemény', a bibliában a sertésekkel etetett 'törköly-féle'. A német bibliák *treber*-rel adják vissza, a cseh fordításokban *mláto* a megfelelője. L 15, 16: Et cupiebat implere ventrem suum de *siliquis*, quas porci manducabant — i žádáše nacpati své břicho *mláta* ... (Dr, Ol) — τ κευᾶνα vala ρ hafat bétöltèni a *malatacbol* ... Nagyon valószínű, hogy a magyar szóválasztásra a cseh minta hatott.

(11) *medence*. — A latin *pelvis* megfelelője. A régi magyarban rendszerint együtt szerepel a *mosdó*-val, aminek jelentése 'korsó', ócseh megfelelője *měděnicě*. J 13, 5: mittit aquam in *pelvim* — naliv (Dr nali) vody v *medenici* (Dr, Ol) — èrèztet vizèt a *mědeněcèbè*.

(12) *mérce*. — A latin *satum*-ot a német bibliák *maß*-szal fordítják, a csehben *miera* vagy *měřicě* a megfelelője. Mt 13, 33: quod ... mulier abscondit in farinae *satis* tribus — genz ... zena skrila gefť we trzech *mierziciech* muki (Dr), ... ve třech *měrách* múky (Ol) — kit věuen nēbèri èl reit harom *merée* lížtbè.

(13) *moly*. — A latin *tinea* a német bibliákban *milbe*, *milwe*, a csehben *mol*. Mt 6, 19: aerugo et *tinea* — rez a *mol* (Dr), črv a *molové* (Ol) — rofďa τ *moľ*. L 12, 33: neque *tinea* corrumpit — ani *mol* skazí (Dr, Ol) — τ *moľ* meg nem fēmieiti.

(14) *palást*. — A latin *pallium* és *chlamys* fordítása. A német bibliákban *mantel*, a csehben *plášč* (ma *plašť*). Mt 5, 40: dimitte ei et *pallium* — přidaj jemu i *plášč* — aggad neki *palastodat* es. Mt 27, 28: *clamydem* coccineam circumdederunt ei — czrweni *plafcz* wzdychu nayn (Dr), *plášťem* červeným jej oděchu (Ol) — vères *palastal* koprěkezec meg ötèt.

(15) *pénz*. — A latin *pecunia*, *denarius* és *mina* a magyarban egyformán *pénz*. A csehben csak az első kettőt értelmezik *peněz*-zel, a *mina*-nak *šilink* a fordítása. A németben a *pecunia*-nak *gelt*, a *denarius*-nak *pfennig*, a *mina*-nak *pfunt* az értelmezése. A bibliai helyek: *pecunia* Mt 10, 9; Mc 14, 11; L 9, 3; *denarius* Mt 18, 28; Mc 6, 37; *mina* L 19, 13.

(16) *retez*. — A latin *catena* megfelelője. A cseh szövegekben mindkét helyen *řetěz* áll. Mc 5, 3—5: *catenis* ... ligare; *catenis* vinctus; dirupisset *catenas* — řetězy uvázati — řetezeckel valaki megnēm kötözhető vala ötet stb. L 8, 29: et vinciebatur *catenis* — a býval jest uvázán řetězi (Dr, Ol) — τ megkötöztètic vala řetězeteckèl. A magyar fordítóknak a *lánc* is rendelkezésére állhatott, így a *retez* választása a cseh minta hatását mutatja.

(17) *szoknya*. — A latin *tunica* fordítása. A német bibliák *rock*-kal adják vissza, a cseh fordításokban mindenütt *sukně* áll. Mt 5, 40: *tunicam* tuam tollere — vzieti tvú *sukni* (Ol), twuu *fukny* wyfuudyty (Dr) — te *zoknadat* meguenni. — Hasonló egyezés a többi helyeken: Mt 6, 9; L 3, 11; 6, 29; 9, 3; 22, 36; J 19, 23; 21, 7.

(18) *szövetnek*. — A latin *lucerna* megfelelője. A németben vagy megmarad a németesített *lucern(e)* (így Vilernél), vagy lefordítva: *lichtvaß*. A csehben következetesen: *svietedlnicě*. Mt 6, 22: *Lucerna* corporis tui — *Svietedlnicě* tvého těla (Dr, Ol) — Te tēfted^c žquētněke. — A többi helyek a következők: Mc 4, 21; L 8, 16; 12, 35; J 5, 35.

(19) *társág*. — A latin *comitatus* fordítása. A németben vagy *gesellschaft* vagy *nachzog* (így Vilernél) a megfelelője, a cseh bibliákban *tovařství*. L 2, 44: Existimantes . . . illum esse in *comitatu* — . . . v *tovařství* svých súsědův (Dr, Ol) — . . . a *tarlağ* között.

(20) *vacsora*. — A latin *coena* (*cena*) következetes fordítása. A német bibliákban ugyanilyen következetesen *abentessen*, az ó-csehben pedig *večeřě*. J 13, 2: Et *cena* facta . . . — A když by *večeřě* připravena (Dr, Ol). Es a: *VALORA* megléuē. A többi helyek: Mt 23, 6; Mc 6, 21; Mc 12, 39; L 14, 12; 14, 16; 14, 24; J 12, 2; 13, 2. — Ugyanilyen a megfelelés a latin *coenare* magy. *vacsorál* és cseh *večeřati* (*večeřeti*) igék között. L 17, 8: Para quod *cenem* — Připrav, co bych *večeřal* (Dr, Ol) — kezezhog *VALORallā*. Hasonlóan Mt 26, 26. — A latin *coenaculum* magyarul *vacsoráló hely*, a csehben *večeřiště* (csak Ol, Mc 14, 15); a másik helyen (L 22, 12) ez a cseh szó nem szerepel.

(21) *varsa*. — A latin *sagena* fordítása. A cseh megfelelője *vrš*. Mt 13, 47: simile est regnum caelorum *sagenae* missae in mare — podobno gest kralowstwie nebeske *wrřfi* vpuuřsczeney v morze (csak Dr, Ol: *nevodu* puřtěnému v moře) — mėněnc^o oržaga hafonlatic tengerbē èrètèt *varlahoz*. A magyar fordító használhatta volna a *háló* szót is. Vilernél: *geleich . . . eyner legn* (25ra).

(22) *veder*. — A latin *hydria* fordítása. A németben *wasserkrug*, a csehben *špich* vagy *vědro*. Ez utóbbi csak J 4, 28: Reliquit ergo *hydriam* suam mulier — Tehda ta žena nechavši tu *vědra* svého . . . (Ol, Dr fordított szórenddel: *sweho wiedra*) — meghaga azért a: nemberi *o vedrēt*. — A másik helyen, J 2, 6—7, ahol a *hydria* — *veder* előfordul, a csehben *špich* áll.

(23) A felsoroltakon kívül fordításunkban számos más szláv eredetű szó is van, de ezeknek a cseh szövegekben nincs hasonló hangtestű megfelelőjük. Ilyen pl. a latin *festuca* magyar *kalász* fordítása. A csehben Mt 7, 3-nál *drasta* 'darabka' (Ol), ill. *suk* 'ág, göcs fában' (Dr); L 6, 42-nél mindkét szövegben *suk*.

A LATIN ÉS MAGYAR SZÖVEG VISZONYA A CSEH ÉS NÉMET SZÖVEGEK TÜKRÉBEN

49. Téves fordítások. — A magyar szövegről általánosságban megállapítható, hogy nagyon pontosan követi a Vulgatát. Nem rövidíti a latin szöveget, de hozzá se told. Kerüli a szinonimákkal való vagylagos értelmezést, ami régi fordítási irodalmunkban eléggé általános, ugyancsak kerüli a közbeszúrt hosszabb magyarázatokat. Az egész magyar fordításon érezhető a pontosságra való törekvés, a feszes filológiai fegyelem.

Mindebből következik, hogy ahol a latin és magyar szöveg között valami eltérés mutatkozik, ott vagy egy harmadik nyelv értelmezése hatott, amikre fentebb láttunk példákat, vagy a magyar fordító valamit félreértett, esetleg már romlott latin szövegből dolgozott. Megtörténhetett azonban az is, hogy a fordító valamely egynyelvű magyarázatos latin glosszáriumban talált értelmezést, vagy szinonimát fordított le az

eredeti szó helyett, s ebből adódik az eltérés. Az egyetlen népetimológiás szóferdítésnek a magyar *menna* tekinthető a *manna* helyett, ami a *mennyei kenyér* hatásának tulajdonítható. Bővebben l. 46 (27). — Mindezeket az eseteket a bibliai helyek sorrendjében az alábbiakban bemutatom. (Az egyes esetek általában más természetűek, mint amelyek Végh József Mihály összehasonlításaiban szerepelnek, l. Nyíri kiad. 59—72.)

(1) Mt 8, 3 (Jézus meggyógyítja a leprást): Et extendens Iesus manum tetigit eum dicens: *Volo, mundare*. 'Akarom, tisztulj meg!' A latin szövegnek más az értelme, ha a két utolsó szó között a vesszőt elhagyjuk, ekkor a *mundare*-ből infinitivus lesz: 'meg akarlak tisztítani'. Így értelmezi a Viler-szöveg: Ich wil gereynigēn (18va) és a magyar: *Akarlac megtízteitanō*. Más német bibliákban viszont: Ich wil. Wird gereinigt vagy egyszerűen: gereinige (Kurr 1:28). Az ócseh fordító is infinitivusnak fogta föl: Chci ocsiffczity, de ezt maga Hus kifogásolta, megadva a helyes értelmezést: Chci; buď čist (Dr 58). Ugyanez megismétlődik Mc 1, 41 és L 5, 13 helyeken, valamint más igékkel; Mc 11, 23.

(2) Mt 10, 35: Veni enim separare hominem adversus patrem — Mert ioptēm űgvalaztanom *fiut* atfától. — A német fordítóknál a kérdéses szó: *den menschen* (21rb, Kurr 1:39), a csehknél: *člověka* (Dr, Ol). A magyar fordító talán a családi kapcsolatok fiú—apa, leány—anya, meny—anyós logikája alapján választotta a *fiú* szót.

(3) Mt 12, 20: et *linum* fumigans non extinguet — z fűtölgo *fat* megnem olt. — A német fordításokban mindenütt *flachs* van, így Vilernél: rauchenden *flachs* (22vb), hasonlóan Kurr (1:44), a csehben *fwietlo* (Dr), ill. *sviečě*, tehát 'világosság, gyertya' (mécsre vagy gyertyabélre gondolva). Az eredetiben mindenképpen *linum* volt, (ahogy ezt a görög λίνον 'lámpabél' is mutatja), ezt a magyar *lignum-nak olvasta, vagy már ilyen rómlott szöveg feküdt előtte.

(4) Mt 12, 42: *Regina austri* surget in iudicio cum generatione ista — *Sababèli kiralne* azzon felkèl *itelèt napian* ènemzèttèl. — Azon ritka helyek egyike, ahol a fordító nem a szöveget követi, hanem a magyarázó szinonimát helyettesíti be. A német és cseh szövegek a Vulgata kifejezését használják: *dye künigen von often wirt aufften in dem gerichte* mit differ gepurtt (23va, hasonlóan Kurr 1:46); *Králevá s polednie strany* (Ol, hasonlóan Dr). A magyar fordítónak ismernie kellett valamilyen bibliai kommentárt, ahol Sába királynője szerepelt. A *iudicium*-nak *ítéletnap*-pal való fordítása nem illik ide.

(5) Mt 16, 28: donec videant Filium hominis venientem in *regno suo* — mignē laffac ipni èmbernc^o fiat o *at'tanac dilofegebèn*. — Az előző versből került ide a latintól eltérő magyar kifejezés. A német fordításokban: in *seynem reiche* (27vb), in *sein reich* (Kurr 1:64); a csehekben: v *svém králevství* (Ol, hasonlóan Dr).

(6) Mc 1, 17: Venite post me, et *faciam* vos fieri piscatores hominum — Iouètec èn vtānam *tegelec* tütökèt èmberecnc halazia. — A németben helyesen: ... vnd *ich mach* euch ... (41rb, ugyanígy Kurr 1:122), a csehben: *učinim* vás (Dr, Ol). Mivel itt semmiféle olyan idegen hatás nem érvényesülhetett, ami a felszólító módra utalt volna, csak arról lehet szó, hogy a magyar fordító a *faciam* futurumot conjunctivusnak fogta fel, ami alakilag lehetséges.

(7) Mc 7, 4: *aeramentorum et lectorum* — d(er) erein vnde *der bette* (47ra) — èrò nèmquèke τ *electromoke*. — A magyar fordító itt nem ismerte fel a *lectus* 'ágy' szót. A német szöveg helyes (mint Kurr 1:145 is). A csehekben is a *lectorum*-nak megfelelő szó áll (Dr, Ol).

(8) Mc 8, 38: *Qui enim me confusus fuerit . . . et Filius hominis confundetur eum* — Mert ki èngemèt τ èn igeimèt *vallanga . . . valla* øtet èmber^c fia. — Mind a német *bechēnen* (48vb), mind a cseh *vyzná* (Ol) és *prizna* (Dr) arra enged következtetni, hogy a latin variánsban nem a *confundere*, hanem a *confiteri ige alakja állhatott, tehát *confusus* helyett *confessus, *confundetur* helyett *confitetur. Ez felel meg a magyar *vall* igének.

(9) Mc 9, 41: *si circumdaretur mola asinaria collo eius* — hog eg zamar *tèreh* kò kötètneç ø náka kòrñol. — A fordító itt nyilván összetévesztette a latin *mola* 'malom' szót a *moles* 'teher' szóval. A németben az *esel mùl* (49vb) vagy *esel meffiger mùlftain* (Kurr 1:157), a csehben *žrnov osličí* (Dr, Ol) egyaránt a magyar fordító tévedésére mutat. — Másutt helyesen: *malomkő* Mt 18, 6; L 17, 2.

(10) Mc 10, 49: *Et vocant caecum* — τ hýac vala øtet. — Mind a német, mind a cseh fordításokban a *caecus* megfelelője áll: vnde *fy rufften den blinden* (51ra), *dem blinden* (Kurr 1:163); *povolachu slepcě* (Dr, Ol). Talán a latinban *cecum* helyett *eum állt, vagy a magyar fordító így olvasta a szót. De lehet, hogy az előző mondatból került ide az *øtet*.

(11) Mc 11, 23: *quicumque dixerit huic monti: Tollere et mittere in mare* — ein iclicher der do sprichet diffem perge *auf zu heben vnde zu laßen* in das mere (52ra) — valakitec mōdand è hēgn^c *fel vetetni* τ a tengerbe èrèztetni. — Itt a fordítók ugyanúgy tévednek, mint a fõntebb (1) tárgyalt *volo: mundare* esetében (Mt 8, 3, Mc 1, 41, L 5, 13), a mediális felszólító módot infinitivusnak értelmezik. A többi német bibliák részben ezt a tévedést követik: *fich zenemen vnd zelaffen* in das mere, részben helyesen fordítanak: *Heb dich auff vnd laß dich . . .* (Kurr 1:165). A csehben helyesen visszaható imperativus van: *zdvihni se a vrz se u moře* (Dr, Ol).

(12) Mc 14, 14: *dicite domino domus* — mōgatoc *Vrnac haz*. — Nyilvánvaló tévedés a ház *urának* helyett (l. Nyiri jegyzetét is). A német: faget *dē herren des haufes* (54vb), ill.: *sprecht zu dem herren des haufes* (Kurr 1:177) és a cseh: *povězte pánu toho domu* (Dr, Ol) helyesen adják vissza a latint. A magyar fordító a *domus*-t nominativusnak gondolta. Ehhez hasonló félreértés nagyon kevés akad. Egy ilyen botlásból nem szabad fordítónk teljes készületlenségére következtetni.

(13) Mc 15, 43: *venit Ioseph ab Arimathaea nobilis decurio* — Ιουϋ ιοσηφ αρωματιαβολ νέμες τ *vduari*. — A latin *decurio* a görög βουλευτής megfelelője, jelentése 'tanácsúr, a nagytanács tagja'. A latin variánsban, amelyből a magyar fordítás készült, *decurio* helyett *de curia-nak kellett állnia. Így érthetők a német és cseh fordítások is: *ioseph von armathia ein edeler vom hoff* (Kurr 1:187); *šlechtic a vladař dvorský* (Dr, Ol). Vilernél viszont: *ein edler zehen Ritterer* (57ra), ami a latin *decem*-mel való összefüggés felismerésére utal. A másik előfordulásnál (L 23, 50) a magyarból hiányzik a *decurio* megfelelője: *ki vala io hires èmber τ igaz*. — A nyomtatott német bibliákban: *der do was vom hofe ein centurio* (! Kurr 1:324), Vilernél: *der do waz Ein Edeler vnd gerechter* (95r—v), ahol szintén hiányzik a *decurio* megfelelője.

(14) Mc 15, 43: *qui et ipse erat exspectans regnum Dei* — *mert ő es vala varando* iftènn^c orzágat. — Itt a latin *qui* és *quia* összetévesztése történt. A németben: *der* auch felbs (57ra) és a csehben: *jenž i sám* (Dr, Ol) a *qui* megfelelőjeként áll. Valószínű, hogy fordítónk előtt már a latinban **quia* volt.

(15) L 2, 37: *octoginta quattuor* — *nolčáz neg.* — Nyilvánvaló tévedés *nyolcvan* helyett. (L. Nyíri jegyzetét.) A németben részint római számmal írva: lxxxiii (Kurr 1:206), részint betűkkel: *biß zu vir* vnd *achzig jaren* (Viler 60vb). A tévesztésre nincs magyarázat. Hasonló tévesztések a Bécsi kódexben is előfordulnak, l. még alább L 15, 4 alatt.

(16) L 6, 30: *Omni autem petenti te tribue* — (Viler szövege itt hiányos:) den *dich gib* (66va) — Mēden kerõn^c ke: *aggad temagadat.* — A téves német és magyar fordítás a helytelen mondattagolásból eredt: *petenti te* helyett *te tribue* összefüggést értettek. A cseh is ezt tükrözi: a každému prosičiemu *daj šě* (Dr, Ol). Más német bibliák helyesen: *Eim ieglichen der dir eifch(t) dem gib* (Kurr 1, 225).

(17) L 8, 23 *et descendit procella venti in stagnum, et complebantur et periclitabantur* — ... vnd wurden *getwungen von den vernden* vnd *fancken* (70rb) — *z hañottatnac vala a habockal* τ *vèzedèlmèzn^c vala.* — Viler romlott és olvashatatlanul javított szóalakja más szövegből javítható: vnd *fy wurden getwungen von den vnten* in *verderbunge* (Kurr 1:237). A német *unde*-nek megfelel a magyar *hab*. A latin *complere* helyett viszont a **compellere* igének kellett állnia, mert ez felel meg egyaránt a német *twingen* (= *zwingen*) és a magyar *hányattat* igéknek. Ezt a *compellebantur* variánst, kiegészítve *fluctibus* határozóval közli Mautsch (26); a cseh is ezt fordítja, de cselekvő igével: *že jě pudiechu vlny* 'hogy űzték őket a hullámok' (Dr, Ol). A magyar fordító előtt tehát *compellebantur fluctibus* latin variáns feküdt.

(18) L 14, 23: *Exi in vias et sepes* — Meñki a: *zõlõ kõzbè* τ a: *špueñèc kõzbè.* — A német és cseh fordításokban mindenütt a *vias*-nak megfelelő szó áll: *Ge auß in dy wege* vnd *czeune* (82ra); *vmb die weg* vnd *vmb die zeune* (Kurr 1:276), na *česty* i za *ploty* (Dr, Ol). A magyar fordító vagy a *vias*-t olvasta **vineas*-nak, vagy ez utóbbi már a szövegében volt.

(19) L 15, 4: *nonne dimittit nonagintanovem in deserto* — *nèdè meghagga è a kilènc záz kilèncet* a: *kiètlènbè.* — Nyilvánvaló tévedés *kilencvenkilencet* helyett. (L. Nyíri jegyzetét is.) A német fordításokban is vagy *newn* vnd *neunczig* (82va), vagy római számmal írva (Kurr 1:278). A csehekben: *devieti a devadesáti* (Dr, Ol). Hasonló tévesztés, mint fentebb L 2, 37-nél *nyolevan* helyett *nyoleszáz*.

(20) L 17, 6: *dicetis huic arbori moro: Eradicare et transplantare in mare* — *jr wert sprechè diffem maulber baume wurzel dich auß* vnd *plancz dich ynz mere* (84vb) — *mõdandotoc è zederih fanac ki irtatni* τ *tèngerbè plantaltatni.* — Annak ellenére, hogy más német bibliák és a két legrégibb cseh is a parancsoló módot helyesen értelmezik, a magyar ezt ugyanúgy nem ismerte fel, mint a *volo: mundare* esetében. (Lásd fentebb Mt 8, 3 és az ott idézett helyeket.)

(21) L 21, 9: *proelia et seditones* — *hadakat* τ *hitètefekèt.* — Sem a német *czweydracht* (90va), *wiederteile, schadung* (Kurr 1:307), sem a cseh *sváda* 'viszály' (tb. *svády* Dr, Ol) nem adja magyarázatát a magyar *hitetés*-nek. Itt csak azt lehet feltenni,

hogy a magyar fordító tévesen *seductiones-t olvasott, vagy már ez feküdt előtte. Egy verssel előtte a Videte ne *seducamini* — Laffatoc hog èlne *hitèttèfletec* nagyon is valószínűsíti ezt.

(22) L 22, 20: qui *pro vobis* fundetur — ki *lokakert* èlòtlètíc. — A német és cseh szövegek egyaránt *pro vobis*-nak felelnek meg: *für eüch* (92ra), *vmb euch*, variáns: *vm euch* (Kurr 1:312); *za vy* (Dr, Ol). A magyarnak csak valamilyen latin variáns (*pro multis) lehetett az alapja.

(23) L 23, 13: convocatis principibus sacerdotum et magistratibus et plebe — egbe hivan a papocnac fèiedèlmit τ a *nèpècn^e mesterit*. — Nem biztos, hogy a kiemelt rész a magyarban „téves fordítás”, két német változat (a Codex Teplensis és Fribergensis) arra mutat, hogy a latin variánsban *plebis lehetett: der *meisterchaft des volks* (Kurr 1:320).

(24) L 24, 4: Et factum est, dum mente *consternatae* essent . . . — τ ug lòt micò *mègfogatkoztacuolna*. Sem a német, sem a cseh fordítások nem tartalmaznak olyan ígét, amelyik rokon értelmű lenne a *mègfogyatkozik*-kal. A magyar fordítás onnan származik, hogy a *consternari* ígét pl. egy német glosszárium latinul *mente deficere* szinonim kifejezéssel magyarázza (Dief). A magyar fordító csak a *deficio*-t vette figyelembe. Ennek pedig *mègfogyatkozik* a magyar megfelelője (pl. Mc 8, 3: *deficient in via mègfogatkoznac* az vtban.)

(25) J 4, 52: heri hora *septima* — tegnapon *hatod* idòbèn. — A német és cseh szövegekben egyaránt *hét* van a latinnak megfelelően: *gestern zu der sybenten* ftund (103ra), *vmb die vij* ftunde (Kurr 1:350). Talán az utóbbi írásmód okozhatta, hogy a magyar fordító tévesen *vj*-t olvasott.

(26) J 6, 64: Verba, quae ego locutus sum vobis, spiritus et *vita* sunt — Az igec meffèkèt bèzellettèm tünèctec zèllèt τ *ígallag*. — A *vita* szót a német fordítók *leben* (107rb és Kurr 1:361), a csehek *život* (Dr, Ol) megfelelővel adják vissza. A magyar eltérésnek az lehet az oka, hogy a fordító a latin szövegben *vita* helyett a *veritas valamilyen rövidítését olvashatta.

(27) J 7, 34: ubi ego *sum*, vos non potestis venire — houa èn *megèc* tù nem iòhèttec. — A németben *bin*, a csehben *jsem* áll. — Az előző versben szereplő *èlmegèc* hatása alatt keletkezhetett a helyettesítés.

(28) J 9, 16: *Quomodo potest* homo peccator haec signa facere? — Bünòs èmber *nè tèhèti* e ièlenfegeket. — A németben és csehben egyaránt a kérdő forma szerepel: *Wy mag* . . . (112rb), *In welcherweys mag* . . . , a variánsban: *Wie mag* . . . (Kurr 1:375); *Kterak mòže* . . . (Dr, Ol).

(29) J 11, 39: Domine, iam fetet, *quatruiduanus* est enim — Vram ìmar bűdos *mert harmadnapi*. — A német és cseh fordításokban egyaránt *négy* nap szerepel: *wen vir tegling* ift er (116ra), *wann er ift iij tegig* (Kurr 1:384), *čtvrty den* jeho smrti jest (Dr, Ol). A magyar változat csak úgy képzelhető, hogy a fordító tévesen *quia triduanus-t olvasott, vagy valóban ez volt *quatruiduanus* helyett a szövegében.

(30) J 16, 2: sed *venit* hora — dè iòt az vòò. — A *venit* alak lehet jelen, de lehet múlt idò is, a magyar ez utóbbinak értette, a német és cseh szövegekben jelen (értelme szerint jövò) idò áll: *Sunder dy ftunde kumet* (122ra), *Wann die ftund kumpt* (Kurr 1:401); *I pñijde* hodina (Dr, Ol).

50. A magyar másolás hibái. — A másolásnak vannak olyan tévesztései, amelyek különösebb zavart nem okoznak. Ezek főleg két okból erednek. Az egyik ok a kiejtésbeli ingadozás, szóvégi zöngés mássalhangzó helyett zöngétlen írása, pl. a *loquela tua* visszaadásánál *beszeded* helyett *bezedet* (Mt 26, 73). A szövegösszefüggésből világos, hogy a szó nem a mondat tárgya, hanem alanya. A másik ilyen ok a hasonló alakú betűk összetévesztése. A régi írásban a *c* és *t* nagyon könnyen összetéveszthető. Így a *Quod ut viderent factum* esetében a *Kit* helyett *Kic* hog lattac volna lenni (L 8, 34). Nehézséget ez sem okoz.

Vannak azonban olyan másolási hibák, amelyek teljesen megváltoztatják a szöveg értelmét. Ilyen esetekben csak más fordítások bevonásával lehet a feltételezhető eredeti szót rekonstruálni. Az alábbiakban ilyen eseteket mutatok be a bibliai helyek sorrendjében.

(1) Mt 22, 29: Erratis nescientes Scripturas neque virtutem Dei — Teuêlgetec nê tuduatoç iraft z fem iftènn^c orzágat. — A *virtus*-nak vagy *tehetség*, vagy *jószág* a megfelelője. (Lásd részletesen a 39—41. §-ban.) Mivel a német fordításokban e helyen *kraft*, a csehekben *moc* áll, valószínű, hogy a magyar eredetiben *iozágat állhatott, és csak a másoló kezén lett *orzágat*.

(2) Mc 1, 38: Eamus in proximos vicos — Meiniêtec a' rokon falucba. — A német és cseh fordításokban az ige első személyű. Valószínű, hogy a magyar másoló tévedett.

(3) Mc 5, 34: et esto sana a plaga tua — z legottan meguigázot a lapaftol. — Valószínűleg másolói tévedésből származó eltérés. A német: vñ *leyft* gefunt von deynner plage (45ra) és a cseh: a *buď* zdráva ot tvé strasti (Dr, Ol) arról tanúskodnak, hogy a magyarban eredetileg *légy megvigaszt-nak kellett lennie, és csak a másoló kezén következett be a romlás.

(4) Mc 16, 12: in alia effigie — egeb záallban. — Nyíri jegyzete szerint valószínűleg másolási hiba *egeb záabalban* helyett. Vilernél: in eyner andern *gestalt* (57r—v), a nyomtatott bibliákban: in eim andern *bilde*, a variánsokban: in einer andern *gestalt* (Kurr 1:188). A csehben *tvář* van, aminek szintén nem lehetett hatása a magyarra. Legvalószínűbb a másolói tévesztés.

(5) L 20, 36: cum sint filii resurrectionis — mért legèñ^c scèntèlètn^c fiai. — Mind a német, mind a cseh fordítások a *resurrectio*-nak felelnek meg: füne der *erl'teung* (89vb), füne der *aufferstendung* (Kurr 1:305), synové *vzkřiešenie* (Ol), synowe *zkrziel'f-enye* (Dr). Nyíri jegyzete szerint lehet, hogy a magyar szó másolási hiba *felkèlètnèc helyett, ami nagyon valószínű.

(6) L 22, 53: et potestas tenebrarum — z fètetsegn^c homala. — A német fordításokban *gewalt* (93r, Kurr 1:316), a csehekben *moc* (Dr, Ol) a kérdéses szó. A magyarban is eredetileg *hatalma állhatott, és *homala* már a másoló rontása az előtte álló *setétség* miatt.

(7) J 1, 23: Ego vox clamantis in deserto — Èn vagoc kiètlèben iuqltetn^c záua. — A németben és csehben a latin participiumnak megfelelően: ein ftyñe *des ruffenden* (98ra), ein ftymm (!) *des ruffenden* (Kurr 1:336); hlas *volajicieho* (Dr, Ol). A magyarban eredetileg **iuqlten^c* állhatott, amit a másoló rontott igei főnévvé.

(8) J 1, 30: Post me venit vir — èn utannam iø fell'ql. — Nyilván igaza van Nyíri jegyzetének, hogy *ferfiu helyett van a hiba. Erre mutatnak a német ein *mon* (98rb), ein *man* (Kurr 1:337) és a cseh *muž* (Dr, Ol).

51. Kimutatható vagy feltehető latin szövegvariánsok. — Az itt következő összeállítás azokat a helyeket veszi számba, amelyeknél a mai hivatalos Vulgata-szövegtől eltérő latin variáns vagy kimutatható, vagy legalábbis nagy valószínűséggel feltételezhető. Ilyen esetekben a magyar fordítás túlnyomó többségben a Viler-szöveggel egyezik (ezt csak lapszámmal jelzem), de gyakran más német variánsokkal, főleg a Codex Teplensis és a Codex Fribergensis (T, ill. F) szövegével is, valamint a két legrégebb cseh fordítással. Ezek az egyezések nem bizonyítják a német vagy cseh minta közvetlen követését, csakis annyit, hogy a magyar fordítók olyan latin szövegből dolgoztak, amilyenek Csehországban is közkézen forogtak.

52. Máté evangéliumában

(1) Mt 1, 23: et *vocabunt nomen eius Emmanuel* — vnde sein name *wirtt gehaißen emanuel* (13vb) — τ *hiuatic* ϱ *nèhe emanuèlnèc*.

(2) Mt 3, 3: Hic est enim, *qui dictus est per Isaiam prophetam* — wann dirr ift: *von dem geschriben ift durch yfaias* (Kurr 1:12) — Mert èz az *kirql irattatot* Ifaias p(ro)phā miat. Vilernél: *von dem gelsprochñ ist* (14va).

(3) Mt 4, 6: ne forte offendas ad lapidem *pedem tuum* — das du leicht icht verferft zum stein *deynè fuß* (15rb) — netalantal megferlèd *te labaidat a' kòhoz*.

(4) Mt 5, 11: Beati estis cum maledixerint vobis — Selig seyt ir wenn euch vbel sprechen *dye leute* (15vb) — Bodogoc vattoc micor *èmberec nèktec gonozt mondandnac*. Latin variánsban is van *homines* (Nyíri 103).

(5) Mt 5, 31: Dictum est autem: Quicumque . . . — Wann gefagt ift *den alten* ein iclich(er) . . . (16va) — Monduā vagō *ke' a' venecn^c* valaki . . . Alább (5, 38) ugyancsak: Audistis quia dictum est — Ir habt gehort wann gefagt ift *den alten* — Hallottatoc mert monduā vagō *a' venecn^c*. És hasonlóan 5, 43 latin megfelelő nélkül: *den alten* — *a' venecn^c*. A latin variáns azonban itt is feltehető.

(6) Mt 6, 5: Et cum oratis, non eritis sicut hypocritae — vnde wenn ir betet nicht scholt ir werden als *dye gleifner traurig* (17ra) — Es micor imadkozandotoc nè legetec *zomoroc* mikènt kepmutaloc.

(7) Mt 6, 15: Si autem non dimiseritis hominibus, nec Pater vester . . . — Wann ob(er) ir nicht vergebet den leuten *ire fünde* noch ewer vater . . . (17rb) — Ha ke' megne' bolatangatoc *èmberecnèc* ϱ *bùngkèt tú mēhei a'fatoc* . . .

(8) Mt 7, 6: Nolite dare sanctum canibus, neque mittatis margaritas vestras ante porcos, ne forte conculcent eas pedibus suis et conversi dirumpant vos — . . . vnde *dye hūde* vmgekart zereifen euch (18ra) — . . . τ *az ebèc* megfordoluā meg *zaggatnac* tütøkèt.

(9) Mt 7, 22: Multi dicent mihi in illa die: *Domine, Domine, nonne in nomine tuo prophetavimus* — Wann manche w(er)dē mir sprechē in den selbigen tagē *Herre* en habē wir nicht in deynem namē geweißfagt (18rb) — . . . *Vram* nēdē te nèuèd-bè . . .

(10) M 7, 23: discedite a me qui operamini iniquitatem — Entweicht von mir *alle* dy ir wurcket vngerechtkait (18rb) — tauoziatoc èl èn tòllèm *mēd* kie . . .

(11) Mt 7, 25: fundata enim erat super petram — wann es was gegruntfest auf einē *felten* vels (18va) — mert rakatot vala *èrqs* kòzírton.

(12) Mt 8, 28: *ocurrerunt ei duo habentes daemonia* — engegen lieffn̄ ym zwene *manne* (19rb) — èlèibè kèlen^c nèki kèt èmberec. — Latin variánsban is van: *duo homines* (Nyíri).

(13) Mt 9, 1: *Et ascendens in naviculam* — Vnde auffteigent *ihesu* in ein fchrifflein (19va) — Es fèlmènuē *ī*^c a: haiotkaba.

(14) Mt 9, 25 (Jézus feltámasztja a holt leányt): *et tenuit manum eius, et surrexit puella* — vnde hillt ire hant *vnde sprach Ste auff ein juncfrauwe* vnde auf ftund dye *jücfrawe* (20ra) — *τ monda leañ kèl fel.* — Van latin variáns is: *et dixit: Puella surge* bövítessel (Nyíri 117).

(15) Mt 10, 22: *et eritis odio omnibus* — Vñ ir werdet zu haffe allen *leuten* (21ra) — *τ léztèc mēden nepecn^c gulöfgecbèn.* — A csehben is: *všemu lidu* (Ol; Dr vizont csak: *wffiem 'mindeneknek'*).

(16) Mt 11, 1: *cum consummasset Iesus* — do ihūs volbracht alle *diffe rede* (21va) — mikor meguègèztè uolna *ī*^c è *bèzedekèt.* — Latin variáns: *verba haec* (Nyíri). A csehben is: *tuto rzecz* (Dr), ill.: *kázanie* (Ol).

(17) Mt 11, 17: *lamentavimus, et non planxistis* — wir habē *euch* geweinlagt vñ ir habt nicht geclagt (22ra) — zomoro enèket enelèc *tinèktec τ nē* firatoc. Lehetett latin variánsban **vobis.*

(18) Mt 12, 18: *Ecce puer meus, quem elegi, dilectus meus* — Seht me^y *auß der weltes* kint das ich *auß erwelt hab* (22vb) — Ime èn gèrmekem èn *valaztottam* kit èn *valaztottam.*

(19) Mt 13, 33: *Aliam parabolam locutus est eis* — Ein ander peyſpel hat er yn gerdt *sprechèd* (24va) — Egèb peldabèzèdèt bèzellè nèkic *mōduan.* — Másutt: *lagent* (Kurr 1:51), és a csehben is: *a řka* (csak Ol).

(20) Mt 13, 46: *abiit et vendidit omnia* — *get er ab* vnde *verchauf*t alle (25ra) — *megen τ èl agga* mēdenet. Más német szövegekben múlt idő: *er ging* (Kurr 1:53).

(21) Mt 14, 9: *propter iuramentum* — vmb das *eyt recht* (25va) — az *èfnèc tpruenèièrt.* — Másutt is: umb das *gelchworen rechte*, de egyes variánsokban csak: *des schwürs* (Kurr 1:55). A csehben csak *pro přisahu* (Ol), ill.: *pro šwu przisahu* (Dr).

(22) Mt 14, 34: *in terram Gennesar* — in dye erden *gen Naſaareth* (26ra) — *genazarètn^c* földèbè. — Másutt: in das lant *der genesar*, vagy *der nélkül* (Kurr 1:57). A csehben hasonlóan a magyarhoz: *do země Genezarethské* (Dr, Ol).

(23) Mt 18, 8 és 9: *bonum tibi est ad vitam ingredi debilem vel claudum . . . ; bonum tibi est cum uno oculo in vitam intrare* — Iob tenèked az *grqc* èlètèbè mennèd bennaol . . . ; Iob tenèked . . . bè mēned az *grqc* eletbè . . . — A latinhoz képest a többlèt egyik német szövegben sem található. A csehekben vizont megvan: *v život věčný* (Ol, csak Mt 18, 9), ill.: do *wieczneho* zywota és do *wieczneho* zywuota (Dr). A latinban természetesen feltehető az **aeternam* jelző.

(24) Mt 18, 12 in *montibus* — in der *wuftung* (28vb) — a: *kiètlènèbèn.* — Másutt a németben: an dem *berg* vagy: an den *pergen* (Kurr 1:68). A cseh részben egyezik Vilerrel és a magyarral: *na puuffczi* (Dr), részben a latinnal és más német szövegekkel: *na horách* (Ol).

(25) Mt 20, 13: *nonne ex denario convenisti mecum* — En piftu nicht auß eynem *teglischen pfenig* vber ein mit mir w(or)den (30 va—b) — Nèmdè eg *èfti penzbe zègöttèl*

vèlem è. — Másutt szintén: vmb ein *teglichen pfennig* (Kurr 1:75). A csehben ugyan-
csak: wffak gfm tye nayał fobie *na den z penyez* (csak Dr). — A magyar *esti*-nek
pontosan megfelelő jelző vagy határozó egyik szövegünkben sincs.

(26) Mt 21, 1: tunc Iesus misit duos discipulos — Denn fant Jhus *sein* zween
jungern (31rb) — Tahat i^c èrèzte *q* ket taneituañit. (Hasonlóan Kurr 1:78) — A
csehben szintén: dwa *řwa* vczedlnyki (csak Dr).

(27) Mt 21, 17: abiit . . . in Bethaniam ibique mansit. — ging er . . . in bethani-
am vñ beleib da vñ *larte fye von dem Reiche gotis* (31va) — èl ki menè betaniaba z oth
lakozeç z *taneituaala iftènn^c oržagarol qket*. — Másutt szintén: *vnd lert fy von dem reich
gotz* (Kurr 1:79). A csehben ugyancsak: a tu oftaw *vzeiffle gie o kralowftwi buoziem*
(Dr), ill.: *o nebeském králevství* (Ol). A Dr változat jobban megfelel a magyarnak.

(28) Mt 23, 16: Quicumque iuraverit per templum, nihil est — Ein iclich(er) d(er)
do fweret pey dem tempel *gotis* das ift nictes (33vb) — valaki èkèkzèc *iftenn^c*
templomara. — Más német bibliákban csak: bey dem tempel (Kurr 1:88); a csehben
viszont: na chramu *buoziem* (csak Dr).

(29) Mt 23, 27: quia similes estis . . . — *dye ir* do gleich feyt den . . . (34ra)
— *kic* egènløec vattoc . . . — E fejezetben több más helyen is a latinban *quia* helyett
*qui állhatott. A csehben a *qui*-nek megfelelő *jeřto* (Ol) és a *quia*-nak megfelelő *ze*
(= *že*, Dr).

(30) Mt 23, 27: quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas — als ein
henne famelet ire jungen vntter *iren* flugeln (34rb) — mikent a: tic goiti egbè *q* pillènit
q žárñai ala. — Másutt a németben és a csehben nincs ez a többlet, de van latin
variáns: sub alas *suas* (Nyíri).

(31) Mt 24, 3: accesserunt ad eum discipuli secreto — *Seyne* jungern gingen zu
ym heymlichen (34rb) — *vepen^c* *q* hozia titkon *q* *taneituañi*. — Másutt is: *sein* iunger
(Kurr 1:91); a csehben szintén: *jeho* mlazší (csak Ol). Latin variáns: discipuli *eius*
(Nyíri).

(32) Mt 24, 37: Sicut autem in diebus Noe . . . — fund(er) als *es was* in den tagñ
Noe (35rb) — Mert mikent *volt* Noenac napiban. — Más német szövegekben és a
csehben is hasonlóan.

(33) Mt 24, 40: (kiegészítő variáns szöveg, Nyíri 166) duo in lecto, unus adsumetur
et unus relinquetur — Czwen ym pette eyner wirtt aufgenomē vñ der and(er)
v(er)laßē (35rb) — kèttèn lezn^c eg agban eggic èluetètic z mafic meghagatic. — A latin
variánsnak megfelelő többlet megvan más német szövegekben (Kurr 1:94) és a csehek-
ben is.

(34) Mt 25, 22: duo talenta tradidisti mihi, ecce alia duo lucratus sum — zwey
pfunt haftu mir gegeben Syh ander zwey hab ich *dor vber* gewuñen (36ra) — . . . ime
mas kettøt nèrtem *a felet*. — Másutt is: *drüber* (Kurr 1:97); a csehekben ennek nincs
megfelelője.

(35) Mt 26, 57: ubi scribae et seniores convenerant — do dye chrifftwoifen
vnd abgeschaiden vñ dye elftē *des volkes* zufamen quomē (38rb) — hol az iraftu-
doc z *a leualtac* z *a nepècn^c* veni egbè golèkeztecuala. — Más német szövegek-
ben nincs ez a többlet; a csehekben is csak: mudracy y ftarffy (Dr), ill.: mistří a
strarší (Ol).

(36) Mt 27, 3: principibus sacerdotum et senioribus — den furften der prierster vnde eltften *des volkes* (38vb) — a: papoc fëiedëlminëc τ a: *nepecn^c* veniëc. (Hasonlóan 27, 12.) — Más német szövegekben és a csehekben nincs ez a többlet.

(37) Mt 27, 32: invenerunt hominem Cyrenaeum nomine Simeonem — ... ein zirenifchen menschen *chumēden von eynem dorffe* mit nome *lymonen* (39va) — lelen^c eg cirënia bèli èmbert *simon nèuqt a falubol iquqt*. — A többi német szövegben ez nem szerepel, de a csehben: *prziffedlfe ze wfi* (Dr); más többlet: *jduce proti němu* 'vele szembe jöve' (Ol).

(38) Mt 27, 37: Hic est Iesus rex Iudaeorum — Dirr ift ihesus *Nafarenus* ein chunig der juden (39va) — Ez az *nazareti* i^c fidocnac kirafa. — Más német bibliák e többlet nélkül, a csehben viszont: *gezif nazarenski* (csak Dr).

53. Márk evangéliumában.

(1) Mc 1, 10: vidit ... Spiritum tamquam columbam descendentem — fah er ... den *heiligen* geift als ein tauben niderfteygenden (41ra) — lata ... *fcnt* lelket mikent galambat le žaluā. Latin variánsban is van spiritum *sanctum* (Nyíri 184); a cseh szövegekben is: *ducha svatého* (Dr, Ol).

(2) Mc 1, 15: et *appropinquavit* regnum Dei — vñ das reich gotis *wirtt* sich *nehen* (41ra) — τ èz (tévesen *el helyett*) *kqzëleit* iftën oržaga. Más bibliákban is hasonlóan: *nahet sich* (Kurr 1:122); a csehben viszont múlt idő: *a přiblížilo sě* (Ol), a *prziblizylo* (Dr).

(3) Mc 1, 24: venisti perdere nos — piftu *chumē vor der zeit* vns zu v(er)terben (41rb) — iqtel *idq èlqt* èluèztened mūket. — Másutt is: *vor der* (vagy *dem*) *zeit* Kurr (1:123), a csehben ugyancsak: *před časem* (Dr, Ol).

(4) Mc 1, 24: scio *qui* sis, Sanctus Dei — Ich weiß *das* du pift d(er) heilig gotes (41rb) — tudō *hog* leg iftënn^c *fcèntè*. Itt a német és magyar fordító előtt egyaránt *quia lehetett; hasonlóan mutat a cseh is: *zef ti buozy fwati* (Dr), ill.: *žes ty syn boží svatý* (Ol).

(5) Mc 2, 1: post dies — noch *acht* tagen (41vb) — *nolcad* nap utan. — Latin variáns: post dies *octo* (Nyíri). Másutt a németben szintén: nach 'viiij' tagen (Kurr 1:125); a csehben is: *po osmi dnech* (Dr, Ol).

(6) Mc 2, 8: Quo statim cognito Iesus spiritu suo — zu hant erchant ihesus in dem *heiligen* geifte (42ra) — Kit legottan i^c q *fcnt* žèllete miat megèfmèruē. — Latin variáns: spiritu suo *sancto* (Nyíri). A németben másutt csak: in *sein* geifte (Kurr 1:125), a csehben viszont: *duchem svatým* (Dr, Ol).

(7) Mc 2, 24: Ecce, quid faciunt sabbatis quod non licet? — Syh was thun *deyne jungern* an sabothen das nicht *zymt* (42va) — Ime mit *tëzn^c te taneituañid* kit nē illic žombatokon tenni. — A németben másutt is: *dein iungern* vagy *iunger* (Kurr 1:128), a csehben is: *tvoji učedníci* (Dr, Ol).

(8) Mc 3, 21: Et cum audissent sui — vnde do das gehortten *seyne jung(er)n* (43ra) — Es micor hallottac uolna q *taneituañi*. — Másutt is: *sein iungern* (Kurr 1:130), a csehben is: *učedníci jeho* (Dr, Ol).

(9) Mc 4, 10: interrogaverunt eum ... parabolam — fragtē yn ... das *peyspil außzulegen* (43va) — kèrdec a: pelda bèzedèt *megmagarazni*. — A németben másutt nincs ez a többlet, a csehben viszont van: *tázáchu jeho* ... *o vyložení* toho příslovie (Dr, Ol).

(10) Mc 4, 29: Et cum produxerit fructus — vñ wenn es *auf* ym gep(ri)nget frucht (44ra) — τ mikor ο βέλγησ *telles* gimqlot hozand. — A német a magyarral rokon ugyan, de hiányzik belőle a *teljes* megfelelője, ugyanígy a csehől: A když z *sebe* provede užitek (Dr, Ol). A magyarban a kiegészítés nyilván az előző vers *plenum frumentum*-ából származik, ahol *telles gimqlot* áll.

(11) Mc 4, 32: et cum seminatum fuerit, ascendit et fit maius omnibus holeribus — vñ wenn es gewechfet fo steiget es auff *in ein paumen* . . . (44ra) — micor ki kèlènd fel ηο *nag faia* . . . A németben másutt is: *zu eim baum* (Kurr 134), de hiányzik a *nagy* megfelelője; a csehben is így: *vzejde jako dřěvo* (Dr, Ol).

(12) Mc 5, 35: *veniunt ab archisynagogo dicentes* — *chomen* (= *kamen*) *potñ zu dem fürften der famelunge* [sprechēd (45ra), hasonlóan másutt is: *die botten kamen zu dem fürften der synagogen* [agent (Kurr 1:138) — *iquen^c kouètec* a: *finagóga fèiedèl-mehèz mōduan*. A csehben is: příjdu *poslové k kniežeti židovské školy* (Ol és értelmileg azonosan Dr). A latin szöveg nem tartalmaz a *követ*-nek megfelelő szót. A Vulgátának *ab archisynagogo* ablativusával szemben a magyar, német és cseh szövegek az ellentétes irányhatározó **ad archisynagogum* variánsra utalnak.

(13) Mc 6, 2: *coepit in synagoga docere* — begonde *ihesus* in d(er) *famelung* zu leren (45rb) — kèzdè *ř* a: *finagógabā taneitani*. — Más német és a cseh szövegben mindenütt szerepel *ihesus*, ill. *Ježíš*.

(14) Mc 6, 19: *Herodias autem insidiabatur illi* — *Herodes* aber lagte ym (45vb) — *Herodes* (ebből javítva:) *Herodias* ke: *alnolkodic vala onèki*. — A németben másutt *herodias* (Kurr 1:141), a csehben: *erodyaffowa* (Dr), ill.: *Herodiášová* (Ol).

(15) Mc 9, 39: *Qui enim non est adversum vos pro vobis est*. — wer nicht ift widder *vns* der ift fur *vns* (49vb) — Ki nīL *mū ellenōc mū ertōnc* vagō. — A cseh szövegekben is többes első személy: *proti nám* és *za ny* (Dr, Ol). A latin variánsban **nos* és **nobis* alakoknak kellett állniuk.

(16) Mc 9, 48: *Omnis enim igne salietur* — wann alle *feiftikait* wirtt mit fewer galfalzen (50ra) — mert mēden *adeps* tūzzel fozatic. — A német és magyar fordító előtt egyaránt olyan latin szövegnek kellett lennie, amelyben az **adeps* előfordult. A többi német és a cseh szövegek nem hozzák ezt a kiegészítést. Dief-nál az *a deps* értelmezése többek között *feiftkeiteit*, azaz 'zsiradék'.

(17) Mc 10, 6: *masculum et feminam fecit eos Deus* — mā vnde weip Got machte *fyē vñ prach* (50rb) — ferfiat τ nēberiet tōtto azocat iften τ *mōdot*. — Hasonlóan Kurr 158; a csehben is: *a řekl jest* (Dr, Ol).

(18) Mc 10, 27: *Et intuens illos Iesus ait* — vñ anfehend *fyē Jhs* faget *yn* (50vb) — Es tekentuē *ic* ο *reiaioc mōda nēkic*. — Másutt a németben nincs többlet, de a csehben igen: *veče jim* (Dr, Ol).

(19) Mc 10, 28: *Et coepit ei Petrus dicere* — vñ *dornach* begond ym Petrus zu fagen (50vb) — Es *ēn^c vtanna* kezde *petē* ο *nēki mōdani*. — A többlet nincs sem máshol a németben, sem a csehben.

(20) Mc 11, 3: *Et si quis vobis dixerit: Quid facitis?* — vñ ab yemāts *ettwas* euch spricht was tut ir (51va) — Es ha valaki tūnectec *valamit* mōdand mit teztet. — Másutt nincs *etwas* (Kurr 1:164), a csehben viszont: A pakli váma kto *co die* (Dr, Ol).

(21) Mc 11, 12: Et alia die cum *exirent* a Bethania — vñ des andern tages do er *außging* von bethania (51vb) — Es micor mafod napon *ki mene* betaniabol. — A latin többes számú állítmánnyal szemben mindenütt egyes szám: do er *aulgieng* (Kurr 1:164), a csehben szintén: *když jdiěše z Bethanie* (Dr, Ol). Lehetett **exiret* latin variáns.

(22) Mc 12, 25: sicut angeli in caelis — als dye engel *gotis* in den hymln (53ra) — mikēt *iftènn^c* angali meñbèn. — A többlet megvan más német szövegekben is (Kurr 1:169), latin változat is van: angeli *Dei* (Nyíri), a csehben ugyancsak: anjelové *boží* (Dr, Ol).

(23) Mc 13, 13: Et eritis odio omnibus — Vñ ir wert zu haß allen *leutē* (53vb) — *z* ležtec gūlofegbē mēd(en) *ěmberecn^c*. — Másutt szintén: allen *leuten* (Kurr 1:173); a csehben hiányzik nemcsak a többlet, hanem az *omnibus* megfelelője is.

(24) Mc 14, 12: quando pascha *immolabant* — wenn das ofterlamp *wirtt geoppfert* (54va) — micor a' baran *aiālati^c*. — Más német bibliákban a latinhoz hasonlóan múlt idejű cselekvő igével: do *fy opferten* oder *begiengen* das oftern (Kurr 1:177), a csehben hasonlóan cselekvő igével: *kdyžto beranec zařezováchu* (Dr, Ol) 'amikor leölték a bányát'.

(25) Mc 14, 27: et dispergentur oves — vñ zuftrewet werdē dye schaff *d(er) herte* (55ra) — *z* elhimletn^c a' *lordana^c* iohi. — Másutt is: die schaff *der herde* (Kurr 1:178), a csehben szintén: *ovce z stáda* (Dr, Ol). Feltehető az *oves*gregis* variáns.

(26) Mc 14, 34: sustinete hic et vigilate — Enthalt euch hye vñ wachet *mit mir* (55rb) — Turietec ith *z* *vigaziatoc en vèlem*. — Másutt szintén: wacht *mit mir* (Kurr 1:179), a csehben is: *bdete se mnú* (Dr, Ol); a latinban **mecum*-ot kell feltennünk.

(27) Mc 14, 37: non potuisti una hora vigilare? — nicht mochtstu ein stunde gewachen *mit mir* (55rb) — nem *vigazhattal en vèlèm* eg időt. — Az előbbi helyhez hasonlóan: *mit mir* (Kurr 179), ill.: *bdieti se mnú* (Dr, Ol). Itt is feltehető a latin **mecum*.

54. Lukács evangéliumában.

(1) L 1, 8: cum sacerdotio fungeretur — da *zacharias* gebrüche der priefter-schafft (57vb) — micor *zacharias* a' papfággal *zolgálna*. — Más német szövegekben is: *zacharias* (Kurr 1:195), a csehekben szintén: *Zachar* (Dr, Ol).

(2) L 2, 3 (a népszámlálás alkalmával): et ibant omnes ut *profiterentur* singuli in suam civitatem — . . . *daz fy beweiften* ir icklicher im fein Stat (59va) — hog *megadnac* *o adoiokat*; L 2, 5: ut *profiteretur* cum Maria — *Daz er sich beweift* mit Maria (59vb) — hog *megadna o adoiat* mariaual. — A latin és német egyezik, de a magyar nem. Van azonban a német bibliák között egy (Walthernél a 12. Zweig), amely fényt derít a magyar fordításra: *vnd fü gingent alle yeglicher funderlich in fin statt das fü des zinfes veriehēt* — és a másik hely: *durch das er den zinß brehte* mit mariē (Walther 1:265). Nagyon valószínű, hogy a latin variánsban **census* állt, ami a német *zins*-nek és a magyar *adó*-nak egyaránt jól megfelel.

(3) L 2, 11: quia natus est *vobis* hodie Salvator — wan geporen *ift vns* hewt der heiler *der werlt* (59vb) — mért ma *zuletet múnékqn^c* vduozetit. — A magyar és német csak részben fedi egymást, hiányzik a magyarból a *der werlt* = **mundi* megfelelője.

— Más német szövegekben szintén: van *vns*, de van *euch*, sőt *vns oder euch* is, de hiányzik: *der werlt* (Kurr 1:203). A csehben mint Vilernél és a magyarban: *nám* (Dr, Ol) 'minekünk'.

(4) L 2, 15: et videamus hoc verbum, quod factum est, quod Dominus ostendit nobis. — vnd fechen daz wort daz gefchehen ift *das getan hat* der here vnd vns beweift (60ra) — τ λασσυμεγ az igét mel lot *mellet toj* vr τ ièlentet münèkõnc. — Sem másutt a németben, sem a csehben nincs a többlet, de van latin variáns: *quod fecit* (Nyíri), *fecit et* (Mautsch 25).

(5) L 2, 51: Et mater eius *conservabat* omnia verba haec in corde suo — vnd fein muter behilt alle diffe wort *befprechende* yn irm herczen (61rb) — Es 9 ańna megtarta uala mēd ez igeket *megggituèn* o zúueben. Latin variánsban a kérdésem szó: *conferens* (Mautsch 25), amit a német glosszárúmok részben *zusammenbringen* ('gyűjt'), részben *zusammen-sprechen, -reden* 'megbeszél' igékkel értelmezik (Dief conferre alatt). Ez utóbbi a magyarázata Viler *befprechende* kifejezésének. Más német fordítás: *entzamt tragent* (vagy csak: *tragent*) in irem hertzen (Kurr 207) és a cseh: *nosieci* 'hordozván'. A lat. *conferre* és a magyar *meggyűjt* jól megfelelnek egymásnak.

(6) L 3, 11: Qui habet duas tunicas, det non habenti — wer czwē rock hat der geb *ein* dem nicht habenden (61vb) — Kinèc ket zócnaia vagon agga *eggikèt nē* vallonac. Kurr bibliáiban hiányzik az *ein* (1:209); a csehben viszont megvan: *daj jednu* (csak Ol).

(7) L 3, 16: veniet autem fortior me — kumen wirt aber ein sterker wenn ich *nach mir* (61vb) — Iõ kè: *èn vtannam* tollèmtol èrõfb. — Máshol is: *nach mir* (Kurr 1:209) és a csehben *po mně* (Dr, Ol).

(8) L 4, 23: Medice cura teipsum; quanta audivimus facta — arczht heyl dich felber *dye abgefchiden sprachen zu jhm* Nu grosse geschicht horet wir (63rb) — Vruos vígaziad mǵ temaǵadat meg *Mōdanac a leualtac i'nac* Meneieket hallottonc . . . — A betoldás megvan más német szövegekben is (Kurr 1:214), a csehekben: *I vecěchu duchovníci k Ježíšovi* (Dr, Ol), a latin variáns: *dixerunt Pharisei ad Iesum* (Mautsch 25).

(9) L 4, 34: scio te *quis sis*, Sanctus Dei — Ich weiß *wen du bist* der heilig gotes (63va) — tudlac teǵedèt *mert* iftènn^c scèntè *vag*. — A latinban *quis* helyett **quia* állhatott. — Más német szövegben szintén így: *das du bist* (Kurr 1:215); ugyanígy a csehekben: *Však viemy* (Dr wiem), *žes ty svatý boží* (Dr, Ol).

(10) L 5, 17: et virtus Domini erat ad sanandum *eos* — vnd di crafft dez heren waz zu heilen *der kranken* (64va) — τ vala vrnac tēhètfege *bètègecn^c* vígáztafocra. — Más német szövegekben nincs többlet, de a csehben igen: *k uzraweny nemocznich* (Dr), *k uzdravení nemocných* (Ol).

(11) L 5, 20: Quorum fidem ut vidit, dixit: Homo, remittuntur tibi peccata tua — vnd als der selbig gelauben sach *Jheuß* sprach *dem menschen* dir werden vorgeben . . . (64vb) — Kicn^c hog latta volna *i^c* hutøkèt *mōda az èmbèn^c* Megbolattatnac . . . — Latin variánsban is van *Jesus*, és *homo* helyett *homini* (Mautsch 26). Másutt a németben: *ihesus* és *O mensch* (Kurr 1:219); a csehben is: *Ježíš* és vocativus: *Člověče* (Dr, Ol).

(12) L 5, 22: Quid cogitatis in cordibus vestris? — Waz gedenckt ir *vbele* in ewrm herczen (64vb) — mit gödoltoc *gonožocat* tú žuuètecbèn. — Latin variánsban is: *mala* (Nyíri és Mautsch 26). A németben másutt: *vbele ding* (Kurr 1:220), a csehben nincs többlet.

(13) L 5, 27: Et post haec exiit — vnd nach diffē ging *jhs* auß (65ra) — Es èzec utan ki mene *ř*. — Másutt: gieng *er* aus (Kurr 1:220), a csehben vizont: vyjide *Ježíš* (Dr, Ol).

(14) L 6, 10 (Jézus meggyógyítja az aszú kezű férfit): et restituta est manus eius — vnd wider geftelet ift fein hant *der gefuntheit* (65vb) — *z o* kezè meğadatec *ègelleğnèc*. — Másutt sem németben, sem csehben nincs ez a többlet.

(15) L 6, 26: Vae cum benedixerint vobis homines; secundum haec enim faciebant *pseudoprophetis* patres eorum — we *euch* weñ euch wol sprechen *alle* leut nach diffen tatten den *weiffagen* ir vetter (66va) — Iay tú *nèctec* mikor iol mondandnac tünèctec *mēd(en)* èmberec. Mend èzec zèrèt tèn^c uala *p(ro)phetacnac* *o* atfoc. — Ugyanígy értelmileg Kurr-nál (1:224), kivéve T- és F-kódexet, ahol den *vallchen* szerepel. A csehben: *Běda vám . . . všichni lidé; a pseudo-prophetis*-nek meğfelelően: *křivým prorokóm* (Dr, Ol).

(16) L 6, 48: fundata enim erat super petram — Wann ez waz gegruntfest auff ein *vesten* vels (67rb) — mert rakattatot *èrøs* kőzirtón. — Másutt csak: auf ein ftein (Kurr 1:227), a csehben vizont a magyarral egyezően: na *pewney* [kale (Dr), ill.: na *silné skále* (Ol) 'biztos', ill. 'erős sziklán'.

(17) L 7, 28: qui autem minor est in regno *Dei* — Wer aber der mynner ift in dem reich *der hymel* (68va) — ki ke: küffeb *mēnècnèc* oržagaban. — Másutt: in dem reich *gotz* (Kurr 1:231), a csehben vizont a magyarral egyezően: v *nebeském* králevstvi (Ol, Dr: kralowsftwi).

(18) L 7, 40: Magister, dic — meifter sag vnd *jhs* *antwort* (69ra) — Mèfter mōgad *Es fèlele i^c*. — A nyomtatott bibliákban csak: Maifter sprich, de a T- és F-kéziratban: maifter sag *Ihesus* *antwort* vnd sprach (Kurr 1:233); a csehben is hasonlón: *I vecé Ježíš* (Dr, Ol).

(19) L 8, 2: Maria quae vocatur Magdalene, de qua septem demonia *exierant* — . . . von der sibenten fyl (= siben teufyl) *waren außgegangen* (69va) — . . . kiből *ki vètet vala* hèt ordogot. — A nyomtatott bibliák közelelebb állnak a magyarhoz: von der do *warn aufgeworffen* 'vij' teuffel, a két kéziratban (T és F) vizont a latinnal egyezően: *uzgegangen* (Kurr 234); a csehben ugyancsak a latinnak meğfelelően: *jest vyšlo* (Dr, Ol).

(20) L 8, 28: obsecro te, ne me torqueas — jch pit dich *daz* du mich nicht peinigft (70vb) — onzóllac tegedèt *hog* ne gèterih engemet. — Másutt is: *das* du . . . (Kurr 1:388), a csehben vizont kötőszó nélkül: Proši tebe, nemuč mne (Dr, Ol).

(21) L 8, 49: noli vexare *illum* — nicht foltu neüen (= müen) den *meifter* (71va) — Ne akariad getrèned è *mèstert*. — Másutt: *in* müen (Kurr 1:241), a csehben vizont mint Vilernél és a magyarban: *nerod' volati mistra* (Dr, Ol).

(22) L 9, 41: usquequo ero apud vos et patiar vos? — biß wy lang wird ich mit euch vnd leyde euch (73rb) — miglèn lèzèc tුවèlètec *z miglèn žènuèdlèc* tütøkèt. — A magyarnak Kurr-nál csak a T- és F-kódexek felelnek meg: *wie lang* derleide ich (Kurr 1:247); a csehben más értelmezés van.

(23) L 9, 49: quia non sequitur nobiscum — Wann nicht volgt er *dich nach* mit vns (73va) — mēt nē kçuèt *tegedt* miuèlōc. — Másutt a németben nincs kiegészítés, csak a csehben: proto že *tebe* ne následuje s námi (Dr, Ol).

(24) L 9, 50: qui enim non est adversum vos, pro vobis est — wann wer nicht ift wider vns für vns ift (73va) — mēt kÿ ninL *miellènqnc miētq̄c* vagō. — A második személyű névmás helyett az első személyű megismétlődik a cseh bibliákban is: proti *nám* és s *námi* (Dr, Ol). Valamelyik latin variánsban nyilván **nos* és **nobis* lehetett. A nyomtatott német bibliákban viszont: wider *euch* és vmb vagy für *euch* áll (Kurr 1:248).

(25) L 9, 54: Domine, vis dicimus ut ignis descendat de caelo et consumat illos — . . . von dem hymel vnd fye verczere *alz helias tut* (73vb) — . . . τ megemézzé azocát *mikeppen tqt Illès*. — Másutt a németben hiányzik a többlet, de a csehben megvan: *jakož jest Heliáš učinil* (Dr, Ol).

(26) L 10, 6: Et si ibi fuerit filius pacis, requiescet super illum pax vestra; sin autem, ad vos revertetur — . . . Ist aber daz nicht zu euch wirt *er* wider keren (74rb) — Ha ke: nē *ti bekelegtec* meg tihoziatoc fordol. — A német bibliák közül csak egyes variánsokban van: So kert *der frid* . . . (Kurr 1:250), a csehben nincs többlet.

(27) L 10, 32: Similiter et Levita, cum esset secus locum . . . — Gleichweiß auch ein leuit *alz er waz bey dem weg* . . . (75ra) — Azonkeppē es a leuita micor volna az *ut* mellét. — Másutt a latin szerint: zŭ der *stat* (Kurr 1:253); a csehben szintén: bliz od toho *miesta* (Dr, Ol). A magyarral csak Viler egyezik.

(28) L 11, 21: in pace sunt ea quae possidet — ym fride fnt *alle die dinck* die ers beficzet (76rb) — bekêfegbèn vadnac *mêdèn^c* mellfeket bir. — Másutt is *alle ding* (Kurr 1:257); a csehben *všecko* 'minden' (Dr, Ol).

(29) L 11, 51: a sanguine Abel — von dem blut Abel (77va) — *igaz* abèlnèc verètq̄l. — Ismét a T- és F-kódex egyezik a magyarral: abel *dez rechten* (Kurr 1:261). A csehben nincs jelző.

(30) L 12, 3: et quod in aurem locuti estis in cubiculis — vnd waz ir ym ore habt geredet *vnd in ruhkeimerlein* (77vb) — . . . τ haÿlakocban. — Másutt nincs *und* (Kurr 1:262); a csehben is kötőszó nélkül: w ucho w kutyech (Dr, ucho nélkül Ol).

(31) L 12, 27: Considerate lilia quomodo crescunt — Merckt die lilgen *dez achers* wy fye wachffen (78va) — Laffatoc a: *mèzq̄nèc* liliomit mikèppèn q̄nc. — Más bibliákban is: *des ackers*, de hiányzik a T- és F-változatban (Kurr 1:265); a csehben Vilerrel és a magyarral egyezően: lilivmie *pollke* (Dr), *liliumy polské* (Ol).

(32) L 12, 34: Ubi enim thesaurus vester est, ibi et cor vestrum erit — Wañ wo *dein* schacz ift alda wirt auch *dein* hercze Sein (78vb—79ra) — mert hol vagon *tè* kenlèd oth vagon *tè* zúuèd es. — Más német bibliákban: *ewer* schatz és *ewer* hertz (Kurr 1:266); a csehben is többes: *váš* poklad és *vaše* srdce (Dr, Ol). A magyar ismét csak Vilerrel egyezik.

(33) L 12, 51: Putatis quia pacem veni dare in terram? — Wenftu daz jch fey kumen frid zu *fenden* in dy erden (79va) — Alaitatoc è mert békèfegèt iottèm *èrèztènem* földrè. — Másutt: *zegeben*, de a variánsokban: *zefenden* (Kurr 1:268); a csehben a latinnak megfelelően: *dáti*. Mautsch (26) idéz *mittere* in terram variánsát, aminek a német *senden* és a magyar *ereszt* pontosan megfelel.

(34) L 12, 54—55: Cum videritis nubem . . . dicitis . . . Et cum austrum flantem, dicitis — vnd weñ ir deñ mittages wint *fehēt* weende s̄precht ir (79vb) — Es micō *latangatoc aulfèrt* fuatta mōdotoc. — A T- és F-változatok a magyarral feltűnően egyeznek: fo ir *fehēt* den *aulfèrn* wint ween (Kurr 1:268). A csehben más megoldás.

(35) L 12, 58: ne forte *trahat* te ad iudicem — daz er dich leicht icht *vorrat* bey dem richt(er) (79vb) — nētalantal *kèzbe ad* tegeted a bironac. Másutt is van: das er dich villeicht icht *verrat* bey dem vrteiler, egyes variánsokban viszont: villeicht nit *ziehe* zu dem richter (Kurr 1:269). Az idézett latin *trahat*-nak ez utóbbi felel meg. Kellett lennie viszont olyan latin variánsnak, ahol a *trahat* helyett *tradat állt. A *tradere* igének ugyanis egyformán jó fordítása a magyar *kézbe ad* 'átad' és a német *verraten* 'elárul'. A csehben a *trahat*-nak megfelelően: *neprzietyehne* (Dr) és *nepr̄inuti* (Ol) 'odahúz, odakényszerít'.

(36) L 14, 10: sed cum vocatus fueris — Sunder wenn du geruffē wirft (81rb) — de micor hiuattatol a *meñèkezobe*. — A magyarnak itt nem Viler, hanem a T- és F-kódex felel meg, ezek hozzáteszik: *geladen zu der brautlauf*t (Kurr 1:274). A csehben nincs ez a többlet.

(37) L 14, 12: neque vicinos divites — nach (= noch) nachbauren *noch* reiche (81va) — fem zómzèdidat . . . *fem* kazdagokat. — Latin variáns is van *neque*-vel a *divites* előtt (Nyíri); a csehben is tagadószóval: *ani* bohatých (Dr, Ol).

(38) L 15, 14: facta est fames *valida* — icht worden *mechtiger* hunger (82vb) — fo jft ein *groffer* hunger geworden (Maurer Studien 141) — lot *nag* èhfég. — Más német szövegekben vagy: *starcker* hunger, vagy ein *groffer* hunger (Kurr 1:279). A csehben: *úřitný* (Dr, Ol).

(39) L 15, 24: Et coeperunt epulari — vnd begonden *alle* zu wirtſcheftē (83ra) — vnd ſie begunden *alle* wirtſcheften (Maurer Studien 141) — τ *kèzden*^c *mēd* geñèrkednièc. — Másutt nincs *alle* (Kurr 1:281), a csehben viszont van: *všichni* (Dr, Ol).

(40) L 16, 11: quod *verum* est — daz *ewr* icht (83vb) — meñ *tietec*. — Latin variáns: *vestrum* (Nyíri), ennek felel meg a magyar. A csehben mindkét variáns megfelelője megvan: yakoz *prawda* geft (= *verum*, Dr), což *vaše* jest (= *vestrum*, Ol).

(41) L 17, 31: In illa *hora* — jn dem ſelbigen *tag* (85va) — A *napon*. — Más német bibliákban: Zũ der *ſtunde* (Kurr 1:289); a cseh viszont mint Viler és a magyar: *toho dne* (Dr, Ol).

(42) L 18, 9: Dixit . . . parabolam istam — Aber er ſprach . . . daz beyspille *ſprechen* (86ra) — Monda es . . . è pelda bèzedèt *monduan*. — Másutt is van *sagent*, de T- és F-ben hiányzik (Kurr 1:291), a csehben ugyancsak.

(43) L 18, 11: Pharisaeus stans haec apud se orabat — Der abgeſcheidē ſteend peten diſſe pey ym *ſprechen* (86ra) — A *leualt* ke *aluan* èzeket imagguala on bènne *mōduan*. — Másutt: bey im *sagent*, de T- és F-ben ugyancsak hiányzik (Kurr 1:291). A csehben viszont van *řka* 'mondván' (Dr, Ol).

(44) L 18, 31: Assumpsit autem Iesus duodecim — Aber jhūs nam auff *ſeine* xij *jungern* (86vb) — Veue ke *i^c* a *tizenkèt taneituanocat*. — A német és cseh szövegekben mindenütt megvan a többlet.

(45) L 19, 17: Euge bone serve — Vreue dich guter knecht *vnd getrewer* — Орёл en io zolgam τ *hú*. — Más német szövegek közül csak a T- és F-ben ugyanígy: *vnd getrewer* (Kurr 1:297), a csehben ez nincs.

(46) L 20, 21: scimus quia recte dicis et doces et non accipis *personam* — . . . vnd nicht nymft dy *perfon eins menfchen* (89rb) — τ *nē vèzèd èmbèrecn^c zèmelèkèt* — A többlèt a csehben is megvan: a nepřijímáš *osoby lidské* (Dr, Ol).

(47) L 21, 9: Cum autem *audieritis proelia et seditiones* — Dar vmb wen jr wer *lehen streit vnd czweydracht* (90va) — Mikor azert *latandotoc* hadakat τ *hitetefeket*. — Más német bibliákban a latinnak megfelelően: ir *gehört* (vagy: *hörtet*) die streite, ezzel szemben T és F mint Viler és a magyar: *gefehcht*. A *seditiones*-nek *hitetés*-sel való fordítására l. a korábbi magyarázatot: 49 (21).

(48) L 21, 34: ne forte grauentur corda vestra in . . . curis huius *vitae* — . . . vnd Sorgen diffes *lebens* (91rb) — in den forgen dirr *werlt* (Kurr 1:310) — τ *è uilágnac* zörgalmazatoffağual. — A csehben is eredetileg hasonlóan a magyarhoz, de kiegészítve a *vitae* megfelelőjével: a péčí tohoto *světa života* (Ol, a Dr-ben csak: *ziwota*).

(49) L 22, 19: Hoc est corpus meum, quod pro vobis *datur* — daz ift mein leichnam der für eüch *veratten wirt* (92ra) — . . . ki tú értètec *èlaroltatic*. — A csehben is: . . . jesto bude pro vy *zrazeno* (Dr, Ol). A latinban talán **traditur* lehetett.

(50) L 22, 20: qui *pro vobis* fundetur — daz für euch wirt vergoffen (92ra—b) — ki *lokakert* èlòtlètic. — Sem a német, sem a cseh fordítások nem egyeznek a magyarral, ami a latin **pro multis*-nak felelne meg.

(51) L 22, 23: Et ipsi coeperunt quaerere inter se, quis esset ex eis, qui *hoc facturus esset*. — vnd fy begonden zu fragen vnter in Wer der auß yn der yn *vorraten wer* (92rb) — τ ok kèzden^c kèrdezkednièc onō kòzòttòc ki volna o kòzòllòc ki *òtèt èlarolando* uolna. — A többi német bibliában a latin *facturus*-nak megfelelően a *tun* ige szerepel: der *ditz wer zethüne*, a variánsokban: *wer thün*, ill. *wurd thün* (Kurr 1:312—3). A csehben viszont Vilerrel és a magyarral egyezően: kto by ten byl z nich, jenž by *jej zradil* (Dr, Ol) 'aki elárulná'.

(52) L 22, 30: ut edatis et bibatis *super mensam meam* in regno meo — daz ir effet vnd trincket *auff meinem tisch* in meinem reiche (92va) — hog ègètec τ igatoc *èn vèlem èn orzágomban*. — A német és cseh fordítások mind a latint követik, a magyar egyedül áll. A latinban **mecum* lehetett.

(53) L 22, 36: vendat tunicam suam et emat gladium — der verkauff seinen rock vnd vnd (!) kauff *ym ein fwert* (92vb) — èlagga o zòcniat τ vègen tòrt *òmaganac*. — Más német fordítások *ym* nélkül, a csehekben viszont: kup *sobě* měč 'vegyen magának kardot' (Dr, Ol). A latinban **sibi* lehetett.

(54) L 22, 54: Petrus vero sequebatur a longe — Aber petrus volgt *ym nach* vō verrens (93ra) — de pèter mèzzòl kòuèti vala *òtèt*. Másutt: nach uolgt *in* vagy *im* (Kurr 1:316). A csehekben: A Petr *jeho* následováže zdaleka (Dr, Ol).

(55) L 22, 63: illudebant ei caedentes — verfpoten yn flahenden *yn* (93va) — karomlatot tèznèc vala onèki vèruè *òtèt*. — Más német szövegekben vagy csak fchlahent, vagy vnd fchlügen (var.: flugen) *in* (Kurr 1:317); a csehekben a magyarhoz és Vilerhez hasonlóan: tepúce *jeho* (Dr, Ol).

(56) L 22, 64: Prophetiza, quis est qui te percussit — Weyffag *vns krite* wer ift er der dich geflagen hat (93va) — p(ro)phetizal' *mìnèkqnc x^c* ki tegedét lapot. — Egyes német szövegekben csak: Weiffag, de a T- és F-kódexekben: Weiffag *vns krite*. (Kurr 1:317); a csehekben szintén: Prorokuj *nám, Krite* (Dr, Ol).

(57) L 23, 5: *Commovet* populum — Er *hat bewegt* das volck (94ra) — *Meghabo-reitotta* a: *nepèt*. — Másutt: Er *bewegt* das volck (Kurr 1:319); a csehben szintén múlt idő: *Vzbudil jest* vešken lid (Dr, Ol). A latinban **commovit* lehetett.

(58) L 23, 13: *convocatis principibus sacerdotum et magistratibus et plebe* — *zufamen gruffè den fürften der prifter vnd der meifterfchafft dez volckes* — *egbé hiuan a papocnac fèiedèlmit z a nèpècn^c mèlterit*. — A magyar fordítás csak a latinra vonatkoztatva téves (Nyíri), a németnek viszont megfelel. Más német szövegben: *vnd dem volck*, ezzel szemben a T- és F-kódexek itt is Vilerrel egyeznek: *der meifterfchafft des volks* (Kurr 1:320); a csehben is ehhez hasonlóan: *i prelátov z obcè* (Dr, Ol). A latin variáns *magistratibus *plebis* lehetett.

(59) L 24, 47: *paenitentiam et remissionem peccatorum* — *buß yn vorgebung der fünden* (97ra) — *pniat . . . bñqnc^c bolanattara*. — Másutt a németben a latin *et*-nek megfelelően: *vnd die vergibung* (Kurr 1:330). A csehben is az *et*-nek megfelelően *a* áll (Dr, Ol). A Vilernek és a magyarnak forrásul szolgáló latin változatban nyilván **in remissionem* lehetett.

55. János evangéliumában.

(1) J 1, 39: *Venerunt et viderunt ubi maneret* — *Sy kommè vnd fahen wo er bleib* (98va) — *Dorumb fy kamen vnd fachen wo er belibe* (Kurr 1:338) — *Iquènèc azert z latic hol lakoznec*. — Vilernél nincs ez a többlet, de a csehben megvan: *Ana* (= *a-ona*) *šedše uzrešta . . .* (Dr, Ol).

(2) J 1, 42: *Tu es Simon filius Iona* — *du bist fymon der fun johanna* (98vb) — *Te vag Simon Iohanna fia*. — Másutt is: *der fun iohanna* (Kurr 1:338); a csehekben is: *syn Johannov* (Dr, Ol).

(3) J 2, 8: *Haurite nunc et ferte architriclino* — *Schopft nu vnd brenget den furwesser* (99rb) — *Mèrehètec ìmar z vigètec a naznagnac*. — A német *fürwesser* és a más szövegekben szereplő *weinfchenk* nem felel meg a magyar szó jelentésének. Több német fordítás pedig meghagyja a latin szót: *architriclin* (Kurr 1:340). A magyarral csak a cseh kifejezés egyezik: *neste starèmu svatu* (Dr, Ol).

(4) J 2, 22: *. . . recordati sunt discipuli eius quia hoc dicebat* — *. . . fint gedechtig worden feine jungern wañ er daz hat gesprochen vō seinen leichnam* (99vb) — *megèmlèkezenec o tancituañi mert èzekèt mōdotta o tètterql*. — Más német szövegekben nincs többlet, a csehekben viszont van: *o svém těle* (Dr, Ol).

(3) J 3, 5: *Respondit Iesus: Amen, amen . . .* — *Jhš antwort vnd sprach fur war vur war . . .* (100ra) — *Fèlèle i^c z mōda Bizoñ bizoñ . . .* — Ugyancsak többlet van T- és F-ben: *antwurt vnd sprach zu im* (Kurr 1:342) és az egyik csehben: *otpověď Ježíš ťka* (Ol).

(6) J 3, 36: *non videbit vitam* — *Der wirt nicht sehen daz ewig Leben* (101rb) — *nè latfa az qroq èlètet*. — Másutt csak: *das leben* (Kurr 1:346); a csehekben viszont Vilerrel és a magyarral egyezően: *vècného života* (Dr, Ol).

(7) J 5, 30: quia non quaero voluntatem meam, sed voluntatem eius qui misit me. — Wañ ich nicht fuch mein willen funder feinē willen der mich gefant hat *dez vaters* (104rb) — ... de akarát't'at ki èrèztet èngemet *at'aet*. — Másutt a németben csak: der mich fant (Kurr 1:354); a csehben viszont: ale vóle *otcovy*, jenž mě jest poslal (Dr, Ol). — Hasonló egyezéseket és eltéréseket mutat a J 6, 38 hely fordítása. Itt is megvan Vilernél *dez vatters*, a magyarban és csehben *ataet*, ill. *vóli otcovu* (Dr, Ol).

(8) J 5, 35: Vos autem voluistis ad horam exultare in luce eius — aber jr wolt *nicht* frolocken — (104va) — tu ke: *nē* akaratok ... vigadnotok ... — A németben másutt nincs *nicht*, a csehben sem. A latin variánsban *voluistis* helyett nyilván **noluistis* állt.

(9) J 6, 13: et impleverunt duodecim cophinos fragmentorum ex quinque panibus hordeaceis — ... auß fünff gerstein brotē *vnd czweyen físchlein* (105 rb) — ... az öt arpa keñèrècből *z a kèt halacbol*. — Másutt is: *vnd von den ij vilchen*, de hiányzik T- és F-ből (Kurr 1:356); a csehben viszont megvan: *a ze dvú rybú* (Dr, Ol).

(10) J 6, 28: Quid faciemus ut operemur opera Dei? — Waz wer wir thun daz wir wurcken di *gutē* werck gotes (106ra) — ... hog múuèlkegguc íftènn^c *io* múuelkedétit. — Másutt a németben csak: daz werck gotz (Kurr 1:358), a csehben is csak: božie dielo (Dr, Ol).

(11) J 6, 33: Panis enim *Dei est* qui de caelo descendit — Wañ *ein wares* bro (!) íft daz vom hymel geftigē íft (106ra) — Mert *èz az ígaz* keñer ki meñbol lezállot. — Másutt: daz *gewer* (var.: *war*) brot gotz (Kurr 1:358—9); a csehben csak: chléb boží (Dr, Ol).

(12) J 6, 36: quia et vidistis me et non *creditis* — wañ auch ir mich gefehē habt *vnd habt nicht gelaubt* (106rb) — ... *z nē hittetec*. — Másutt a németben jelen idő: *vnd glaubt* fein nit (Kurr 1:359), a csehben viszont múlt idő: *a neuvěřili* (Dr, Ol).

(13) J 6, 38: l. fentebb J 5, 30 alatt.

(14) J 6, 70: Et nos *credidimus* et cognovimus — *vnd* wir *glauben* *vnd* haben erkant (107rb) — *z mú hiziuc z megèsmèrtuc*. — Hasonlóan jelen idő a többi német és a cseh szövegekben.

(15) J 7, 25: Nonne hic est, quem quaerunt interficere? — En íft nicht dirr den di *Júden* fuchē czu tötten (108rb) — *Nē dè èz è* kit a *fidoc* kèzèfn^c mególnièc. — Másutt csak *fy fúchent* (Kurr 1:364), a csehben viszont ugyancsak: *Židé* (Dr, Ol).

(16) J 7, 39: Hoc autem dixit de Spiritu — Aber daz ísprach er von dem *heilgē* geift (108vb) — èzt ke: *mōga* vala a *scènt zèllètról*. — Másutt csak: vom geift (Kurr 1:366), a csehben viszont: o *svatém* dušè (Dr, Ol). Az idézett hely folytatásában: *nondum erat enim Spiritus datus* a magyarban és németben csak *zèllèt*, ill. *geift* (109ra) van jelző nélkül, a csehben viszont itt is ki van téve a jelző: *duch svatý* (Dr, Ol).

(17) J 7, 46: Numquam sic locutus est homo, sicut hic homo. — Nye hat albo geret ein mensche alz dirr mensch *rett* (109ra) — Sonha igèn èmber *nē* bèzèllet mikèt *èz èmber bèzèl*. — A németben legtöbbször csak: als dirr man (és hasonló), de T- és F-ben: dirr man *redt* (Kurr 1:367); a csehben is: *mluví* (Dr, Ol).

(18) J 8, 9: Audientes autem ... exhibant — horten aber *diffe* gíngen auß einer nach dem andern (109va) — Haluā ke: *èzt* ... eg mas vtan ki menen^c. — Más német szövegekben is a tárgy ki van téve: Wann do *fis* (= sie *es*) gehorten; különösen T- és

F-ben: (wann) lĩ heten gehort *dise dink* (Kurr 1:368); a csehben is: A oni *to uslyševše* (Dr, Ol).

(19) J 8, 19: Neque me scitis neque Patrem meum — Noch mich wift ir noch meinen vater *wift ir* (110ra) — Sem èngemèt nē tuttoc fem *tuggatoc èn ařamat*. — Másutt is: *wift ir* (Kurr 1:369). A csehek közül Ol-ban a két mondat össze van vonva, Dr viszont a németekhez és a magyarhoz hasonló: Any mne wiefte any meho otcie *wiefte*.

(20) J 8, 33: Responderunt ei — *Dor vmb* antwortē *dy juden* (110va) — Felèlenèc *azert a fidoc*. — Másutt: *Die iuden* antwurten im (Kurr 1:371); a csehben is: *Židé* (Dr, Ol). — A magyar a többletivel mégis Vilerhez áll legközelebb.

(21) J 8, 52: Abraham mortuus est et prophetae — Abraham ift gestorben vnd dy weiffagen *find gestorben* (111rb) — Abracham meg holt z p(ro)phetac *meg holtanac*. — A németben másutt: *feint dott* (Kurr 1:372); a csehben nincs többlet.

(22) J 9, 18: donec vocaverunt parentes eius, qui viderat — biz fy feine geberer geruften *dy ez gefeohen haten* (112rb) — mignē hiuac q žúleit *kic lattacuala*. — Más német szöveg is még inkább magyarázva: biř daz fy gerieffen feinem vatter vnd feiner mütter *die in vor hetten gefeohen* (Kurr 1:376). A latinban kellett **viderant* variánsnak lennie, ami az egész mellékmondat értelmét megváltoztatja; a csehben viszont a vakra vonatkozó *viderat*-nak megfelelően: *jenřto vidieře* 'aki látott' (Dr, Ol).

(23) J 9, 39: Et dixit Iesus — *Czu ym* sprach Jhūs (113ra) — Monda q neki i^o. — Másutt is: *zũ im* (Kurr 1:377); a csehben is: *jemu* (Dr, Ol).

(24) J 11, 39 (Lázár feltámasztása): iam fetet, *quatruiduanus* est enim — ĩmar bũdõs *mert harmadnapi*. — A német és cseh szövegek mind *négy* napot mondanak. A magyar fordító vagy *quatruiduanus* helyett **quia triduanus*-t olvashatott, amit a *mert* tesz valószínűvé, vagy esetleg sorvégi elválasztásnál, a sor végén álló *qua*-ról megfeledezve csak a *triduanus*-t látta. A hely annál feltűnőbb, mert a történet elején a magyar szöveg is *négy* napot mond: z lèlte õtet ĩmar *neg nãpõ* a koporfoban valuã (11, 17). Itt azonban az egyik cseh szövegben *három nap* áll: v rove *trĩ dni* majice (Ol).

(25) J 11, 47: Collegerunt ergo pontifices et pharisaei concilium et dicebant — Dar vmb lafen zu samen dy pischoff vnd abgeseiden Einen ratt rat (!) *wider jhm̃* vnd sprachen (116rb) — ... i^o èllèn ... — Másutt is: *wider ihesus* (Kurr 1:385); a csehben szintén: *proty gyezyřfowi*, ill. *proti Ježiřevi* (Dr, Ol).

(26) J 12, 15: ecce rex tuus venit — fy dein künig kumet (117ra) — Ime te kirafod *õt tenèked*. — A németek közül csak T és F-ben: kumpt *dir* (Kurr 1:388), a csehben ez nincs.

(27) J 13, 2: cum diabolus iam misisset in cor — Da ynczunt der teuffell hat gelaffen in daz hercz *jude* (118va) — micor õrdõg ĩmar èřztette q *mağat Iudafnac* žũuèbe. — Másutt a magyarnak jobban megfelelő: do *sich* der teuffel ietzunt hett gelegt in das hertz *iudas* ... (Kurr 1:392). A csehben nincs meg ez a kiegészítés, az ige pedig tárgyatlan: diábel bieře *vřtũpil* 'belépett, behatolt' (Dr, Ol).

(28) J 13, 35: In hoc cognoscent omnes quia discipuli mei estis — *mèt èbbèn èfmèrn^e mēden^e* ... — A német szövegekben nincs ez a magyarázó bevezető szó, a csehekben viszont igen: *Neboř vás v tom všichni poznají* ... (Ol, hasonlóan Dr).

(29) J 14, 1: Non turbetur cor vestrum — Nich werd betrübt ewre hercze *noch erfchreckt* (120ra) — Ne haboroggec tú žiuuētec *le fellen*. — Más német szövegekben nincs ez a többlet, a csehekben viszont igen: Nemuť sě vaše srdce *ani strachuj* (Dr, Ol).

(30) J 16, 15: Propterea dixi — Dar vmb *sag jch eüch* (122va) — azert *mōdom tūnētec*. — Másutt az ige múlt időben van: Dorumb *sait ich euch* (Kurr 1:402); a csehben ugyancsak múlt: Protož *sem vám řekl* (Dr, Ol).

(31) J 16, 25: Venit hora, cum iam non in proverbii loquar vobis — *kumē ift dy ftunde . . .* (122vb) — *igt* az idő. — Más német fordításokban a jövőt kifejező formai jelen idő: Die stund *kumpt* (Kurr 1:404), a csehekben viszont újra múlt idő: *přišla jest hodina* (Dr, Ol). A magyar fordítás tehát a Viler-féle és a cseh értelmezéssel egyezik.

(32) J 16, 26: In illo die in nomine meo petetis; et non dico vobis quia . . . — . . . vnd *nu sag ich eüch wañ . . .* (122vb) — . . . *τ ma mōdom tunectec hog . . .* — A csehekben ugyancsak *již 'most, már'* (Dr, Ol), más német szövegekben viszont tagadás: Vnd ich sag euch *nit* (Kurr 1:404). A magyar Vilerrel és a csehekkal egyezik, a német *nu* jelentése 'nun, jetzt, eben jetzt', ennek megfelel a magyar *ma*, mert a latin *nunc* fordítása is szövegeinkben *ma*. A latin variánsban tehát *non* helyett **nunc* állhatott.

(33) J 18, 35: Gens tua et pontifices tradiderunt te mihi — Dein volck vnd *dein bischoff . . .* (Kurr 1:411) — Te *nēžetid τ tē pūlpqkid . . .* — Vilernél: *di pišchoff* (125rb), a csehben viszont birtokos névmással *tvoji biskupi* (Dr, Ol). Latin variánsban is van: *tui* (Nyíri).

(34) J 18, 36: ministri mei utique decertarent ut non traderer Iudaeis — *èn žolgaim meğ vnanak èn ertèm . . .* — A német szövegekben nincs ez a többlet, a cseh némileg hasonlít a magyarhoz: tehdy by moji služebníci bránili *mne* (Dr, Ol) 'védenének engem'.

(35) J 19, 3: Et veniebant ad eum et dicebant — . . . *τ mondnacuala nēki*. — A németben sehol sincs többlet, a csehben van: a *řiekáchu jemu* (csak Ol).

(36) J 19, 15: Illi autem clamabant — Aber sy schreyen *sprechende* (126ra) — Azoc ke' iuoltn^c vala *mōduan*. — A németben másutt is: Wann sy riefen *lagent* (Kurr 1:413). A csehben ez nincs.

(37) J 20, 13: Mulier, quid ploras? — Weip waz weinstu *wen fuchftu* (127va) — Nemberi mit *firž kit kèrefž*. — Másutt is: *wen fuchftu?* (Kurr 1:418), a csehben nincs ez a többlet.

(38) J 20, 19: venit Iesus et stetit in medio et dixit eis — kom *jhūs vnd ftund in dem Mitel der jungern vnd sprach jn* (128ra) — *İouo i^c τ allapec a: taneituañocnac kōžoptoc τ mōda oñekic*. — Másutt is: vnd *ftünd in mitzt der iungern* (Kurr 1:419), a csehben csak: *napostřed jich* (Ol, Dr *jich* nélkül).

(39) J 20, 22: Haec cum dixisset, insufflavit et dixit eis — Ezeket miko *mōdotta-uolna fualla o reaioc τ mōda oñekic*. — A magyarhoz hasonló kiegészítés csak a csehben van: *dunu na ně* (Dr, Ol), Vilernél: Eyn blys er vnd *sprach zu ym* (128ra).

(40) J 21, 1: Postea manifestavit se iterum Iesus discipulis ad mare Tiberiadis. Manifestavit autem sic. — Nach diffen offenbart Sich *jhūs aber font zu dem mere thiberiadis*. Er *offenbart sich* aber also (128va). Az első mondatból hiányzik: *seinen*

ungern, ami másutt megvan (Kurr 1:420). — Ezeć utan eřmeg megjēlente ōn magát Thiberiadifnac tēngerenēl *Megiēlente* ke: *ōn magát* ig. — A magyar a csehvel is egyezik, ott is hiányzik a *discipulis*-nak megfelelő szó, a második *manifestavit* pedig ott is visszaható: a takto *sě jest zjěvil* (Dr, Ol).

(41) J 21, 6: Mittite in dextram navigii rete ... Miserunt ergo et ... — laffet zu der rechten hant der schiffung daz necz ... Dar vmb liffen Sy *daz necz* vnd ... (128va) — ... Erēztec azert *a halot* τ̄imar ... — Másutt a németben csak: *fy* legtens vagy: Sy verfenckens (Kurr 1:421); a cseh viszont megismétli a szót: Tehdy spustichu *siet* (Dr, Ol).

(42) J 21, 12: Et nemo ... *discumbentium* — vnd nymandeß *ficzende* (128vb) — másutt is: keiner der *sitzenden* (Kurr 1:422) — Es az *euq* kōzzol fēnki. — A magyar ígével csak a cseh egyezik: ižádný z těch, jeřto *obědváchu* (Dr, Ol).

AZ APOR-KÓDEX

56. A kódex tartalma. — Huszita Bibliánknak ez a kódexe mint magyar szöveg sokkal kevesebb figyelemben részesült, mint a másik két kódex. Ennek oka talán az, hogy csonka és aránylag késői másolatban maradt fenn. A kézirat fő része 1510 táján keletkezhetett. Volf Györgynek a Nyelvemléktár 8. kötetében megjelent kiadása óta a kutatás főleg azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a kódex mint zsoltáros könyv milyen környezetben volt használatos. Timár Kálmán és Gálos Rezső megállapításai alapján valószínűnek látszik, hogy a kódexet premontrei rendi apácák használták.

A kódex szövege ma Szabó Dénes mintaszerű hasonmás kiadásában igen alapos bevezető tanulmánnyal áll rendelkezésre. (Kolozsvár 1942, Codices Hungarici II. A lapszámokra való hivatkozásnál az ő számozását követem.) Valóságos kritikái, a latinnal párhuzamos szövegkiadása azonban máig hiányzik, és ez a hiány nagyon megnehezíti a különböző irányú elemző munkát.

A kézirat a mai állapotában tartalmilag négy részre oszlik:

Az első rész (43—166. l.) magukat a zsoltárokat tartalmazza az 55, 13-tól a 150, 3-ig, közben hiányoznak: 77, 62—83, 9; 113, 7—118, 19; csonka a 131—132. lap; a 164. és 165. lap között hiányzik a 150. zsoltár vége és szent Atanáz hitvallásának eleje. A kódex elejéről kiszakított olyan lapokon, amelyeknek belső felső sarka még megmaradt (1—42. l.), a zsoltárokból a 30, 8-tól az 55, 12-ig terjedő rész volt. E részből csak egyes szavak, illetve szócsonkok maradtak meg. Az ezek előtt volt szöveg teljesen elveszett. (A csonkokra l. Szabó Dénes NytudÉrt. 40:339—344 és Bottyánfy Éva MNy 69:75—78)

A második rész (167—188. l.) a kolostori használatban a zsoltárokhoz csatlakozó Canticumokat, középkori himnuszokat, újszövetségi és ószövetségi imádságokat tartalmaz.

A harmadik rész, *Jefus maria* címmel (189—200. l.), az úgynevezett „három jeles szolgáltatást” tartalmazza. Ez Három Mária-ünnep oktávjának szertartásrendjét mondja el.

Végül a negyedik rész (199—228. l.) Jézus kínszenvedését írja le, ahogy maga Mária mondta el szent Anselmus doktor kérdéseire válaszolva, de ez a rész befejezetlen.

(A következő fejtegetésekben a kódexből az idézés a zsoltárok végéig a zsoltár és vers számával, a további részben lap- és sorszámmal történik. A kétféle idézésből zavar nem keletkezhet, mert a zsoltárok száma 150, a nem zsoltári rész pedig a 165. lapon kezdődik.)

A magyar szöveg, mint alább még látni fogjuk, nagyon romlott, és sok helyen eltér a Vulgatának ma elfogadott szövegétől. A jövődő kritikai kiadásnak fel kell kutatnia elsősorban mindazokat a latin variánsokat, amelyekre a magyar szövegből következtetni lehet. Csak így lehetne azt a sok hibát, amely a valószínű többszöri másolás folyamán a magyar szövegben felhalmozódott, megnyugtatóan tisztázni. Ez az előkészítő munka feltétlenül szükséges lenne a kódex egész szókincsének olyan szótárszerű feldolgozásához is, mint amelyet Szabó T. Ádám a Münchener kódexhez készített. Magam erre a munkára nem vállalkozhattam. Munkám célja a német és cseh kapcsolatok felderítése, kutatásaimat tehát a régi német és cseh zsolnárszövegekkel való összevetésre korlátoztam.

57. Az elemzéshez felhasznált német és cseh fordítások. — Az összehasonlítás más nyelvű fordításokkal főleg két célt szolgál. Egyrészt jobban kimutathatók a magyar szöveg másolójának tévesztései. Másrészt a latin szövegromlásokat vagy feltételezhető latin variánsokat, valamint az esetleges fordítói félreértéseket más nyelvű fordítások segítségével ugyancsak biztosabban lehet tisztázni.

A zsolnárok és kantikumok szövegéhez — ami bennünket itt elsősorban érdekel — nem sikerült olyan német vagy cseh szövegeket találni, amelyek a magyar fordítással annyi rokonságot mutatnának, mint az evangéliumok esetében a Viler-féle német szöveg. Itt meg kell elégednünk annyival, hogy az elemzéshez közel egykorú német és cseh fordításokat veszünk figyelembe.

Mint német szöveg elsősorban a W. Kurrelmeyer által sajtó alá rendezett legrégebbi német nyomtatott bibliák 7. kötete (Die erste deutsche Bibel. Siebenter Band. Tobias—Psalmen. Tübingen 1910) szolgál az összehasonlítás alapjául. Mellette helyenként a bécsi Österreichische Nationalbibliotheknek 3079. sz., 1477-ből való, III. Frigyes császár számára készült, kottákkal ellátott, díszes kéziratos zsolnárkönyvet is figyelembe vettem. Ezt a kéziratot 1985 tavaszán kéthetes bécsi tartózkodásom alatt tudtam az Apor-kódexszel összehasonlítani. (Rövidítése az idézeteknél: W és lapszám.) Ugyancsak figyelembe vettem a müncheni Baierische Staatsbibliotheknek cgm (= codex Germanicus Monacensis) 363 jelzetű, korai újfelnémet kéziratos zsolnárfordítását. Ezt 1987-ben volt alkalmam a helyszínen tanulmányozni. Rövidítése az idézésnél cgm 363 és lapszám. Ritkábban hivatkozom ugyancsak a müncheni Baierische Staatsbibliotheknek cgm 4885 jelzetű, a 15. századból származó kéziratra, amelyet az előbb említett müncheni tartózkodásom alatt szintén tanulmányozhattam.

Természetesen e részben is figyelembe vettem Diefenbach latin—német glosszáriumainak adatait.

A számos középkori cseh teljes zsolnárt és zsolnártörödékek közül összehasonlításra legalkalmasabbnak látszott az 1396-ból származó Žaltář Poděbradský (Adolf Patera kiadása 1899-ből), egyrészt mert korban közel esik a HtB keletkezéséhez, másrészt mert a kritikai apparátusban más cseh zsolnárokról is utal, és a kiadáshoz teljes szótár csatlakozik. (Rövidítése: Pod.) Ezenkívül helyenként utalok Vladimír Kyasnak az ólengyel zsolnárt cseh mintáival foglalkozó művére (Česká předloha staropolského žaltáře. Čsl. Akad. 1962.), valamint Carin Davidssonnak egy ócseh zsolnárt német mintáival foglalkozó tanulmányára (Der alttschechische Wittenberger Psalter und

sein Verhältnis zu den mittelalterlichen deutschen Psalmenübersetzungen. Uppsala 1952. Publication de l'Institut Slave d'Upsal. 5). Ugyancsak felhasználtam Gebauer ócseh szótárának (Slstč) adatait.

Az összehasonlító munkát sok más idegen zsoltárfordításra is ki lehetett volna terjeszteni, de koromra való tekintettel a dolgozat befejezését nem halaszthattam bizonytalan időre.

58. A magyar szöveg mint másolat. — Az Apor-kódexről meg lehet állapítani, hogy másolat, de azt nem, hogy hányszori. Másolat voltára mutat az a számos betűhiba és egyéb tévesztés, amelyek gyakran magát a szöveg értelmét is megváltoztatják. Ezek a hibák az eredeti fordítás származására vonatkozóan semmit sem mondanak ugyan, de tanulságosak olyan szempontból, hogy jól szemléltetik a hibák különböző típusait és a szövegromlás lehetőségeit.

A másolási hibákra már Volf György (Nyelvemléktár 8:XXXIX) rámutatott, de nem sorolta fel valamennyit. Az egyik igen gyakori típus a zöngés és zöngétlen mássalhangzók összetévesztése. Ezekre annyi példa van, hogy az utolsó másoló talán magyarul nem egészen jól tudó, bajor—osztrák anyanyelvű egyén lehetett, aki diktálás után dolgozott. A másik hibacsoport a hasonló alakú betűk összetévesztése. Ez viszont egy korábbi másolónak tulajdonítható. Ilyen hibák *u* helyett *n* és fordítva, *ni* helyett *m*, *c* helyett *t* és fordítva (így *t*-ből *k* is); *f* helyett *l*. Mindkét csoportban található olyan elírások, amelyek az illető szó értelmét megváltoztatják, pl. *reszketeg* helyett *reszketek*, *szárny* helyett *szarv*, *fegyedelem* helyett *segedelem* (Ps 96, 2) lesz. Ezeken kívül azonban kódexünkben számos betűcsere, téves mellékjel-használat, betűkihagyás, fölösleges betű, betűk sorrendjének felcserélése, több betűből álló szórész kimaradása vagy fölösleges ismétlése is található, sőt ezek kombinálva is előfordulhatnak. Mindezen típusok csoportosítása és a helyes eredeti szöveg rekonstruálása egy jövőendő kritikai kiadás feladata lesz. Magam a következőkben csak arra vállalkozhattam, hogy az értelmet teljesen elferdítő rontásokat helyreigazítsam. A legtöbb ilyen hibát a latin szöveg alapján helyesbíteni lehet. Csak néhol van szükség a német és cseh fordítások bevonására és esetleg némi magyarázatra. (A zárójeles szám után álló számok a zsoltárt és annak versét jelentik.)

(1) 57, 6: *vocem incantantium* — a *búnoqlknek* zauat = *búuqlknek*, mint alább helyesen: *búuqlkket*.

(2) 59, 7: *salvum fac dextera tua* — te *iogodat* = *iogodal*; mach mich hail mit *deiner czefem* (W 61v).

(3) 61, 4: *tamquam* — *monual* = *monnal*; valószínű tévesztés, a NySz a *monual* alakra csak ezt a helyet idézi a számos *monnal* alakkal szemben.

(4) 61, 10: ut *decipiant* — *hóg meg es allanak* = *hog megezallanak*; das fy *betriegen* (Kurr 7:328).

(5) 62, 8: in *velamento alarum* tuarum — te *zaruaidnak* fedeleben = *zarnaidnak* (azaz: szárnyaidnak). A tévesztésre vö. 56, 2: in *umbra alarum* tuarum — te *zarnadnak* arnekaba. A tévesztés azért is volt könnyű, mert a *szarv* szó számos helyen előfordul, így 68, 32; 74, 5; 88, 18; 88, 25; 91, 11 stb.

(6) 64, 5: *Replebimur* — *Betellefednek* = *Betellefedenk*; *Wir werden erfüllt* (Kurr 7:331); *Naplнены будем* (Pod).

(7) 68, 1: *In finem, pro iis, qui* — Azoknak *vetkezetekert* kik . . . = *vegezetekert*; lehet hogy az eredetiben betűhibás **vekezetekert* állt, és ezt a másoló *vétkezet*-nek olvasta.

(8) 68, 5: *qui persecuti sunt me* — kik *ýldöznek* engemet = *ýldöztek*. A németben: *die mich iagten* (Kurr 7:339) és a csehben: *gыз styhali řu mye* (Pod) szintén múlt idő.

(9) 72, 3: *super iniquos* — *hamiffagra* = *hamiffakra*.

(10) 72, 20: *ad nihilum rediges* — *semmie változtattad* = *változtatod*. A németben: *du kerřt* (Kurr 7:348) és a csehben: *obratyřř* (Pod) formái jelen, értelme jövő.

(11) 75, 7: *qui ascenderunt equos* — kik *ellettek* lóuacra = *ilettek* (azaz: ültek). A csehben: *gыз wřyedaly na konye* (Pod) 'felültek'.

(12) 75, 13: *terribili apud reges terrae* — *felelmesbnek földnők* minden kiralinal = *felelmesnek*. A másolót megzavarta a *-nál* rag és középfokú melléknevet írt. A német *dem vorchtſamen* és a cseh *hroznemu* is alapfokban van.

(13) 77, 27: *volatilia pennata* (acc. pl.) — tollas *repekősek* = *repelők*. Vö. 148, 10: *volucres pennatae* — tollas *repelők*.

(14) 77, 28: *in medio castrorum eorum* — *ő satoroknak közepettek* = **taboroknak*. Mind a német, mind a cseh fordítások ezt az emendációt valószínűsítik: *in die mit irr hern* (W 80r), *Vnd řy vielen in mitz ir herbergen* (Kurr 7:357), *I padly pořtrzed woyřka gyeh* (Pod).

(15) 86, 2: *in montibus sanctis* — *zent egekben* = *hegekben*. A német: *in heiligen pergenn* (W 91r), *in den heiligen bergen* (Kurr 7:371); a cseh: *w horach řwatych* (Pod).

(16) 87, 7: *in lacu inferiori* — az alfo *pokolba* = *patakba*. A *lacus*-t a Münchener kódex is *patak*-kal fordítja (Mc 12, 2) és ugyanebben a zsoltárban (87, 5) *cum descendentibus in lacum* helyesen: a *patakba* zallokkal. 87, 7-hez a német: *in der niderřten grůbe* (Kurr 7:372). A cseh: *w gezerv nyřřyem* (Pod) a *lacus*-nak 'tó' jelentését követi.

(17) 89, 1: *hominis Dei* — *iften embereknek* = *emberenek*. Az eredeti talán **embereenek* volt, és ebből **emberecnek*, majd *-eknek* lett.

(18) 91, 4: *cum cantico in cithara* — *eneklek hegedőben* = *enekkel*. A német: *mit dem gefange in der herpffen* (Kurr 7:380), a cseh: *řpyeřřny w huflech* (Pod).

(19) 91, 12: *in . . . malignantibus* — *gonozbodokban* = *gonozkodokban*. A *malignans, malignus* fordítása *gonozskodó*, így Ps 93, 16 és 118, 115. Lásd még alább 143, 10-nél.

(20) 93, 8: *et stulti aliquando sapite* — *es balgatagok valaha őrizetek* = *erczetek*. A németben: *vnd ir toren wert etwen verřtendig* (W 97r); *Verřteet euch* (cgm 4885, 59r); *vnd ir vnweyřen erkent etwe* (Kurr 7:382); a csehben: *Urozumyeite nefmyřřny* (Pod).

(21) 94, 4: *et altitudines montium ipsius sunt* — *es hegeknek magallagit ő nezi* = **magallagi quei*. A feltevést igazolja a 94, 5 vers: *ipsius est mare* — *que* tenger; ugyanígy a német: *vnd die hōch der perg řint řein* (W 98r, hasonlóan cgm 4885, 59v és Kurr 7:384), valamint a cseh: *a wyřofty horne geho řlů* (Pod).

(22) 94, 8: *vocem ejus — en zomat = *eu zouat*. A németben: *sein stym* (W 94v, hasonlóan Kurr 7:384); a csehben: *hlafu geho* (Pod).

(23) 96, 2: *correctio sedis ejus — o zekinek fegedelme = *fegedelme* (azaz: fegy-). A németben: *pefferüg* feines seffels (W 99v), ein *berelpung* feines gefeffes, (Kurr 7:386), ugyanitt a variánsokban: ein *straffung*, die *strauff*; a csehben: *poprawenye*. Így a BécsiK-ben is: *disciplina tua — te fegedèlmèd* (34. l., Judith 11, 6) és Károly BécsiK további példái.

(24) 96, 7: *sculptilia — faragnaňokat = -guaňokat*. Hasonlóan 105, 19: *sculptile — faragnant = -guant*.

(25) 96, 11: *Lux orta es justo — Feneffeg taňadot igazoknak = igazoltnak*. A következő versben: *justi — igazoltak*.

(26) 96, 12: *et confitemini memoriae sanctificationis ejus — o zent elete emlekeze-tenek = zentelete*. (A hely értelme nem *szent élete*, hanem *szentelete*.)

(27) 99, 4 és 100, 1 között: a *fortarnak* harmad reze = *foltarnak*; 174, 4: *fortarban = foltarban*. Lehet, hogy nem íráshiba. A NySz ugyan nem ismer ilyen asszimilációs alakot, a TESz viszont hangalaki variánsnak veszi.

(28) 100, 3: *rem injustam — hamis vagok = *vagog* (azaz: vagyot, dolgot). A németben: *das vnrecht ding* (Kurr 7:390) és *vnrechte ding* (W 103v).

(29) 105, 39: *contaminata est [terra] — meg vndoklattattetek*. A második *tta* fölösleges. Mivel az első *tta* sor végén állt, a másoló az új sor elején tévesen megismételte.

(30) 106, 26: *anima eorum in malis tabescebat — rothadnak = rothadott (?)*. A németben és csehben egyes szám: *ir sel schwecket* in den vbeln (Kurr 7: 405—6); a csehben: *duffe gych w zlem zhynula* (Pod).

(31) 107, 7: *Salvum fac dextera tua — Vduozehed te iogodat = iogodal*.

(32) 108, 2: *laudem meam ne tacueris — en diczeretemet ne veztegl'es = ne veztegl'ed*. A németben: *Gott mein lob verſweig nicht* (W 114v, hasonlóan Kurr 7:408).

(33) 108, 3: *lingua dolosa (abl.) — alnalkodo neluek = nelvel*. A német: *mit ſchalckhefftiger czunng* (W 114v), *in einer trieglichen zungen* (Kurr 7:408).

(34) 108, 11: *foenerator — vluraba = vluras*. A német: *wucherer* (Kurr 7:409); a cseh: *lychewnyk* (Pod). Valószínű, hogy a szóvégi *l* és *b* hasonlósága okozta a torzulást, ahogy a SchlSzj *faril* szavát is *farib*-nak olvasták, l. TESz *faris* alatt.

(35) 113, 6: *Montes exultastis — Hegek orqltenek = orqltetek*. A német és cseh helyesen második személyben: *Berg ir erfreut euch* (Kurr 7:414); *Hory, wefelily gfte lye* (Pod).

(36) 113, 6' (= 14): *nares habent et non odorabunt — orrok vagon es nem eznek = nem ereznek*. A németben: *haben naslocher vnd ſmeckent nicht* (W 121v, hasonlóan Kurr 7:415); *vnd riechen nicht* (cgm 4885, 89v); a csehben: a *newonyegy* (Pod). Vö. mai és régi: *illatot érez* (NySz 1:673).

(37) 118, 33: *viam justificationum tuarum — te igazolatodnak vtat = igazolatidnak*. Vö. 118, 26: *igazolatidra*, 27: *igazolatidnak*, 80: *igazolatidban*, valamint a BécsiK. *igazolatidnac*, *igazolatidnkban* adatait (Károly BécsiK).

(38) 118, 103: *faucibus meis — en eúymnek = enýmnek* (azaz: inyeimnek).

(39) 118, 111: *Hereditate acquisivi testimonia tua* — *Qrøkklette* kerestem te tanofagidat = *Qrøkklette!*? Lehet, hogy az olvasat: *örökletté*. Erre mutat a német: *Ze erb gewan ich dein gefchefft* (W 129v) és: *Ich fucht zeerben dein gezeug* (Kurr 7:429).

(40) 118, 113: *Iniquos odio habui* — *Hamiffagot* gúlöltem = *Hamiffakot*. *Dy vngerechten* hab ich gehasset (cgm 4885, 78v). L. Ps 72, 3 is.

(41) 118, 122: *Suscipe servum tuum in bonum* — Fogaggad te *igedet* ioban = *inedet*. A régi *in, én, ün* 'szolga' hibás másolata. Vö. 104, 17: *in servum* venundatus est Joseph — *vnql* el aroltatek Joseph. — A 118, 122-höz l. még a német: *Eenphach dein chnecht* in güt (W 130r, hasonlóan cgm 4885, 79r, Kurr 7:430) és a cseh: *Przygmy fluhu fweho* (Pod) párhuzamát. — A helyhez fűződő további kérdések taglalását l. a német mintájú kifejezések között: 64 (9).

(42) 140, 7: *Dissipata sunt ossa nostra* — El himletek *mend en tetemim* = *menden teteminc*. A németben: *vnfer* gepain (cgm 4885, 88r); *vnfer* beyn (Kurr 7:453), a csehben: *kofty naffe*. A latinból és az idegen fordításokból hiányzik ugyan a magyar *menden* megfelelője, de ilyen többlet számos helyen előfordul.

(43) 142, 6: *sicut terra sine aqua* — mikent *folo* viznelkül = *fold*. A latinon kívül a német: *als dy erd* on waffer (cgm 4885, 88v); *erdreich* (W 147v), *das land* (Kurr 7:455) és a cseh *zemye* (Pod) ugyancsak világosan mutatja a másolói hibát.

(44) 143, 10: *de gladio maligno* — a *gonozbodo* törtöl = *gonozkodo*. L. a Ps 91, 12-nél mondottakat a *malignus, malignans*-ról.

A továbbiakban a kódex nem szoltárszövegeket tartalmazó részének néhány helyét vizsgálom. (Itt a zárójel nélküli számok a kódex lapját és a sort jelzik.)

(45) 167, 8: *mennek es fōldek* = *fold*. Valószínűleg az előtte álló *mennek* hatására lett többes szám: *Pleni sunt caeli et terra*.

(46) 169, 24: *praeibis enim ante faciem Domini* — mert *elene kelz* = *eleue*. Vö. MünchK L 1, 17: *q èlèuè kelz*; 1, 76: *èlèue kèlz*.

(47) 170, 20: *afendq* vilagot = *a fendq*. Nem íráshiba *esendő* helyett, hanem a *sindik* ige származéka, l. 173, 12 is.

(48) 171, 13: *de ifteni etkihletol?* = *titk ihletöl?*

(49) 173, 12: *bolaf minekønqk lendqknek*. L. fent 170, 20.

(50) 174, 4: *a fortarban*. L. Ps 99, 4.

(51) 179, 12—13: *(Te Deum laudamus) devicto mortis aculeo halalanak* = *halalnak*; *meg kezwen* = *gez-* (azaz: gyöz-).

(52) 180, 12—13: *Benedicite coeli Domino* (Dan 3, 59) — algyatok vrnak *Memnyeyek*. Lehet, hogy nem íráshiba, a fordító talán **coelesti-*t olvasott. A rokon helyen (Ps 148, 4) *coeli coelorum* áll: *menneknek menni*.

(53) 182, 25: *cum ipse fecerit* (Is 38, 15) — *hol ewth en tewttem* = *holoth ew tewtte* (= holott ő tötte).

(54) 183, 3: *vita spiritus mei* (Is 38, 16) — *en lelkemet yhlete* = *en lelkemec ylete* (= élete).

(55) 183, 14: *cornu meum* (1 Reg 2, 1) — *en zywem* = *zarwam*. Az előző sorban álló *zywem* hatása alatt keletkezett hiba.

(56) 183, 14—15: *dilatatum est os meum* (1 Reg 2, 1) — *El cogolt en zayam* = *El tagolt* (= tágult).

(57) 183, 22—23: et *infirmi accincti sunt robore* (1 Reg 2, 4) — ces *erekke lewnek* batorl'lagban ewedezttek = *erewtelenek*.

(58) 185, 12: *terribilis* (Exod 15, 11) — *ydetes* = *yedetes*. Vö. NySz *ijedetes*, de nem biztos, hogy a rövidebb alak hiba.

(59) 186, 6—7: *filii autem Israel . . .* (Exod 15, 19) — Ifraelnek fyay *teged . . .* Valószínű, hogy a *pedig* kimutatható *tedeg* változatának (NySz) rontott alakja.

(60) 187, 3—4: et *quadrigae tuae salvatio tua* (Hab 3, 8) — *ees te nyeghefed* ydwefteg = *negyhelid*. (Azaz: *négyes fogataid*, semmiképpen: *nyögésed* ! Dief-nál *quadriga* alatt többek között: *ein fier spennig wagen*.)

(61) 187, 5: *juramenta tribubus quae locutus es* (Hab 3, 9) — *teryedelekneg* lewt efefek kyknek zoltal. Nem tévesztés, a *tribus* ilyen fordítása más forrásban is előfordul (NySz a DöbrK-ből.)

(62) 200, 11—12: *Mongyadad* = *Mongyad*. A sor eredetileg *gy*-vel végződött, de később *ad* lett hozzátolva, ami a következő sor elején megismétlődik.

(63) 217, 10: *hollarla ywtan* = *hollalra ywtuan*. Vö. *Holvalra iutuan* NySz 1:1475 (DebrK-ből); ugyanitt adat az asszimilálódott *hollarra* alakra.

(64) 218, 7—8: *walale walamy Remenfeged*. Kétféle értelmezés lehetséges, az egyik: *vala-é . . .*; a másik: *vallál-é valami reménséget*. Az utóbbi látszik valószínűnek. L. alább 221, 6.

(65) 221, 6: *walalee byzodalmad* = *byzodalmat*.

A LATIN ÉS MAGYAR SZÖVEG VISZONYA

59. A magyar az eltéréseivel egyedül áll. — Az előző pontban felsorolt adatok csupán a feltételezett eredeti magyar szöveg helyreállítására, egy jövőendő kritikai kiadás szempontjából fontosak, de a fordítás minőségére, a latin szöveg változataira, a fordító helyes vagy helytelen olvasatára, a jól olvasott szöveg helyes vagy helytelen értelmezésére nem adnak felvilágosítást. Ezeknél tehát számunkra sokkal fontosabbak azok a helyek, ahol a magyar fordítás nem másolási hibát, hanem szövegszerű eltérést mutat a latintól. Az ilyen eltérés oka lehet egyszerű variáns a latin szövegben, de lehet a latin szövegnek téves olvasata vagy éppen a helyes olvasat téves értelmezése. Sok esetben nem is lehet biztosan eldönteni, hogy a magyar fordító olvasta-e tévesen a latint, vagy már rontott szöveg feküdt-e előtte. Az Apoc-kódex bővelkedik mindenféle változatban. Ilyenkor a német és cseh fordítások lényeges segítséget nyújthatnak.

A fő típusok a következők:

A magyar szöveg a latinak olyan téves olvasatára vagy a helyes olvasat téves értelmezésére utal, amely más nyelvű fordításokban nem jelentkezik. Téves olvasat pl. a *fructus* helyett *fluctus*, tehát a magyar fordításban 'gyümölcs' helyett 'hab' van; vagy *aranea* helyett *arena* olvasat, és a magyarban 'pók' helyett 'fövény' jelentkezik. A német és cseh fordítások ilyenkor a helyes olvasatnak felelnek meg. — Téves értelmezése a helyes szövegnek, amikor a magyar a *concinare* igét 'énekkel'-lel fordítja, holott az illető összefüggésben jelentése 'összeállít, összerak, alkot'. Hasonló tévedés az is,

ha a fordító egy közszót tulajdonnévnek értelmez. Ilyenkor a más nyelvű fordítások segítségével a magyar szöveg jól értelmezhető. Ezekkel szemben számos olyan hely van, ahol az eltéréseket a Vulgátától vagy a cseh, vagy a német, vagy mindkét típusú fordítás is hozza. Számunkra ezek az esetek pedig azért értékesek, mert azt mutatják, hogy olyan latin szöveg, amelyből fordítóink dolgoztak, cseh—német területen forgalomban volt.

Az alábbiakban az említett típusok példáit fogom bemutatni. Összehasonlítás-ként közlöm az 1508-ból való Döbrentei-kódex megfelelő helyét (Nyelvelmléktár 12. k., Volf György kiadása).

60. A latin szöveg téves olvasása vagy téves értelmezése. — A tévesztés leggyakoribb formája, hogy a fordító egy latin szó helyett egy alakilag nagyon hasonlót, de más jelentésűt olvas. Ezzel aztán az egész hely értelme teljesen megváltozik. Ezek a tévesztések függetlennek látszanak idegen fordításoktól, tehát nem számíthatnak bibliai szövegvariánsnak. Ugyanide vonhatók a helyesen olvasott, de tévesen értelmezett helyek is, mint mindjárt az alábbi első példában. Némely helyen azonban kétséges, vajon helytelen olvasattal vagy latin variánssal van-e dolgunk.

(1) Ps 57, 3: *injustitias manus vestrae concinnant* — hamiflagokat tú kezeitek énekelnek. — A *concinnare* ige jelentése 'összeállít, összerak, alkot', a fordító a *concinere* '(együtt) énekel' igére gondolt. A németben: *vnrecht volendent ewer hent* (W 59v, ugyanígy cgm 363, 47v), *ewer hend setzent zefamen die vngerechtheit* (Kurr 7:323); — csehben: *neprawdu rucze waffe kladata* (Pod); — *tú kezeitek hamofflagokoth pepečelnek* (DöbrK). A német glosszáriumok (Dief) keverik a *concinnare* és *concinere* igét, de van glosszárium, amely a *concinnare*-t *zusammen setzen*-nel értelmezi, mint a fentebb idézett nyomtatott biblia. A zsoltár szövegösszefüggése kizárja az 'énekel' értelmet.

(2) Ps 57, 7: *molae leonum confringet Dominus* — *o* zapiokat meg zegi vr. — Mind a német *der lebin* (W 59v), *der leben* (cgm 363, 47v) és *der lewen* (Kurr 7:324), mind a cseh *trřfienownyky lwowe* (Pod) arra mutat, hogy csak a magyar fordító tévedett, *leonum* helyett **eorum*-ot olvasott (vagy talán ilyen latin szövege volt). — *orožlaňoknak zaap fogokat meg tőri* (DöbrK).

(3) Ps 58, 4: *Quia ecce ceperunt animam meam* — Mert *ki vettek* en lelkemet. — Sem a német, sem a cseh fordításban nincs nyoma a *ki* igekötő megfelelőjének, viszont megvan az *ecce* megfelelője, ami a magyarból hiányzik. — Wann *nymbar* (= nimm wahr) *lie habin geuangen mein fell* (W 60r, hasonlóan cgm 363, 48r és cgm 4885, 34r), Wann *lich* (= sieh) *ly viengen mein fel* (Kurr 7:325); Nebo *tedye* (a jegyzet szerint helyesen: *todye*) *gyely duffy mu* (Pod). Mindez arra mutat, hogy a magyar fordító *ecce ceperunt* helyett **exceperunt*-ot olvasott. — Mert *ime* en lelkem *meg fogak* (DöbrK).

(4) Ps 64, 10: *quoniam ita est praeparatio ejus* — mert *harag* *o* kezeleték. — A latin *ita* 'így, úgy' és *ira* 'harag' összetévesztése. A német és cseh szövegek az *ita*-t fordítják. *wên allo ift ir peraittüg* (W 64v); *allo* (cgm 363, 52r; cgm 4885, 37r); *wann allo ift ir bereitung* (Kurr 7:332); *nebo tak geřt przygořenye gych* (Pod). — Mert *vg vágon v meg zerzefe* (DöbrK). A *harag* tehát a huszita fordító egyedi tévedése.

(5) Ps 67, 19: Etenim non credentes, inhabitare *Dominum Deum* — Es mert nem hívok: lakozniok *Vrnak hazat*. — A magyar fordítás *domum Domini vagy *Domini domum téves olvasaton alapul. Ennek nincs nyoma a német és cseh szövegekben: Sie waren nicht gelawbig in czewonen *got dem herren* (W 67r), *in got dem herren* (cgm 363, 54v); Wann die vngelaubigen: nit zeentwelen *bey gott dem herren* (Kurr 7:336); A toty newyerzecie, bydlyty *hospodyna boha* (Pod). — Es bizońával *vr iftenben* lakozonak nem hívok (DöbrK).

(6) Ps 67, 31: congregatio taurorum in vaccis *populorum* — bikának gúlekezetek *byaloknak* iniekben. — A német és cseh szövegek a *populorum*-nak felelnek meg: der *pouel* (W 67v), der *pofel* (cgm 363, 55r), der *volck* (Kurr 7:337); *lydlkych* (Pod). — A magyar fordító vagy *populorum* helyett *bubalorum-ot olvasott, vagy valamely német forrásban talált *pouel*, *bouel* 'populus' szót, és ezt tévesztette össze a *büffel* (*buuel*, *buffel*, *puffel* Dief *b u b a l u s* alatt) 'bivaly' valamelyik variánsával. — *nepnek* teheni kőzöt (DöbrK).

(7) Ps 71, 16: superextolletur super Libanum *fructus* ejus — fel magasztatik *o haba* libanufnak felette. — A fordító itt a latin *fructus* 'gyümölcs' szót a *fluctus* 'hab, hullám' szóval tévesztette össze. A zsoldároknak különben a *fluctus* gyakran előfordul 'hab' értelmezéssel, így: 87, 8; 88, 10; 92, 3; 106, 25 és 29. Ez könnyítette meg a tévedést. A németben *frucht* (W 74r; cgm 363, 60r), *wucher* és variánsban ugyancsak *frucht* (Kurr 7:346); a csehben *plod*. Ezek minden kétséget kizáróan mutatják a magyar fordító tévedését. — es *ř gvmölcě* (DöbrK).

(8) Ps 72, 13: et *lavi* inter innocentes *manus meas* — es *fel emeltem* artatlanok között *en kezeimet*. — Itt *lavi* 'mostam' helyett *levavi-t olvasott a fordító, ami ugyancsak gyakori ige éppen a kezekkel kapcsolatban. Kódexünkben pl.: Ps 62, 5: et in nomine tuo *levabo manus meas* — es te neuedben *emelem fel en kezemet*; Ps 73, 3: *Leva manus tuas* — *Emeld fel te kezeidet*; Ps 118, 48: Et *levavi manus meas* — Es *fel emeltem en kezemet*; *altitudo manus suas levavit* — magasság *kezeyt fel emelte* (187. l.). — A kérdéses helyen a *lavare* igének megfelelően a németben: vnd *wũch* mein hend (Kurr 7:347); *getwagen* (cgm 4885, 43r); a csehben: a *wymywal* (Pod). — Es en kezeimet artatlanok között *mostam* (DöbrK).

(9) Ps 72, 15: ecce nationem filiorum tuorum *reprobavi* — im te fiaidnak nemzetit *meg mallottam*. Sem a német: ich han *verwarffen* (W 75r), ich *hab versprochen* (Kurr 7:347), sem a cseh: *odwrhl fem* (Pod) nem egyezik a magyarral. Ez a latin szó téves olvasatára enged következtetni: *reprobavi* helyett *revocavi, amihez nagyon jól illik a magyar *megmásol* ige 'visszavon' értelemben (NySz). — Ime te fiaidnak nemzeteteit *gonozlottam* (DöbrK). A *gonoszol* ige másutt is előfordul a *reprobare* fordításaként (NySz).

(10) Ps 77, 15: Interruptit petram in *eremo* — Meg törtte a kőzúrtot *ermonban*. — A görög eredetű szót a fordító tulajdonnévnek hitte. (Hasonló tévedés van alább Ps 131, 6 helyen.) A német és cseh fordítás a szót helyesen értelmezi: in der *wũft* (W 79v, hasonlóan cgm 363, 66r és Kurr 7:356); na *pulfězy* (Pod). A szokásos magyar fordítás 'a kietlenben' lenne, amivel a *desertum*-ot is fordítják. — *Kietlenbe* kő zúrtot meg hafazta (DöbrK).

(11) Ps 88, 11: *dispersisti inimicos tuos* — *elueztetted* te ellenfegidet. — A latin *dispergere* 'szétszór' és *disperdere* 'elveszít' összetévesztése. — A németben: in dem

arm deiner chrafft haft du *geftrewt* dein veint (W 92v, hasonlóan cgm 363, 77v), . . . *zerftreut* . . . (Kurr 7:374), a csehben: *rozpraffyl ly* (Pod). Ezek mind a *dispergere* fordításai, miként más magyar szövegben is: *el oztad* ellenfegidet (DöbrK).

(12) Ps 88, 41: *posuisti firmamentum ejus formidinem* — vettel o erősfölteteiert *eroffleget*. Ez a latin *formidinem* és *fortitudinem* összetévesztése. A magyarban 'félelem' vagy 'rettegés' volna helyén. A németben: *czu voricht* (W 94r), *zw vorcht* (cgm 363, 79r); *zu forcht* (cgm 4885, 56r); *zu einer vorchte* (Kurr 7:376); a csehben: *litralfydem* (Pod). — v erősfleget *filelembe* veteed (DöbrK).

(13) Ps 89, 9: *Anni nostri sicut aranea meditantur* — Mv eztendeink miként *fquen* meg emlekeztetnek. — A 'pók' jelentésű *aranea* helyett az *arena* megfelelőjeként 'fövény' került a fordításba. — A németben: *als ein spynn* (W 94v, ugyanígy cgm 363, 80v és Kurr 7:378); a csehben: *yako pavk* (Pod). — miként *pook* (DöbrK).

(14) Ps 89, 19: *in potentatibus* — *hatalmakban* — Valószínűleg **potestatibus*-on alapul a fordítás. A német: *in en gewaltigen* (Kurr 89, 10) *potentatibus*-t fordít, de a cseh: *v moczech twich* (Pod) inkább *potestatibus*-ra utal, ugyanígy a későbbi magyar: *Ha kedeg hatalmagban* íolc zaz eztendö (DöbrK).

(15) Ps 90, 6: *a negotio perambulante in tenebris* — a fetetben iaro *complarcodaf-tol*. — A latin *negotium* és *negotiatio* összetévesztése. Az utóbbinak megfelelő *komp-lárkodás* jelentése 'kereskedés', ez a németből átvett *Greppler* > *komplár* származéka (l. NytudÉrt 50:77—78). A német és cseh fordítások a *negotium*-nak felelnek meg: *vor wandlung die in der vinfter vmbuert* (W 95v), *verwandlung* (cgm 363, 81r), *vor dem gefcheft* (Kurr 7:379); *od wyeczy chodyecie we tmye* (Pod); — fetetbe iaro *dýloktol* (= dologtól DöbrK).

(16) Ps 93, 4: *qui operantur injustitiam* — kik *bezelnek* hamissagot. — Az előző mondatban: *Effabuntur et loquentur iniquitatem*, a fordítás: *Bezelnek* es zolnak hamiffagot. Innen került át a *bezelnek* a másik mondatba is. A németben és csehben az *operantur* megfelelője áll: *die da wurchent vngerechtigkãit* (W 97r), *die do werchent daz vnrecht* (Kurr 7:382); *gыз czynye neprawo* (Pod); — mind kik hamoffat *tesznek* (DöbrK).

(17) Ps 98, 9: *in monte sancto ejus* — o zent *neube*. — A fordítónak *monte* helyett **nomine*-t kellett olvasnia. A németben: *auff feim heiligen perg* (W 103r, hasonlóan cgm 363, 87v és Kurr 7:389); a csehben: *na horze fwatey geho* (Pod); — v zent *hegen* (DöbrK).

(18) Ps 101, 23: *In conveniendo populos in unum* — *Meg fordeituan* a nepeket egembe. — A magyar csak úgy érthető, ha *conveniando* helyett **convertendo*-t tételezünk fel. A német és cseh a helyes latint fordítja: *das czelam chomen die pouel vber* (W 105r, hasonlóan cgm 363, 89v); *So die volck zelamen komen in ein* (Kurr 7:392); *We snymany lydu w gedno* (Pod); — Nepeknek *egbe gölekezesekben* (DöbrK).

(19) Ps 104, 30: *Edidit terra eorum ranas* — *Es ada* o földök bekakat. — A német és cseh szövegből hiányzik a magyar *és* megfelelője: *Ir erde fürbracht die frösch* (Kurr 7:399), *Ir lant gepar chroten* (cgm 363, 94r); *Wydalla zemye gich zzaby* (Pod). Viszont mindkettőben megvan a latin *e-, ex-*nek megfelelő igekötő: *für-*, ill. *vy-*, ami a magyarból hiányzik. Így valószínű, hogy a magyar fordító *edidit* helyett **et dedit*-et olvasott; — v földök bekakot *teriezte* (DöbrK).

(20) Ps 104, 30: in *penetralibus* regum ipsorum — es kiraloznak *hathatoiba*. — A latin *penetrabile* jelentése 'belső helyiség, középpont' és hasonló. A magyar fordító talán ezt a szót nem ismerte és a latin *penetrabilis melléknévre gondolt. A német és cseh szövegek helyesen adják vissza a szót: in den *winckeln* ir chünig (W 109r), in den *gewulck(e)n* (cgm 363, 94r), in den *hölern* irr künig (Kurr 7:399); w *taynycziech* kralow gych (Pod); — ű kirali *hazokban* (DöbrK).

(21) Ps 105, 9: Et *increpuit* Mare rubrum — Es *meg hafazta* a Vérés tengert. — Az *increpuit* magyar megfelelője 'megfeddette' lett volna, a fordító azonban *interrupit-ot látott, ennek lett a fordítása 'meghasaszt'. A németben és csehben az *increpuit* megfelelője van: Vnd er *stroft* das rot mer (W 110r), Vnd der *berelpt* das rot mere (Kurr 7:400, az egyik variáns: *struft*, egy másik: *teylet*; hasonlóan a cgm 363-ban: vnd er *tailt* das rott mer 95r. Ez utóbbiak a magyarra emlékeztetnek); I *wzlaal* morzy czrwenemu (Pod); — es *meg fedde* az erőff(!) tengert (DöbrK, ahol *a *veröff* helyett az *eröff* nyilván másolói rontás).

(22) Ps 105, 13: Cito *fecerunt*, oblii sunt operum ejus — hamar *meg fogátkoztak* el felettek ő művelkedetit. — A magyar ige nem *fecerunt*-nak, hanem *defecerunt-nak felel meg. A német és cseh *fecerunt*-ot fordít: Schir *machten* lie das lie vergaffen seiner werich (W 110v, hasonlóan cgm 363, 95v), Schier *machten* fy zeuergaffen seiner werck (Kurr 7:401, ugyanitt variáns: *täkten*); Schyer *haben* fy es *getan* (cgm 4885, 67r—v); Brzo *vczynly* ... (Pod). — A *deficere* ige különben nagyon sokszor előfordul a zsolttárokban, és magyar megfelelője mindig 'megfogyatkozik', így: 68, 4; 70, 9; 70, 13; 71, 20; 72, 19; 106, 5; 141, 4; 142, 7. — Hamar *tevek* (DöbrK).

(23) Ps 106, 27: Turbati sunt, et *moti sunt* sicut ebrius — Meg haboroltattak es *meg holtanak* mikent zezek. — A magyar fordító *moti* helyett *mortui-t olvasott, a németben és csehben a *moti* megfelelője van: Sie findt petrübt vnd findt *erwegen* als ein truncken (W 113r, hasonlóan cgm 363, 98v), Sy feint betrübet vnd *bewegt* als ein trunckner (Kurr 7:406); *beweget* (cgm 4885, 69r); Smuczeny fu y *hybaly fu fye* yako plny (Pod). — es *meg indolanak* (DöbrK).

(24) Ps 106, 38: et jumenta eorum non *minoravit* — es o barmok nem *keufelebedet meg*. — A latin ige tárgyas, jelentése 'csökkent, kisebbít, apaszt', a fordító azonban 'csökken' jelentést tulajdonított neki. A német: vnd er *myndert* nit ir vich (Kurr 7:406) és a cseh: a skotu gych *nevmenšyl* (Pod) helyesen tárgyas igét ad vissza. — es ű barmokot nem *kevelbeite* (DöbrK).

(25) Ps 106, 40: Effusa est *contemptio* super principes — ötetet (= ötetet = öntetett) *vialat* o fedelmekre — Itt a németben és csehben nem a latin *contemptio*-nak, hanem a *contentio*-nak megfelelője áll: Ausgegoffen ift *chrieg* auff dý fürsten (cgm 363, 99r), Der *krieg* ift aufgegoffen vber die fürsten (Kurr 7:407). Diefenbachnál *contentio* alatt többek között *krieg* és *streytunge* áll. A csehben a *svár* jelentése ugyancsak 'civódás, viszály': Prolyt geft *švar* na knyzata (Pod). — Az feiedelmekre *vetelkedes* ötlek (DöbrK). Az Apork fordítója tehát nem tévedett, hanem a Vulgátának megfelelően fordított.

(26) Ps 113, 4: Montes exultaverunt ut arietes: et *colles* sicut agni ovium — Hegek vigattanak ment kofok: es *volgek* mikent iohoknak barany. — A hely megismétlődik 113, 6-ban, *colles* ugyanígy *volgek*-kel fordítva. A német: die *puhel* (W 121r);

die *bühel* (Kurr 7:414), a cseh: *lkaly* egyaránt azt mutatja, hogy a magyar *völgyek* sehogy sem illik ide. Talán a *hegy-völgy* szokásos ellentét okozta, hogy a fordító *colles* helyett **valles*-t látott, vagy a szövege volt romlott. — *dombok* (DöbrK).

(27) Ps 118, 103: *Quam dulcia faucibus meis eloquia tua — Mert edesbek en* éüymnek (= ényimnek = ínyeimnek) te bezedid. — A fordító *quam* helyett **quia*-t vagy **quoniam*-ot látott, a magyar másoló pedig **edeffek* helyett *edelsbek*-et írt. A németben és csehben a latinnak megfelelően alapfok: *Wie süsse* ift dein red (Kurr 7:428): *Kako sladke . . .* (Pod). — *mel idesek* (DöbrK).

(28) Ps 130, 1: non est exaltatum cor meum: neque *elati sunt*. oculi mei. — nem magasztatott fel en zúuem: es nem *selefoltek* el en zemeim. — A fordító az *elati* szenvedő participiumot a *latus* 'széles' melléknév *lati* többesével tévesztette össze. Az *efferre* igének Diefenbachnál többek között 'erheben, sich erheben' jelentése van, ennek felelnek meg a német fordítások: mein hercz ift nicht erhöcht: noch *erhebt* sindt mein augen (W 138r), noch mein augen feint *erhaben* (Kurr 7:441); a cseh a *zvednouti* 'feleml' ige szenvedő participiumával ugyanezt a jelentést adja: any *zvedenye* gfta oczyz moy (Pod). — Uram en zivem fel nem emelkedek: es en zemeim *fel* nem *meredtek* (DöbrK).

(29) Ps 131, 6: invenimus eam in campis *silvae* — meg leltuk ötet *lyloenak* mezeiben. — Közzónak és tulajdonnévnek összetévesztése. A német és cseh helyesen 'erdő'-vel fordít: wir funden few in dem *wald* veld (W 139r), in den *walde* (cgm 363, 119r), in den velden *des waldes* (Kurr 7:442); na polech *lesnych* (Pod). A magyar fordító nyilván az evangeliumokban említett *Siloe*-re gondolt (L 13, 4; J 9, 7 és 11). — *erdőnek* mezein (DöbrK).

(30) Ps 137, 1: quoniam audisti verba *oris* mei — mert meg halgattad en *imadlagomnac* menden igeiet. — Az *oris* 'szájamnak' helyett a fordító az **orationis* valamilyen rövidítésére (*ořnis*?) gondolhatott. A németben és csehben az *oris* megfelelője áll: wañ du haft gehört alle wart meines *mundes* (W 143r), dy wart meines *müdes* (cgm 363, 112r), die wort meines *munds* (Kurr 7:448); flowa *vřt mych* (Pod). — en *zammak* zavít (DöbrK).

(31) Ps 143, 12: sicut *novellae plantationes* — mikent *plantalatnak* fiatali. — A fordító **plantationis*-t olvasott, és a *novellae*-t főnévnek vette. A németben helyesen: die *newm schuzzling* (W 148v), die *newen phlantzungen* (Kurr 7:457); a csehben ugyancsak helyesen: yako *nowe řazenye* (Pod). — Kiknek fiai mikent *vy őltőzetek* (!) (DöbrK, talán az *ültet* ige származékából rontott alak).

(32) Ps 143, 14: neque *clamor* in plateis eorum — es nincz *romlat* o vczaikban. — A német *ruff* (Kurr 7:457) és a cseh *wolanye* (Pod) egyaránt azt mutatják, hogy a *romlat* az előző sor hatása alatt került ide, ott: Nincz *romlat* o maceriaikban. A *clamor* megfelelője *kajáltás* vagy *üvöltés* lenne. — v vcain fem menes fem *ivöltes* (DöbrK).

A következő helyek már nem zsoldárszövegek, az Apor-kódex lapjai és sorai szerint idézem őket, és nem tudok hozzájuk német és cseh párhuzamokat adni.

(33) 167, 24: Aeterna fac cum Sanctis tuis in gloria *numerari* (Te Deum) — Orók di. őfegben *aiandokoztas* mýnket te zentiddel. — A helyes fordítás 'számláltass' lett volna, ahogy az ilyen kifejezésre a NySz számos példát idéz. A fordító azonban

numerari helyett *munerari-t olvasott. — Te zentiddel *zamlaltaffad* ... (DöbrK 233. l.).

(34) 188, 5—6: et non erit *armentum* in praesepibus (Hab 3, 17) — ees yazolokban nem lezen *eltetew fyw*. — Az *armentum* fordítása 'barom' lett volna, a fordító *alimentum-ot olvashatott. — es iazolokból nem lezen *barom eledel* (DöbrK 251. l.). Lehet, hogy egy latin szövegben *alimentum állt.

A felsoroltakon kívül a magyar fordítás még számos kisebb-nagyobb eltérést mutat a Vulgata szövegétől. Ilyenek pl., hogy a magyarban gyakran áll egyes szám a latin többessel szemben, a magyar igeidő vagy igemód nem egyezik a latinnal, a magyarban valami többlet vagy hiány van a latinnal szemben. Ezeknek felsorolását itt elhagyom. Majd az eljövendő kritikai kiadás feladata lesz, hogy pontosan számba vegye őket és megtalálja hozzájuk az esetleges latin variánst. A következőkben a Vulgatától olyan magyar eltéréseket mutatok be, amelyekhez vagy német, vagy cseh, vagy mindkét nyelvű fordításból párhuzamot tudok idézni.

61. Magyar—német közös eltérések a Vulgatától. — (1) Ps 65, 17: et *exaltavi* sub lingua mea — es *vigattam* en neluem alat. — Nem tévesztés, hanem a latin *exaltavi* és *exultavi* igék szövegvariánsok. A bécsi német zoltár a magyarral egyezik: vnd *han gefrolockt* vnder meiner czung (W 65v); a müncheniek ugyanígy: vnd *hab frolockt* mit meiner zung (cgm 363, 53r); vnd *hab mich gefrewet* vnter meiner zungen (cgm 4885, 37v). A nyomtatott német bibliák és a cseh zoltár a Vulgatát követik: vnd *erhöcht mich* under meiner zungen (Kurr 7:333); a *wzwyłlył fem* pod yazykem mym (Pod).

(2) Ps 70, 11: quia non est qui eripiat — mert nincz ki meg mencze *qtet* — wann er ift nit der *in* erlöft (Kurr 7:343). A csehben hiányzik a személyes névmási tárgy: nebo nyeny, kto pomaha (Pod).

(3) Ps 73, 1: Ut quid Deus repulisti in finem — Hoğ mit iften ýztel el *engemet* vegezetig. — A németben megvan a többlet, de többes névmással: Gott warumb haft du *vns* vertrieben (W 75v), O Gotte warumb haft du vertriben also *vntz* (Kurr 7:348). A csehből hiányzik a kiegészítés: odpudylfy (Pod).

(4) Ps 74, 9: bibent omnes peccatores terrae — iznak *belqllq* foldnek minden bűnőfi — all die fűnder der erd trinekent *fy* (Kurr 7:351). A csehből hiányzik a kiegészítés.

(5) Ps 74, 11: cornua *justi* — *igazaknak* zaruok. A németben, mint a magyarban, többes szám: *der gerechten*; a variánsok ugyanígy: *der gerechte* és *der gerechten* (Kurr 7:352); a csehben a Vulgatával egyezően egyes szám: *praweho* (Pod).

(6) Ps 88, 7: quis . . . similis erit *Deo* in filiis Dei — egenes lezen *vrral* — wer ift geleich dem *herrn* (Kurr 7:373). A latinban tehát *Domino-t lehet feltételezni. A csehben *Deo*-nak megfelelően: *bohu* (Pod).

(7) Ps 90, 7: ad te autem non *appropinquabit* — te hozzád ke: nem *kqzeleitnek* — wann *fy genahent* sich nit von dir (Kurr 7:379). A csehben egyes szám: *neprzbylyzy* (Pod). — Valószínű, hogy a latin variánsban *appropinquabunt volt.

(8) Ps 102, 5: renouabitur ut *aquilae* juvenus tua — meg vyetatik mikēt *kefélq* te ifufagod — vernewt wirt als *der adler* dein iugent (W 105v) — dein iugent wirt ernewert alz *der adler* (Kurr 7:393). Ezek a latin *aquila nominativusra utalnak. — A

csehben viszont a birtokos melléknév a latin genitívust követi: obnowye fe yako orlowa mladoft twa (Pod). A magyar tehát a németekkel együtt olyan latinból fordított, ahol **aquila* állt.

(9) Ps 106, 29: Et statuit *procellam ejus* in auram — Es allaptatta *q fergetegeket* zellöbe — Vnd er fatzt *iren hagel* in das wetter (Kurr 7:406, a variánsban *hagel* helyett: *vngelütmen wind*). A csehben a birtokos egyes számú, mint a Vulgatában: *wly geho* (Pod). A latin variánsban a magyar és német fordításokhoz *ejus* helyett **eorum*-ot kell feltételezni.

(10) Ps 113, 2: Israel potestas *ejus* — *es* ifrael *q* hatalma — *vnd* ifrahel fein gewalt (Kurr 7:414). — A csehben nincs ez a többlet. A latinban lehetett **et*.

(11) Ps 118, 144: intellectum *da* — *es* értelmet ad — *vnd* gib mir vernunft (Kurr 7:431). — A csehben nincs többlet, a latinban viszont lehetett **et*.

(12) Ps 136, 6: Si non proposuero Jerusalem — Hanem eleue vetendlek *tegedet* irfm — Vnd ob ich *dein* nit fürfetzt iherufalem (Kurr 7:448). — A csehben nincs többlet. A latin variáns **te Jerusalem* lehetett.

(13) Ps 141, 4: absconderunt laqueum mihi — elrejtettek *keuelek* tört ennekem — verpurgen mir die *höchuartigen* die sctrickh (W 146v). — Más német fordításban és a csehben a többlet nincs meg, így pl.: porgen fy mir sctrick (cgm 363, 125r), do verpurgen fy mir aynen sctrick (cgm 4885, 88r). A latin variánsban nyilván **superbi* volt az alany.

(14) Ps 143, 12: in iuventute sua — o ifiufagoktol *foguan* — von irr iugent (W 148v, hasonlóan Kurr 7:457). — A csehben csak: mladosty fweí (Pod). A latin variánsban valószínűleg **a iuventute* volt.

(15) Ps 149, 8: in *manicis ferreis* — vas *vyoLkakban* — in eyfnin *ketten* (Kurr 7:464, variáns: *handketten*) — *w rucznyczyech* zeleznych (Pod 108, a jegyzet szerint más cseh fordításban: *w okowah*). — Mindezek a fordítások nem magyarazzák a 'bilincs' jelentésre a magyar *ujacska* kifejezést. Valószínű, hogy itt is valamilyen szójegyzék szolgált segítségül. Diefenbachnál *manica* alatt többek között *ermel*, *oermel*, *ermelen*, a mai *Ärmel* 'ruhaujj', amiben a fordító érezte az *Arm* kicsinyítő alakját.

62. Magyar—német—cseh közös eltérések a Vulgatától. — (1) Ps 64, 10: praeparatio *ejus* — *q* kezeletek — *ir* peraittüg (W 64v), *ir* bereitung (Kurr 7:332) — *przyprawenye gych* (Pod, jegyzetben utalás arra, hogy a latin *ejus*-nak *geho* felelne meg). — A fordítások a latinban **eorum*-ot tételeznek fel.

(2) Ps 73, 22: *judicia causam tuam* — itelled *en végemet* — *vnd* vrteyl *mein* fach (Kurr 7, 350) — *fud wycz mv* (Pod, a jegyzet utal arra, hogy a latin *tuam*-nak cseh *twu* felelne meg.) — Ezzel szemben a Vulgatát követik: richt *dein* fach (W 76v), richt *dein* fache (cgm 4885, 44v).

(3) Ps 75, 4: *Ibi confregit potentias arcuum, scutum, gladium et bellum* — Oth megezte hatalmokat az *yiet* a paift es a tört es a hadat — Do brach er den gewaltigen *den bogen*: den buckler, das waffen *vnd* den freit (Kurr 7:352) — Tu zlamal moczy *luczyfscze*, *sczyt*, *mecz* a boy (Pod). — A többes gen. *arcuum* helyett mindenütt az egyes acc. **arcum* fordítása áll. A cseh kiadás jegyzete utal a helyes *luczyfsczy* alakra.

(4) Ps 75, 13: apud reges terrae — földnek *menden* királynál — *bey allen* den kúnigen der erd (Kurr 7:353) — u *wfliech* kralow zemzkych (Pod). — A fordítások tanúsága szerint a latinban **omnes reges*-nek kellett lennie.

(5) Ps 77, 21: et ira ascendit in Israel — es *ifiennek* haragia fel ment ifrlben — vnd der zorn gotz steig ab in ifrahel (Kurr 7:356) — a hnyew *bozy* wffel na yfrahela (Pod). — A latinban *ira *Dei* lehetett.

(6) Ps 86, 6: Dominus narrabit in scripturis populorum — Vr *hirdette* nepeknek irafokban — Der herr der *erkunt* in den schriften der volcke (Kurr 7:371) — Hofpodyn *prawyl* w pyfme lydfkem (Pod). — Mindegyik fordításnak a latin **narravit* felel meg.

(7) Ps 87, 9: et non *ingrediebar* — es nem *megek* vala ki; vnd *gieng* nit *aus* (Kurr 7:372) — y *newychodyech* (Pod). — A latinban **egrediebar*-nak kellett lennie, mint ahogy a görögben is ἐξεπορευόμην áll.

(8) Ps 90, 15: *Clamabit* ad me — *Iuoltot* en hoziam; Er *rieff* zű mir (Kurr 7:380); *Wzwolal* ke mnye (Pod). — A fordítások latin **clamavit*-ot tükröznek.

(9) Ps 93, 21: *Captabunt* in animam justi: et sanguinem innocentem *condemnabunt* — Meg fogiak *vala* igaznak lelket: es artatlan vert *karhoztatnakuala* — Sy *begerten* wider die fel des gerechten; vnd *verdampften* das vnschedlich blüt (Kurr 7:383) — *Haziechu* fye w duffy praweho a krew newynny *odfuzowachu* (Pod). — A fordítások múlt idejű igéi alapján a latin variánsban **captabant* és **condemnabant* imperfektumokat kell feltételezni. (Gebauer Slstč a házēti ige cikkében a zsoltárookban szereplő *haziechu* igealakhoz latin *captabant* alakot idéz.)

(10) Ps 94, 9: probaverunt *me*, et viderunt opera mea. — A fordításokból hiányzik a latin *me*-nek megfelelő névmási tárgy, mindkét ige tárgya az *opera mea*. Így: meg bizoneitottak es meg lattak en művelkedetimet — fy fahen vnd bewertten mein werck (Kurr 7:384, hasonlóan az ott idézett variánsokban is) — pokufily y wydyely skutky me (Pod). — A latin variánsból hiányoznia kellett a *me*-nek.

(11) Ps 98, 1: qui *sedet* super Cherubim — ki *ülz* herubinon — der *du* auff dem cherubin *szeszt* (W 102v), *du do szeszt* auff cherubin (Kurr 7:388) — genz *sedylf* na cherubyn (Pod, hasonlóan más cseh zsoltárookban is *sediš*, ld. Gebauer Slstč cherubín alatt.) — Minden fordítás a latin **sedes* igealakra mutat.

(12) Ps 102, 12: Quantum distat ortus ab occidente: *longe* fecit a nobis iniquitates nostras. — Meñe mezze napkelet napnugattol: *ollan tauol* totto mv hamiffaginkat mvtollonk. — Als vil sich der aufgang scheidt von dem vndergang: *als verr* macht der herre von vns vnfer vngangkeite (Kurr 7:393). — ... *tak daleko* vczynyl ... (Pod). — A három fordítás egybehangzóan a **tam longe* latin variánsra enged következtetni.

(13) Ps 103, 30: *Emittes* spiritum tuum — *Erezd* ki te zellestedet — *Laß* aus deinen geist — *Wipult* duch twoy (Pod). — A latin variánsban **Emitte* lehetett, ami azzal magyarázható, hogy a kiejtésben az egymás mellé került két -s- egybeolvadt.

(14) Ps 108, 23: et excussus sum sicut *locustae* — es ki verettettem mikent *falka* — y ftrziefen sem yako *koblka* (Pod). A Wittenbergi Zsoltárban: y wybit ysem yako *kobilka*; az ólengyel zsoltár (Psalterz florjański) latin szövegében *locusta* van (Kyas Česká předl. 63). — A németben részint többes szám: vnd ich bin geiagt als *die* heuschreck, másrészt a variánsokban: *der* heüfchrickel, *der* heüfchreck (Kurr 7:410).

(15) Ps 118, 86: *inique persecuti sunt me* — *hamiffak* öldöztek engemet — *die pöfen* anbeigten mich (W 128v) — *die vngengen* iagten mich; variáns: *die böfen* durchachten mich (Kurr 7:427) — *štyhaly šu neprawy* mye (Pod). — A latin variánsban **inique* alakot kell feltennünk; az *inique* alak megfelelője 'hamisan' lenne.

(16) Ps 127, 2: *Labores manuum tuarum quia manducabis: beatus es* — Te kezednek munkait *ki* ezed: bodog vag — *Ufyle* ruku twu, *genz* budeff giefty, *blazeny* fy (Pod). A latin változatban **qui*-nek kellett lennie. — Az egyik német változat a Vulgátát követi: *Du bist felig das du* iffeft die arbeyte deiner hende (Kurr 7:439), de itt is van *der du* variáns, ami ugyancsak a *qui* változatra mutat.

(17) Ps 135, 20 (E vershez csatlakozóan, de e helyen megfelelő latin szöveg nélkül): *Es kanaannak menden orzagit* — *Vnd all die reich chanaan* (Kurr 7:447) — *I wlfyczka kralowštwye kanaanlka* (Pod, a jegyzetben utalás arra, hogy ez a cseh fordítás toldaléka). — Mindhárom fordításban ez a rész a Ps 134, 11-ből került ide, ahol latin megfelelője a Vulgátában: *et omnia regna Chanaan*. A magyar, német és cseh szövegek itt ugyanazok, mint a Ps 135, 20-hoz csatlakozók.

(18) Ps 136, 9: *et allidet parvulos tuos ad petram* — es meg ferti *q* *aprodidat* a *k* *o* zirthoz — *vnd uerfert sein* lützeln zů dem stein (Kurr 7:448) — a przytrze mladencze *geho k* *fkale* (Pod, a jegyzetben utalással, hogy *twe* lenne a várható névmás) — A magyar hibrid szerkezet valószínűleg másolói rontó javítás, eredetileg talán **q* *aprodit* volt.

(19) Ps 138, 20: *accipient in vanitate civitates tuas* — meg vegek hiufagban *q* varofokat — *fy* nemt *ir* ftet in der vppikeit (Kurr 7:451) — *at wezmw* w geffytnofty myeſta *šwa* (Pod). — A latin variánsban **suas*-nak kellett állnia.

(20) Ps 139, 4: *Acuerunt linguas suas sicut serpentis* — Meg elefeitettek *q* nelueket mikent *keggök* — *Sy* ſcherpfeten *ir* zungen als die *ſchlangen* (Kurr 7:451) — *Oboftrzily* yazyky *šwe* yako *hadowe* (Pod). — A fordítások alapján az egyes *gen. serpentis* helyett a többes *nom. *serpentes* lehetett a latin változatban.

(21) Ps 143, 2: *qui subdit populum meum sub me* — *ki engezteled* en nepeimet en alam — *der du* mir *vnderwirffſt* mein pouell (W 148r) — *du* do *vnderlegſt* mein volck vnder mich (Kurr 7:456) — *genz poddawall* lyd moy pod mye (Pod). — A fordítások alapján a latin variáns csakis **subdis* lehetett.

(22) Ps 149, 2: *et filii Sion* — es *šyonnak lani* — *vnd die tóchter ſyon* vrolocken in irem chünig (W 152v, hasonlóan cgm 363, 130r) — *vnd die tochter ſyon* erfreut ſich in irem künig (Kurr 7:463, itt variáns: *tóchter ſyon* fullen frolocken ...) — *dczery ſyonfke* (Pod 107, a jegyzet szerint egy csehországi latin bibliakéziratban *filie* áll a nyomtatott Vulgata *filii*-vel szemben. A mi fordítónk előtt is ez lehetett.)

(23) Ps 149, 6: *Exaltationes Dei in gutture eorum* — *Istennek q* *q* *q* torkokban — *Die freud* gotz iſt in *ir* kele (Kurr 7:463) — *Wefele* bozye w hrdle gich (Pod 107, a jegyzet figyelmeztet, hogy az előbbi pontban említett csehországi kéziratban *exaltationes* van a nyomtatott Vulgata-beli *exaltationes* helyett). Egy másik cseh zsoltár (Žaltař Klementinský a 14. sz. első feléből) ugyancsak *exultationes*-t fordít: *Radosti* božie w hrdlech jich (Gebauer Slstč h r d l o alatt).

63. Magyar—cseh közös eltérések a Vulgátától. — A következőkben a zsoldárfordításnak azokat a helyeit mutatom be, ahol a magyar csak a csehvel egyezik. Ez az egyezés nem mindig mutat a Žaltář Poděbradský-ra. Van eset, amikor a magyar ettől eltér, és más cseh zsoldárokkal egyezik.

(1) Ps 58, 12: Deus *ostendet* mihi — Isten *yelentet* nekem — Boh *pokazal* my (Pod). — A latinban **ostendit* lehetett, mert csak ez értelmezhető múltként. A magyar és cseh múlt idővel szemben a német felszólító módot használ: O got *erzeig* mir . . . , a variánsban: O got *zeyg* . . . (Kurr 7:325). Ez a német variáns a latinban a felszólító **ostende* alakra utal.

(2) Ps 62, 7: *Si* memor fui tui super stratum meum — *Ig* emlekezem te rollad en ágaimon — *Tak* sem tie pamatowa[l] . . . (három régi cseh fordításban így, vö. Kyas Čpředl 33. Ez a Psalterium Romanum *sic*-jének felel meg). Másutt: *Acz* pomnyel fem . . . (Pod) a latin *si*-nek megfelelően. A németben ugyancsak a latin *si* alapján: *Ob* ich . . . (W 63r és Kurr 7:329).

(3) Ps 68, 28: *et* non intrent in justitiam tuam — *hog* ne mennének be te igaffagodba — *at* newendu v pravo tve (Pod). A latin variánsban nyilván **ut* volt. — A németben a latin *et*-nek megfelelően: *vnd* sy gend in deiner gerechtheite nit (Kurr 7:341).

(4) Ps 71, 12: Quia *liberabit* pauperem a potente — Mert *meg zabadeitot* zegent a hatalmaftol — A cseh: Nebo *wyprawyl* chudeho od mocneho (Pod) ugyancsak múlt idő. — A német Wann er *erlöst* den armen . . . lehetne múlt idő is (*erlöste*), de inkább praesens alakú jövő. — A latinban **liberavit*-nak kellett lennie a magyar fordító előtt.

(5) Ps 73, 5: sicut in exitu super *summum* — mikent *alomnak* ki meneteben — *yakožto* w wychodie nad *snem*. Így az 1417-ből való Olmützi Bibliában és cseh hatás alatt hasonlóan egy lengyel zsoldárban (vö. Kyas Čpředl 79). A latinban itt *summum* helyett **sommum* változatot kell feltételezni. A német über *den höchsten* (W 76r) és: *vber die hoch* (Kurr 7:349), valamint a cseh: *na wyfoczye* (Pod) a Vulgata *summum* olvasatát tükrözik.

(6) Ps 75, 7: dormitaverunt qui ascenderunt equos — el aluttak *mend* kik ellettek louacra — *drziemaly wšlyczkny*, *gыз wfyedaly na konye* (Pod). — A németben nincs ez a többlet: *fchlieffen die die aufftiegen auff die roß* (Kurr 7:352). A latin variánsban: dormitaverunt **omnes*, qui . . . feltételezhető.

(7) Ps 77, 37: Cor autem eorum non erat rectum cum *eo* — *Q* zúuoq ke: nem vala igaz *o velek* — Nebo *frdcze gych nebylo prawe l nymy* (Pod, a jegyzet utal arra, hogy a lat. *cum eo* cseh megfelelője *l nym* lenne). — A német *mit ime* a lat. *cum eo*-t követi (Kurr 7:357); a latinban kellett *cum *iis* variánsnak is lennie.

(8) Ps 90, 9: Altissimum posuisti refugium *tuum* — felfegeft vetted *en* bizodal-mam — *v przywyfokem polozyl sy wtoczyšcze me* (Pod). A németben: *du haft gefetzet dein höchte zúflucht* (Kurr 7:379). — A latinban kellett **meum* variánsnak is lennie.

(9) Ps 98, 7: *In* columna nubis loquebatur ad eos — *kođnek ozlopabol* bezel vala *o* hoziaiok — *a z* flupa oblacneho mluwyeffe k nym (Pod); hasonlóan az ócseh Wittenbergi Zsoldárban: *a z* slupa oblakowego . . . (Davidsson 65). Ez a szerkezet a csehben egy korábbi német fordításra megy vissza, a későbbi német fordítások a latin

in-nek felelnek meg: *in* der gewulken feull (W 103r), *in* der feul des wolckens (Kurr 7:389). Lehet, hogy a latinban volt *ex columna variáns.

(10) Ps 106, 12: *infirmati sunt* — *es* m̄g betegöltek — *a* zmedlely fu (Pod). — Ez a többlet a németben nem mutatkozik: *fy* feint gekrenckt (Kurr 7:404). A latinban *et többletet lehet feltenni.

(11) Ps 106, 22: *Et sacrificent sacrificium laudis* — *Hog* aldoziak diczeretnek aldozattát — *Aby* obyetowaly obyet chwali (Pod). A németben a Vulgatának megfelelően: *Vnd* *fy* opfferten das opfer des lobes (Kurr 7:405). A latin variánsban *ut-nak kellett lennie.

(12) Ps 106, 23: *facientes operationem in aquis multis* — *teuen* *m̄uelkedeteket* fok vizekben — *czynycze dyela w wodach mnohich* (Pod); *czynycze skutky v wodach mnohich* (A Wittenbergi Zsoltárból, Kyas Čpředl 63). — A magyar és cseh többes számmal szemben a német a Vulgatát követi: *vnd* *t̄un* die *werckung* in manigen waffern (Kurr 7:405). A magyarnak és csehnek mintául szolgáló variánsban tehát *operationes lehetett.

(13) Ps 118, 129: *Mirabilia testimonia tua: ideo scrutata est ea anima mea* — . . . azert k̄ouette en lelkem — *protoz* zpytala duffye ma (Pod). — A magyar és cseh közös hiánnyal szemben a német: *dorumb* hat *fy* erfücht mein fel (Kurr 7:430).

(14) Ps 118, 139: *Tabescere me fecit zelus meus* — *Meg* betegéitet engemet *te* zerelmed — *Zhynuty* mye *vczynyla* myloft *twa* (Pod, a jegyzet figyelmeztet, hogy a latinnak *ma* felelne meg). — A németben: *Mein* lieb (Kurr 7:431). A következő mondatban a magyar már nem egyezik a csehvel: *inimici mei* — *en* ellenfegim — *neprzietele troy* (Pod) 'te ellenségeid'.

(15) Ps 135, 17: *Qui percussit reges magnos* — *Ki* meg vert *fok* *nemzeteket* — *Genz* pobyl *wlady* welyke (Pod, a jegyzetben: *reges*-nek *krale* felelne meg, a fordító, úgy látszik, *gentes-t olvasott). — A németben: *Der* da *flug* groß *chünig* (W 141v), *Der* do *fchlüg* die *micheln künig* (Kurr 7:447).

(16) Ps 139, 13: *Cognovi quia faciet Dominus iudicium inopis* — *Meg* efmertem mert *t̄yt* *vr* *háualafoknak* iteletet. — A csehben, mint a magyarban többes: *Poznach*, *ze* *vczyny* *hofpodyn* *nedofiatecznym* *fud* (Pod). — A németben a latinnak megfelelően egyes szám: . . . *das* *vrteyl* *des* *gebrestigen* (Kurr 7:452).

64. Néhány különleges hely német mintája. — Mint ahogy a Münchener kódex elemzésénél láttuk, a magyar fordítók egész sor kifejezést német minta nyomán használnak. Ezek lehetnek tükörszók, mint pl. a *farizeusok* megfelelőjeként a *leváltak*. De lehetnek egyszerűen csak német szinonimákhoz igazodó szóválasztások, mint pl. a latin *capilli*-nek magyar *fürt* (és nem *haj*) megfelelője a német *lock* hatása alatt. Az Apocrifákban lényegesen kevesebb ilyen hely van. Ez egyrészt abból következik, hogy maga a szöveg is rövidebb, másrészt meg a zsoltárokhoz nem tudtam annyira közeli rokon német szöveget találni, mint az evangéliumokhoz a Viler-féle. Így bár a német minták nyomozásához távolabbi szövegek és latin–német glosszárriumok adatait is figyelembe vettem, a nyilvánvalóan német hatást mutató helyek száma nem nagy.

(1) Ps 68, 5: *super capillos capitis mei* — *en* feiemnek *fürti* felet — *über* die *lock* meines hawbts (W 70r); Ps 67, 22: *verticem capilli* — *fürtekn*ek tetejt — *die* *fcheittel*

des *hars* (Kurr 7:337, de ugyanitt a P variánsban: *lockes*). Ugyancsak számos más német zsolttárban: des *locks*, des *lockils*, des *loches* és hasonlók (Walther 1:581—582). — A csehben: nad *wlasy*, ill. wrch *wlafa* (Pod), ami a magyar 'haj'-nak felel meg. A magyar *fürt* — *haj* helyett — nyilván a német *loc* (gen. *lockes*) hatása alatt került a fordításba.

(2) Ps 68, 23: Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum, et in retributiones, et in *scandalum* — ... es meg gonozbolatba — vnd ze *ergerug* (W 71r). Más német fordítások értelmileg megfelelő kifejezései nincsenek kapcsolatban az *arg* melléknévvel: in *trúbfal*, a variánsokban: *schande* (Kurr 7:340). A *gonozbolat*-ra vö. még Ps 105, 36 és 139, 6. Egyébként az evangéliumoknak gyakori szava. A cseh zsolttárokban ugyancsak nincs a német *arg*-ra emlékeztető szó, ellentétben az evangéliumok *pohoršeni* kifejezésével, amely ugyancsak az *ergerung*-nak tükörszava. (L. még 28. §.)

(3) Ps 69, 4: Qui dicunt mihi: *Euge, euge* — kik mondnak nekem *orol orol* — die zů mir sprechent *freut euch freut euch*. (Kurr 7:342). Más német és a cseh fordításban nincs ige: die mir sprechent *ey ey* (W 71v); gyz rziekagy my: *ale, ale* (Pod; l. még Gebauer Slstč 9b). — A magyarra kétségtelenül a német minta hatott.

(4) Ps 77, 52: Et *abstulit* sicut oves populum suum — Es el *reitette* o nepeit mikent iohokat. — Sem a német, sem a cseh fordítások nem adnak olyan ígét, ami a magyarnak megfelelne (*nam ab* Kurr 7:359; *odgal* Pod), Diefenbachnál viszont a *auferre* alatt többek között: *haelen* áll, tehát a mai *hehlen* 'rejt, titkol' megfelelője, így a magyar *el rejtette* német közvetítő szövegre vagy szójegyzékre utal.

(5) Ps 85, 8: in diis — iftenek *kqzqt* — vnder den gotten (Kurr 7:370). A csehben a latin *in*-nek megfelelően: v *bozieh* (Pod). — Ugyanilyen egyezést mutat a némettel Ps 88, 7: in filiis Dei — iften fiay *kqzqt* — vnder den fűnen gotz (Kurr 7:373). — A csehben itt is a latin szerint: w *fynych boziech* (Pod).

(6) Ps 88, 36: si David mentiar — dauidnak *nem* hazudok — ich leug *nit* dauid (Kurr 7:376). A csehben: *acz* (Pod). Másutt a zsolttárokban a latin *si* szokásos magyar megfelelője *ha*, németül *ob*. A fentihez hasonlóan tagadó szerepben van a *si* Ps 94, 11: Si introibunt in requiem meam — *nem* mennek be en nűgölmäba — fy gend *nit* in mein rűe (Kurr 7:384). — A csehben itt is: *acz*. — A német és ennek nyomán a magyar fordító a *si*-vel bevezetett mondatot kérdeve tagadónak fogta fel, mint pl. a mai nyelvben: *majd hazudok neked? = nem fogok hazudni neked*.

(7) Ps 97, 6: In tubis *ductilibus* — *vert* trombitakkal — mit *gegoffen* pofawn (W 102v), in den *gedreten* hűrnern (Kurr 7:388); w trubach *dutyeh*. — Az idegen fordítások közül egyik sem felel meg a magyarnak. Diefenbach viszont *ductile*, *ductilis* alatt idéz *geslagen* melléknévet, ami pontosan a magyar *vert* megfelelője, értelme: 'kovácsolt', azaz 'féműből készűlt'.

(8) Ps 103, 11: expectabunt *onagri* in siti sua — varnak *vadzamarok* o zomiokban — die *waldefell* wartent in irem durft (W 107r), die *wilden esel* beitent in irem durft (Kurr 7:392); czekaty budu *loffowe* w zyezy swey (Pod). — A magyar a németnek tükörszava. A cseh *los*, amit más zsolttárfordítások is használnak (Gebauer Slstč), 'jávorszarvas'. A latin—német glosszariumokban (Dief) az *onager* megfelelői ugyancsak *walt-esel* vagy *wilt-esel* és ezek alakváltozatai.

(9) Ps 104, 17 (különösen érdekes hely!): *in servum* venundatus est Joseph — *vnql* el arultatek Joseph — *ze aigen* ward ioseph verkaufft (W 108v), *zewgen* uurd Joseph verchaufft (cgm 363, 93v), *zũ* ein *knecht* vnd ioseph ward verkaufft (Kurr 7:398), *zu* *knecht* ward ioseph verkauft (cgm 4885, 66r). — *w robotyrzie* prodan geft yoseff (Pod). — A latin *servus* fordítása a Huszita Biblia mindhárom kódexében általában 'szolga'. Van azonban néhány hely, ahol helyette a régi *ün* (*ön, én, ín*) szerepel. Az Apoc-kódexben a fenti helyen kívül még Ps 118, 122: *Suscipe servum* tuum in bonum — *flogaggad* te *igedet* (!) *ioban* — Entphach *deinen knecht* in gũt (Kurr 7:430) — *Przygmy fluhu lweho* w dobre (Pod). Ezt a helyet I. a másolói tévesztések között is: 58 (41). A latin *servus* és az idegen fordítások kétségtelenül tanúsítják, hogy a magyarban ezen a helyen eredetileg *inedet állott, és *igedet* csak másolási hiba lehet. A fentebb idézett német *ze aigen*, összevont alakban *zewgen*, egyúttal arra is utal, hogy a 'szolga' jelentésű *ün, ön* eredetileg azonos a 'saját' jelentésű *ön, önön* szavunkkal. A németben egyébként is van adat a *servus*-nak ilyen megfelelőjére. Diefenbach idéz rá *eigen knecht* kifejezést, hasonlóak a középfelnémetben: *eigenkneht* 'leibeigener Knecht', *eigendiu, eigendierne* 'leibeigene Magd', *eigenman* 'Dienstmann, Höriger', *eigenschalc* 'leibeigener Knecht', *eigenwip* 'Leibeigene' (Lexer Twb³⁴). A régi magyarban gyakori volt a *tulajdon rab* kapcsolat, ami értelmileg ugyancsak az *ün, ön* 'szolga' és az *ön* 'saját' összefüggésére utal. (Az egész kérdés részletesebb kifejtését máskorra hagyom.) Annyi viszont megállapítható, hogy a német minta nélkül a magyar fordítónak a *servus* visszaadására *szolga* helyett *ün* aligha jutott volna eszébe.

(10) Ps 109, 1: *Donec* ponam inimicos tuos, *scabellum* pedum tuorum — *Miglen* vetem te ellenfegidet: te labaidnak *famolá ala* — *Vntz* ich dein veint fecz; *zu* einem *füßfchamel* deiner füß (W 118r), *Bis* das ich geleg dein veind einen *fchamel* deiner füß (Kurr 7:411). — A német fordítások valamelyike nyilván befolyásolta a magyar szóválasztást, a *zu*-val szerkesztett kifejezés pedig azt mutatja, hogy a magyarban eredetileg *famolaua (= zsámolyává) állt, és ebből másolási hibával lett az egészen más értelmű *famolá ala*. Az evangéliumokban több helyen megismétlődik ez a szó, ezek közül három helyen *famolá ala* áll (MünchK Mt 22, 44; Mc 12, 36; Lc 2, 43), ami már szintén másolói rontásra mutat. A későbbi magyar fordítók vagy *zsámolul* (Sylvester), vagy *zsámollyá, zsámolyáva* (Káldi) megoldást hoznak, ami ugyancsak a zsolttárunkban feltételezett *famolaua helyességét bizonyítja. (A részletekre és a *zsámoly* ~ *gyámol* összefüggésre I. NytudÉrt 88:51—53.)

65. Német és cseh közvetítő kifejezésre visszavezethető magyar megoldás. — (1) Ps 64, 2: *Te* decet *hymnus* Deus in Sion — *Teneked* illik *diczeret* iften *fyonban* — *O* Gott dir gezimpt *das lobe* in *fyon* (Kurr 7:331) — *Toby*e fluffye *chwala*, boze w *fyonu* (Pod). Más cseh fordításban: *Tye* slussie *chwaliti*, boze, na horze sion (Kyas Čpredl 13). Bár a német *lob* és a cseh *chvála* is pontosan megfelel a magyar *dicséret*-nek, a *lob* hatása valószínűbb.

(2) Ps 68, 3: *Veni* in *altitudinem* maris — *Jouek* tengernek *magafagaban* — *Prziffel* fem na *wyfoft* morzku (Pod, jegyzetben utalás a Wittenbergi Zsoltárra, ahol *w hlubokost*, azaz 'mélységbe' áll: ugyanezt idézi Gebauer Slstč, de 68, 3 zsolttárjelzés helyett tévesen 63, 8 jelzéssel, *hlubokost* alatt). — A németben: *ich* kam in der *tieffe* der *mers* (Kurr 7:338); Diefenbachnál viszont *altitudo* alatt csak *hohe* és hasonlók.

(3) Ps 77, 45: Misit *in eos coenomyiam* — Erezte *o kőzikbe ebleget* — Vnd er fant vnder *ly die hundfliegen* (Kurr 7:358) — Pořla *mezy nye ply muchv* (Pod). További példák cseh zsolttárokól Gebauer Sltř m ũ c h a címszó alatt. — A görögből átvett $\kappa\upsilon\nu\omicron\mu\upsilon\iota$ > *coenomyia*-nak a latinban nem volt etimológiai kapcsolata, így a magyar fordító a német vagy cseh fordítás alapján alkothatta az *ebfégy* tükörszót. De valamely szójegyzék értelmezését is használhatta. Diefenbachnál *cynomyia* alatt: *hundes-fliege* és hasonlók. — A szó megismétlődik a Ps 104, 31-ben azonos magyar, német és cseh fordítással.

(4) Ps 85, 8: Non est *similis* tui in Diis — Nincz *egenlő* te veled iftenek kőzöt — Dein *geleich* ift nicht vntter den göttern (W 90r, hasonlóan Kurr 7:370) — Nenyé *podobny* tobye v bozích (Pod). — A *similis* magyar értelmezése ugyanaz, mint az evangéliumokban, ott és itt főleg a német *geleich* hatása alatt, l. 37. §.

(5) Ps 85, 16: da *imperium* tuum puero tuo — aggád te *czazarlatodat* te germedkednek — day *cziefarřtvo* tve dyetyety twemu (Pod). Hasonlóan még a Wittenbergi Zsolttárban: *cziesarřowřtvo*, és a csehek nyomán az ólengyel fordításban. Más variánsok cseh szövegekben *wladarřstwie*, a lengyelben *moc* (Kyas Čředl 51). — A latin—német glosszáriumokban *imperium* alatt *keyserlich reich*, *keyser rich*, *keysertume* és hasonlók (Dief). Ez utóbbi a csehvel együtt pontosan megfelel a magyarnak.

(6) Ps 98, 6: *in sacerdotibus* ejus — *o papi kőzöt* — vnder feinen phaffen (Kurr 7:388) — *mezy knyazy geho* (Pod). — Itt a cseh is követi a német mintát, másutt a latin *in*-nek megfelelően *v* + loc. áll.

(7) Ps 106, 4: *viam civitatis habitaculi* non invenerunt — a varufnak a *lako helnek* vtat nem leltek meg — *ly funden nit den wege der entwelichen řtat* (Kurr 7:404, a variánsokban *entwelichen* helyett: *inwonberlichen* vagy: *wonhaften*) — *cziefsty myřta bydlenye* nenalezly (Pod). — A latin *habitaculum* felbontása jelzős szerkezetű a magyarban mindkét közvetítő nyelv hatására visszavezethető, a fordítónak különben a *lakás* is rendelkezésére állt.

(8) Ps 108, 29: *et operiantur sicut diploide* confusione sua — es befedozteffenek alazattal mikent *ketzer ruhau* — . . . als mit eim *zwifeltigen gewand* (Kurr 7:411) — *yako dwoynalobu* (Pod), más cseh fordításban: *jako plářtem dwenalob* (Gebauer Sltř, *násob* alatt). — A német és cseh mintán kívül a magyar fordító szójegyzékben is találhatott hasonló megoldást. Diefenbachnál *diplois* alatt többek között: *duplex vestis* és *zweyfeltig kleyt*, ami a magyarnak ugyancsak pontosan megfelel.

(9) Ps 143, 9: *psalterio, decachordo* psallam tibi — a *tiz huro* fortarban (javítva: foltarban) eneklek teneked — vnd lobe dich in dem přalteri *x*: *řeyten* (Kurr 7:457) — a w zaltarzy *defięty řtrun* zpyegy tobie (Pod). Glosszáriumban: *decachordum*: *saittenspil mit zehen řeyten*; *decachordus*: *von czehen řeyten* (Dief).

66. Csak cseh mintára utaló megoldások. — (1) Ps 77, 16: *et deduxit tamquam flumina aquas* — es elhozta monnal *vizeknek fol'oit* — y wywedl *yako řziek y vody* (Pod). A cseh szöveg kétféle módon értelmezhető, ha a *vody* többes acc., az értelem: 'a vizeket mint folyókat', ha a *vody* egyes gen., akkor: 'mint a víznek folyóit'. A magyar szöveg ennek az értelmezésnek felel meg.

(2) Ps 102, 15: Homo, sicut foenum dies ejus, tamquam flos agri sic *effloreat* — ... ig meg viragoznak — tak *otkwetnu* (Pod, a jegyzet szerint a latinnak az egyes számú *otkwetne* felelne meg). A magyar és cseh ige többes száma nyilván úgy értendő, hogy alanya nem *homo*, hanem a többes számú *dies*. A németben ezzel szemben egyes szám: *alfuht nympt er ab*, a variánsok: *gronet er, bliuet er* (Kurr 7:393).

(3) Ps 106, 16: *et vectes ferreos confregit* — es a uas *zauarokat* meg zegte — a *zawory* zelezne *zlamal* (Pod). — A németben: vnd *zerknifcht die eyfnin rigel* (Kurr 7:405). — A magyar és cseh szó azonossága aligha lehet véletlen találkozás, mint ahogy az evangéliumokban előforduló ilyen szóegyezések sem véletlenek, l. 47. és 48. §.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS TANULSÁGAI AZ APOR-KÓDEXBEN

67. Annak ellenére, hogy az Apor-kódexhez eddig nem sikerült olyan közeli rokon idegen szöveget találni, mint az evangéliumokhoz, az összehasonlításokból bizonyos eredmény mégis leszűrhető. A német és cseh szövegek a magyarral sok közös elemet tartalmaznak, ha tehát nem is tudok egy bizonyos szövegre mint a fordító állandó segédforrására rámutatni, a közös elemek mégis egy irányba mutatnak. A Vulgata latin szövegétől eltérő variánsok, amelyek helyenként kettős magyar—német vagy magyar—cseh párhuzamot, helyenként pedig hármás magyar—német—cseh párhuzamot mutatnak, csakis úgy képzelhetők, hogy a magyar fordítók olyan bibliát használtak, amely ebben a német—cseh közegeben közkezen forgott. Továbbá a közös latin szövegen túlmenően egyes német és cseh kifejezések feltűnő egyezése a magyarral legalábbis annyit jelent, hogy a magyar klerikusok ebben a környezetben készültek fel fordítói munkájukra. Megerősíti ezt a feltevést az a tény is, hogy egyes magyar kifejezések forrását a latin—német glosszáriumok értelmezései között találjuk meg. Egyáltalán nem csodálkoznék, ha előkerülne pl. egy latin—német—magyar szójegyzék, amely tartalmazná a magyar fordítók számára problematikus kifejezéseket.

A BÉCSI KÓDEX KÖRÜLI TEENDŐK

68. (1) A Huszita Biblia két kódexével végzett részletes elemzés után a harmadik kódex hasonló elemzésére már nem vállalkoztam. Ennek részben az volt az oka, hogy ez a nagyon aprólékos munka a dolgozat megjelenését bizonytalan időre halasztotta volna, amit koromra való tekintettel már nem kockáztathattam. Másrészt meg a részletes elemzéshez itt sem találtam egy annyira nyilvánvaló idegen mintát, mint az evangéliumoknál a Viler-féle szöveg volt. Így az Apoc- kódexszel végzett elemzéshez hasonló újabb munka eredménye a már eddig kibontakozó összképet lényegében aligha módosította volna. Így tehát csak jelzem azokat a tennivalókat, amelyeket egy jövőbeni kritikai kiadáshoz (vagy esetleg a Mészöly-féle szöveghez fűzendő magyarázatokhoz) majd el kell végezni. Ezzel kapcsolatban előre is jelzem, hogy aki erre a feladatra vállalkozni fog, annak a teológiában, de főleg a bibliai filológiában sokkal járatosabbnak kell lennie, mint magam vagyok. A nehézségeket már a zsolnárszövegek tanulmányozásánál éreztem, ezek még fokozottabban jelentkeznek a prófétai szövegeknél.

A következőkben csupán a magyar szöveg szemelvényes kritikájára szorítok. (A lelőhelyek jelölését Károly Sándornak a Bécsi kódex nyelvtana című szótárában alkalmazott eljárás szerint végzem. Az első szám a kódex lapját, a vessző után álló a kodifikált bibliai szöveg versének számát jelöli. Az ettől való eltérést külön jelzem.)

(2) Mint a másik két kódexnél, itt is ki kell szűrni a magyar szöveg másolójának hibáit, így 127, 19: *orcaianac nèmzele* — *aspectus faciei illius* (= Dan 3, 19) — eredetileg bizonyára *nézése volt. — Ugyanígy hibás 247, 4: *mikent viuz tɔrnèc orcaiatol* — *sicut cera a facie ignis* (= Mich 1, 4) — ami nyilvánvalóan *tűznek-ből van rontva. Betűkihagyás és betoldás van a következő helyen (303, 7): *vruofoc ɔ kornɔllɔ* — *urbes in circuitu eius* (Zach 7, 7) — *városok helyett. Ilyen hibákkal tele van az egész kódex, közöttük olyanokkal, ahol maga a másoló észrevette a hibát, és kijavította. Így (229, 14) az *in delicto* (Am 8, 14) fordításaként először *videkebè*-t ír, majd a helyes *vetkezètebèn*-re javítja.

(3) Hemzseg a szöveg olyan helyektől, ahol nem lehet eldönteni, vajon a fordító helytelenül olvasott-e egy latin szót, vagy romlott szöveget használt. Ilyen pl. (298, 9) *super lapidem unum* (Zach 3, 9) — *èlèuen* kørè. Itt *unum* helyett *uiuum, azaz *vivum volt a helytelen olvasat. Személynévnek közszóval való összetévesztése a következő (293. l., Zach 3. prol.): *Zacharias vr karianac èmlèkezète* — *Zacharias memoria Domini, Barachia benedictio Domini*. Itt a *Barachia* nevet a latin *brachium* (tb.

brachia) szóval tévesztette össze, aminek jelentése valóban 'kar'. Egy latin szót a fordító helytelenül kettőnek olvas (276. l., Soph 1. Prol.): *ki magaraztatic vitèzlj èmber* — *qui interpretatur humilitas*. Itt *humilitas* helyett nyilván **homo militans* volt a hibás olvasat, mert csak ez felel meg a magyarnak. Több félreértés van Micheas 2. prólógusában (246. l.), amely többek között azt a szokást említi, hogy a szülők olyan neveket adnak *gyermeküknek*, amelyek mintegy előre *megjövendölik* a gyermek ére-nyeit. Itt: *ad virtutis auspicium* = *iozagnac zallafara*. Ez nyilvánvalóan a *hospitium* és *auspicium* összetévesztése. A *liberis* = *zabadoknac* esetében pedig nem érezte, hogy a *liberi* jelentése itt *gyermek*.

(4) És itt is megtalálhatók a német mintára visszavezethető megoldások, amelyekre csak néhány példát idézek, összehasonlítva őket Diefenbach Glossariumának adataival. Ilyen: *sceptrum aureum* (65, 4 = Esther 8,4) — *kirali arañ estapot*-nak megfelelő *künig-stap* (Dief). Hasonló: *et dedit nulum eius* (240, 3 = Ionas 1,3) — *z megada nèkic a haio bèrt*. A latin *nulum* német megfelelője *schiff-lon* (Dief). Német kifejezés félreértésén alapul a következő: *contemplabantur viros illos* (134, 94 = Dan 3, 94) — *vgèkezie* uala a ferfiakat. A *contemplari* németül *betrachten*, azaz 'szemlélni' (Dief is). De ennek volt 'streben nach' jelentése is, aminek jól megfelel a magyar 'igyekezni'. (Vö. *Lexer Twb*³⁴ *betrachten* alatt.) Ugyanez megismétlődik 265. lap Hab 2. Prol.: *ut Christum in cruce contempletur* — *hog xçt a kerezten vgèkezie*. Itt is a német *betrachten* sajátos jelentése okozza a hibát. Nem kevésbé tanulságos (209, 5): *in delubra vestra* (Joel 3,5) — *tü baluätoknac eghazaba*. A *delubrum* latin magyarázata 'templum ydolorum' (Dief), a német megfelelő pedig többek között az *Abgott*-ból kissé rontott *eyn apt godes tempyl*, ill. *abgotz-tempel* (Dief). A magyar fordítás szó szerint követi ezt az értelmezést.

Német írásváltozat okozhatta a következő félreértést (249, 3): *ossa eorum . . . conciderunt sicut in lebe* (Mich 3,3) — *o tètèmekèt . . . rèmekekbe vagdaltac mikent fgdqbèn*. A latin *lebes* 'serpenyő', de nem 'födő'. A fordítás megértését ismét a német glosszáriumokban kell keresni. A latin *lebes* német megfelelője többek között *tigel*, *dyege*l és hasonló (Dief). Ennek volt *deckel* írásváltozata is, és ezt lehetett összetéveszteni a 'födő' jelentésű *Deckel* szóval. Végül még egy tanulságos példa (245. l. Mich 1. Prol.): *simulacrorum superstitione* — *baluañoknac hamis zèrzèteuèl*. Diefenbachnál *superstitiosus* alatt: *eyn falsch religioes*, ami a magyar fordítás mintája lehetett.

Mindezek a példák csak töredékét teszik annak a sok kérdésnek, ami a Bécsi kódex szövege körül megoldásra vár. Remélem, hogy a fiatalabb kutatónemzedékből akad vállalkozó a nagyon érdekes, de sok türelmet igénylő munka elvégzésére.

RÉGEBBI FORDÍTÁSI HAGYOMÁNY NYOMAI A HUSZITA BIBLIÁBAN

69. A szövegekkel való intenzív foglalkozás közben lettem figyelmes arra, hogy Huszita Bibliánkban fellelhetők egy régebbi fordítási hagyomány nyomai. Ezt röviden említettem az akadémiai előadásomban (1985. III. 4.), de ott nem volt mód a részletek bemutatására. Így a kérdéssel külön foglalkoztam a Nyelvtudományi Társaság egyik felolvasó ülésén (1986. IV. 22.). Ennek az előadásomnak némileg módosított szövegét közlöm itt.

Már korábban is közsímert volt, újabban még világosabb lett, hogy a Huszita Biblia fordítóinak számos nehézséggel kellett megküzdeniök, számos új kifejezést kellett megalkotniok. Ebben kétségtelenül nagy segítségükre volt az a német—cseh környezet, amelyben tanultak, és azok a fordítások és szójegyzékek, amelyeket a felkészüléshez tanulmányozniok és munka közben forgatniok kellett. Kétségtelen azonban az is, hogy fordítóink egy bizonyos magyar hagyománynak is birtokában voltak. Ez nem úgy értendő, mintha hosszabb bibliai szövegek, egész könyvek korábbi fordításával rendelkeztek volna (bár ez sem volna elképzelhetetlen), hanem inkább úgy, hogy öök is ismerték mindazokat a bibliai elemeket, amelyeket a magyarországi kereszténység gyakorlatában anyanyelven kezdettől fogva használtak. Az imádságokban, az elemi hitoktatásban, a prédikációkban, a latinul nem tudó szerzetesnök officiumaiban számos bibliai részlet szerepelt, s ezekkel kialakult egy bizonyos elemi bibliai terminológia, amely a hívöknek és a papságnak közös nyelvkincese lett. Ennek voltak meghonosodott latin, szláv, német és természetesen voltak magyar elemei is. Az előbbi fejtegetések között láttuk (21—23. §), hogy egész sor latin szó, mint *apostol*, *próféta*, *penitencia* és hasonlók lefordíthatlanul maradtak a magyar Huszita Bibliában, amikor a német fordítók ezeket következetesen átültették. Ezek nyilván azért maradtak meg, mert a magyar egyházi nyelvhasználatban már korábban meggyökeresedtek. De a hagyomány nem csak ezekből állott. Ahhoz, hogy igazi jelentőségét felmérhesük, át kellene kutatni kódexirodalmunk egész legrégebbi rétegét, és anyagát a Huszita Bibliával összehasonlítva megállapítani, mi az, ami azonos és mi az, ami eltérő. Ezt az egész munkát én természetesen nem tudtam elvégezni, de rá tudok mutatni néhány olyan jelenségre, ami további munkára ösztönözhet.

Nézzük a konkrét eseteket.

70. *megfeszít*. — A latin *crucifigere* megfelelője a német fordításokban (beleértve a Viler-szöveget is) *kreuzigen*, a két cseh (Dr, Ol) szövegben *ukřižovati*. A helyek a

következők: Mt 20, 19; 26, 2; 27, 23; 27, 31; Mc 15, 13; L 23, 33; 24, 20; J 19, 10; 19, 15 és néhány, e helyekhez közvetlenül csatlakozó mondat. A magyarban mindezek a helyeken következetesen *megfeszéjt* áll. Ennek alapszava sem a latin *crux*, sem a német *kreuz*, sem a cseh *kříž* jelentésével nem azonos, de nem vág össze a görög $\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\acute{o}\omega$ igével sem, amelynek alapszava a $\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\acute{o}\varsigma$ 'oszlop, karó, kereszt'. A magyar ige a szláv *propeti*, *raspeti* ige tükörszava, és egyházi terminológiánk legrégebbi rétegébe tartozik. Mindkét szláv ige összetett, előtagjuk a *pro-*, ill. *raz-* igekötő, alapszavuk a *peti* 'feszít' ige. Mindkettő szerepel az ószláv kánonban, eredeti jelentésük 'kinyújt, kifeszít, kiterít', Jézus halálával kapcsolatban 'megfeszít, felfeszít'. (SadAitz Hwb). A Huszita Biblia fordítói ez esetben tehát a meglevő terminológiából meríthettek. A *megfeszít* annyira általános használatú volt, hogy nemcsak a *crucifigere*, hanem az *interficere* igét is ezzel fordítják. L 23, 32: Ducebantur autem et alii duo nequam cum eo, ut interficerentur — . . . hog *mǫgfězeitnen*^c. A német szövegekben ugyanitt *töten* vagy *derslagen*, a cseh fordításokban *zabíti* áll, Vilernél: *daz fy wurden getött* (94vb).

A *megfeszít* igehez szorosan hozzátartozik a *feszület*, amely azonban érthető módon az evangéliumokban még nem szerepelhetett, mert csak évszázadokkal később alakult ki a megfeszített Krisztus ábrázolása, és vele együtt az ábrázolás elnevezése is. A *feszület* Kiss Lajos meggyőző érvelése alapján (NytudÉrt 92:61—62) a fentebb említett szláv igék főnévi származékának, a *propelo*, *raspelo* főnévnek magyar tükörszava.

71. az *ács fia*. — A mai magyar bibliai nyelvben ingadozás nélkül él ez a kifejezés, pedig volt más változata is. A két evangéliumi helyen (Mt 13, 55 és Mc 6, 3), ahol ez a megjelölés előfordul, a latin szövegben *faber* áll. Nonne hic est *fabri* filius? — A Münchener kódexben: Nemdè èz az *al. fia* è (Mt 13, 55). A másik helyen a magyar fordítás némileg eltér a latintól: Nonne hic est *faber*, filius Mariae . . .? — Nemdè èz az *al. fia* è marianac fia (Mc 6, 3). Nyilvánvaló, hogy ez a hely a másik evangélium mintájára alakult így.

A *faber*-nek magyar *ács* fordítása igen régi hagyományt tükröz. A latinban ugyanis a szó jelentése általában 'kézműves, munkás', főként pedig 'kovács'. Csak a jelzővel specializált *faber tignarius* jelentése 'ács'. Azok a fordítók tehát, akik csak a latin szövegből dolgoztak, a *faber*-t 'kovács'-nak is értelmezhatték, így a sokszor hivatkozott német és cseh szövegek is (Mt 13, 55): En ift nicht dirr eyns *fmides fun* (Viler 25rb); Ift dirr denn nit der *fun des fmides* (Kurr 1:54); Vřak jest toto *kovářiev syn* (Ol), Wřfak geft on *řin kowarzew* (Dr). A másik helyen (Mc 6, 3) mind a németben, mind a csehben hasonló módon: en ift nicht dir eyns *fmides fun* vnde marian (Viler 45va); Ift dirr nit der *řchmid* (Kurr 1:140; itt is van *eins řchmids fun* variáns). Vřak jest on *kovářiev*, syn Marijin (Ol, hasonlóan Dr). A BécsiK egy helyén (110, Bar 6, 7): Nam lingua ipsorum polita a *fabro*, a *faber* értelmezése 'kovács': Mert o *faioc*(!) a *koua*tol galultatot meg. (Megjegyzendő, hogy a *faioc* a latin szöveg *lingua* szavának *ligna alakra történt romlásából eredt, a helyes tehát *nyelvük* lenne, ahogy a görög $\gamma\lambda\omicron\sigma\sigma\alpha$ is mutatja, Rahlfs 2:767).

A későbbi magyar fordítások közül a JordK-ben a kérdéses helyeken ugyancsak *kovács* szerepel: Nemde az *kowacz* ffya ee ez? (Mt 13, 55, facs. kiad.), és a másik hely:

Nem de ez az *kowacz* fia? es az máriának fia? (Mc 6, 3, facs. kiad.) — Sylvesternél viszont újra *ács* lesz: Nemde ez i amaz *ācznak* fia, ill. a másik helyen: Nemde ez i amaz *ācz* az marianak fia. (Sylvester nagyon pontosan fordít.)

Az 'ács' értelmezés a görög szöveghagyományban és azon keresztül az ószláv szóhasználatban gyökerezik. A görögben a kérdéses helyeken ó τῶν τέκτωνος υἱός (Mt 13, 55), ill. ó τέκτων (Mc 6, 3) áll. Ennek jelentése 'ács' és 'asztalos', a 'kovács' fogalomra a χαλκεύς szolgált (eredetileg 'rézműves', majd általában 'kovács'). A görögben tehát nem volt mód a két mesterség összetévesztésére. A görög eredetiből készült ószláv fordítások megtartják a görög szót szlávósított formában: *tektonъ*, és birtokos melléknevet is képeznek belőle *tek(ъ)tonovъ*, vagy *tekъtonъ* 'az ácsé' (Sad Aitz Hwb és Miklosich LexPal). A magyar *ács* ebből a hagyományból rögződött meg, és ha a latin minta időnként meg is ingatta, kiszorítani nem tudta.

72. *főmeredek*. — Ez a régi szavunk ugyancsak szláv mintára keletkezett. Kiss Lajos részletesen bemutatta, hogy sem a latin, sem a görög szöveg nem lehetett a magyar szó mintája, az ószláv *strъmoglavъ* 'fejvel előre, lefelé; kopfüber', a többi szláv nyelvekben előforduló megfelelőivel, viszont pontosan tükrözi a magyart. Véleménye szerint tehát a magyar szó „déli szláv, közelebbiről szerb-horvát mintára, tükörfordításként keletkezett” (NytudÉrt 92:68). Azt a kérdést, vajon a kifejezés a Huszita Biblia fordítóinak alkotása-e, vagy már korábban is megvolt, „feltehetően a Délvidéken, s az előbeszéből szüremkedett be a MünchK szókincsébe”, Kiss Lajos nyitva hagyja. Magam az utóbbi feltevést tartom valószínűnek azzal a módosítással, hogy az egyházi közvetítést is lehetőnek tartom. Ha csak Miklosich ószláv szótárának adatait nézzük is, a vallásos szövegekben lépten-nyomon előfordul a szó. A Huszita Biblia fordítói mindenképpen egy már kialakult hagyományt követtek, mert sem a latin, sem a német, sem a cseh bibliák a szóba jövő helyeken nem tartalmazznak olyan kifejezést, amely a magyarnak mintául szolgálhatott volna. A helyek a következők: Mt 8, 32, Mc 5, 13, L 8, 33 és L 4, 29. Ezek közül az első három azt az eseményt mondja el, amikor Jézus megengedi az ördögökből kiűzött gonosz szellemeknek, hogy a szomszédban legelésző disznókba költözzenek, és a csorda belerohan a tengerbe. Így Mt 8, 32: *et ecce impetu abiit totus grex per praeceps in mare* — Es mēd a' Lorda nag hirtélénfeggēl *fъ mēredēc menē a' tēngerbē* — mit grosem vngeftume ging ab dye gancz hert *fnellichen* in das mer (Viler 19rb) — alle die herde ging hin mit geche fy *besturtzten sich* in dem mere (Kurr 1:31) — Tak inhed velikim biehem wzdwize fie vffeczko stado y *vpada v morze* 'Akkor mindjárt nagy rohanással elindult az egész csorda és *bele esett a tengerbe*' (Dr) — Tehdy velikým [hlasem a] hlukem jide vŝecko stádo, *mecē sē v moře* 'akkor nagy hanggal és zajjal az egész csorda ment, és *belevetette magát a tengerbe*' (Ol). A másik két hely hasonló szavakkal mondja el ezt az eseményt. A negyedik helyen Jézust akarják levetni egy magaslatról (L 4, 29): *et duxerunt illum usque ad supercilium montis . . . , ut praecipitarent eum* — . . . hog *fъmēredēc vētneč lē otēt* — daz fy in *vber wurffen* (Viler 63va) — das fy in *vber sturtzten* (Kurr 1:253) — chtiece jeho *dolov strčiti* 'le akarván *taszítani* őt' (Dr, Ol). A magyar kifejezés ilyen következetes használata arra mutat, hogy régi hagyományra támaszkodik.

73. *szent lélek* és *szent szellet*. — A Huszita Bibliának nagyon sokat emlegetett kifejezése a *szent szellet*, bizonyára azért, mert a ferences krónika fennakadt rajta, és a fordítók ügyetlenségének elriasztó példajaként említette. Azóta a nyelvtörténészek igazolták, hogy a kifejezés megalkotásával a fordítók nagyon is a magyar nyelv szellemében jártak el. Ma inkább az lehet a kérdés, hogy miért is kellett bevezetniök az új megjelölést, amikor a magyar kereszténység gyakorlatában a *Szentlélek*-nek már meg kellett lennie. A felelet az, hogy az új kifejezésre a teológiai hitelesség miatt volt szükségük. A biblia számtalan helye tanúsítja, hogy az *anima* és *spiritus*, mint a görög $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$ és $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha$ is, két különböző fogalom. (Részletes elemzést ad Büky Pszich 53. sk. és 84. sk.) A régi magyarban a *lélek* szó mindkét fogalomra szolgált, mert a középkorban nem az összefüggő hiteles bibliafordítás volt a kitűzött cél, hanem a bibliának csak részeit használták fel szinte mint különböző célokra szolgáló nyersanyagot. Így a magyar gyakorlati kereszténységben nem volt fontos a különbségtétel *anima* és *spiritus* között, a *Spiritus Sanctus*-nak tehát *Szentlélek* lett a megfelelője. A Huszita Biblia fordítóinak azonban hitelességre kellett törekedniök, és kénytelenek voltak a *spiritus*-ra egy új magyar szót bevezetni. A különbségtételt különösen olyan bibliai hely követelte, ahol a két szó egymás mellett állott, mint pl. Lukácsnál (1, 46—47) Mária Magnificat-himnuszában: Magnificat *anima mea* Dominum et exultavit *spiritus meus* in Deo salutari meo. Az Apocryphus két olyan Magnificatot is tartalmaz, amelyek nem a Huszita Bibliából valók, mindkettőben az *anima* és a *spiritus* megfelelője egyaránt *lélek*: En *lelkem* felmagasztatta vrat Es en *lelkem* vígadot en ídvösségemnek ifteneben (168. l.). A másik: Nageýtŷa wrat en *lelkem* Ees erwend en *lelkem* en ýdweffeges ýftenemben (177. l.). Ez bibliai szöveg ugyan, de csupán a bibliából kiragadott imádság, itt a különbségtétel nem volt fontos. De mihelyt egy hiteles bibliafordításról volt szó, az *anima* és *spiritus* között különbséget kellett tenni. Így az említett hely a Huszita Bibliában (L 1, 46—47) így hangzik: En *lèlkem* felmagasztatfa vrat τ èn *zèlletem* vígadot èn ýdvösségèn^c iftenebèn. A különbségtételt sugallhatta a német és a cseh hagyomány is, a németben a *Seele* és *Geist*, a csehben *duše* és *duch*: *mein fele* grufet den herrè vñ gefroloket hat *meÿ geift* in got meynem heil (Viler 58vb) — *Mein fele* die michelicht den Herren: vnd *mein geift* der frewet sich in gott meinem behalter (Kurr 1:199). A csehben a megfelelők: *duše má* és *duch mój* (Dr, Ol).

Ennek alapján azt lehetne várni, hogy minden alkalommal, amikor a latinban *spiritus* áll, a magyarban *szellet* jelenik meg. Ez azonban csak akkor van így, ha nem a *Szentlélek*-ről van szó. Tehát általában a *spiritus* vagy *spiritus immundus* esetében lesz a magyar megfelelő *szellet*. Csak néhány példát idézek a Münchener kódexből. J 4, 24: *Spiritus* est Deus, et eos qui adorant eum, in *spiritu* et veritate oportet adorare — Iften *zèllet* ... *zèlletben* τ ígaffagban; L 24, 39: quia *spiritus* carnem et ossa non habet — mèt *zèllet*^c tètè τ tètème nīlen; Mc 14, 38: *Spiritus* quidem promptus est — A *zèllet* valobizoñ kéz; Mt 4, 1: Tunc Iesus ductus est in desertum a *Spiritu* — Tahat í^c vitètec a: kiètlènbe *zèllet*^c; Mt 10, 1: dedit illis potestatem *spirituum immundorum* — ada azocnac hatalmat *fertezètes zèlleteken*; Mc 5, 8: Exi *spiritus* immunde ab homine — meñ ki *fertezètes zèllet* èz èmberbøl.

Amikor azonban a *Spiritus sanctus* fordítandó, a magyar megfelelő lehet *szent szellet*, de nagyon sokszor *szent lélek* is. Mc 13, 11: non enim vos estis loquentes, sed

Spiritus sanctus — mert nē tū vattoc a bèzellòc, dè a *scnt zellet*. — Hasonló módon még a következő helyeken: Mc 2, 8; 12, 36; L 1, 15; 1, 35; 1, 67; 2, 25; 3, 16; 3, 22; 10, 21; 12, 10; 12, 12; J 1, 33; 20, 22. Ezzel szemben Mt 28, 19: in nomine Patris et Filii et *Spiritus sancti* — aʃanac τ fiunac τ *scnt lelecn^c* nèuèbe. — Szándékosan emeltem ki elsőnek ezt a helyet, mert mint imaformula kétségtelenül már korán megrögződhetett a magyarban, és ez a hagyomány kötötte a fordítókat. A *szent lélek* további előfordulásai is mind nagyon gyakran idézett, közismert bibliai helyek. Mt 1, 18: in utero habens de *Spiritu sancto* — o mehebèn valuan *scnt leleçtòl*; Mt 1, 20: quod enim in ea natum est, de *Spiritu sancto* est — mert mēl o bènne zülètet *scnt lelektòl* vagon; Mt 3, 11: ipse vos baptizabit in *Spiritu sancto* et igni — az kèrèztel tütòkèt *scnt lelecben* τ tüzben (hasonlóan Mc 1, 8); Mt 12, 32: qui autem dixerit contra *Spiritum sanctum* — Ki ke mondād igèt *scntlelèc* èllèn (hasonlóan Mc 3, 29); Mc 1, 10: vidit . . . *Spiritum* (var.: + *sanctum*) tamquam columbam descendentem — lata . . . *scnt lelket* mikent galambat le żaluā; L 1, 41: et repleta est *Spiritu sancto* Elisabeth — τ erfebet bètelec *scnt lelecker*; L 4, 1: Iesus solum plenus *Spiritu sancto* . . . — Ihūs ke tēlles *scnt lelecker* . . .; J 3, 5: ex aqua et *Spiritu sancto* — vizbòl τ *scnt lèlècbòl*.

A felsorolt helyeken kívül a *spiritus*-nak másutt is van *lélek* megfelelője, így a *spiritus Dei* és *spiritus Patris* kapcsolatokban. Mt 3, 16: et vidit *spiritum* Dei — τ lata *iftènnèc lelket*; Mt 12, 28: Si autem ego in *spiritu* Dei eicio daemones — Ha ke èn *iftèn lèlkeuèl* vètecki ordògòkèt; Mt 10, 20: sed *Spiritus Patris* vestri, qui loquitur in vobis — de tū *atàtocnac lelke* ki bèzèl tū bènnètec.

Egyéb összefüggésben a *spiritus*-nak *lélek* megfelelője a következő öt helyen áll: Mt 5, 3: pauperes *spiritu* — *lelki* zegenec; Mt 12, 18: Ponam *spiritum* meum super eum — vètem èn *lelkeuèl* o reia; Mt 12, 31: *Spiritus* autem blasphemia non remittetur — *lelekn^c* ke karomlatfa nem bolattaticm̄g; J 4, 23: quando veri adoratores adorabunt Patrem in *spiritu* et veritate — micor igaz imadoc imaggac at'at *lelecben* τ igazságban; J 19, 30: Et inclinato capite tradidit *spiritum* — τ fèie lehaituā èlèrèzte o *lelket*.

A latin *anima* fordítása mindig *lélek*, erre nem is kell példát idézni.

A fenti összeállítás eggyel több bizonyítéka annak, hogy a Huszita Biblia fordítói a magyar hagyományból nagyon is merítettek, és ez bizonyos mértékig kötötte is őket. Bevezették ugyan a *spiritus*-ra a *szellet* szót, de időnként csak vissza kellett térniök az öröklött *lélek* kifejezéshez, különösen olyankor, amikor ez régtől begyakorolt formulákban fordult elő.

Hasonló a helyzet az Apocrifákban. Itt is a *spiritus*-t általában *szellet*-tel fordítják, így Ps 77, 8: *spiritus* ejus — o *zellete*; Ps 77, 39: *spiritus* vadens — el ménò *zeller*; Ps 106, 25: *spiritus* procellae — a fergetegnek *zellete* (hasonlóan 148, 8); Ps 134, 17 (a bálványokról): neque enim est *spiritus* in ore ipsorum — es mert nincz *zeller* o zaiokban; Ps 138, 7: Quo ibo a *spiritu* tuo — Houa megek te *zelledetòl*; Ps 141, 4: In deficiendo ex me *spiritum* meum — En *zelletemnek* en belòllem megfogatkozatban; Ps 147, 18: flabit *spiritus* ejus — fu o *zellete*. Mindezekben a helyeken a német fordításokban *Geist*, a csehben *duch* áll. A fenti felsorolásban megfigyelhető, hogy a *spiritus* jelentése majdnem mindig a konkrét értelemben vett 'szellő, fuvallat, lélegzet, lehellet'.

Ezzel szemben a *spiritus* megfelelője *lélek*, főleg olyankor, ha a testi funkciótól elvonatkoztatva a teljesen elvont világról van szó. Így Ps 76, 7: et scopebam *spiritum* meum — es meg fepreme vala en *lelke*met; Ps 103, 4: Qui facis Angelos tuos, *spiritus* — Ki tezed te angalidat *lelke*kke; Ps 105, 33: Quia exacerbaverunt *spiritum* ejus — mert megharagottak ő *lelke*t; Ps 142, 7: deficit *spiritus* meus — meg fogatkozot en *lelke*m. A magyar hagyomány szilárdságára jellemző, hogy a németben és csehben ezeken a helyeken is mindenütt *Geist*, ill. *duch* áll. — A zsolnárokon kívül érdemes idézni szent Athanáz Symbolum-ából: Azert eg afa nem harom afa eg fiu nem harom fia: eg zent *lelek* nem harom zent *lelke*k (AporK 165). A Bécsi kódexben a *lélek* és *szellet* előfordulását kimutatja Károly Sándor alaktani összeállításával. Az egész kérdéskörre alapvető fontosságú Büky Pszich, passim de, főleg 53. sk. és 84. sk.).

74. *papi fejedelmek* ~ *papok fejedelmi*. — A latin *princeps sacerdotum* vagy többesben *principes sacerdotum* birtokos szerkezetnek kétféle magyar visszaadása mögött kétféle fordítási hagyomány rejlik. A melléknéves viszonyítás a régebbi és minden valószínűség szerint a magyar kereszténység korai szakaszában szláv mintára alakult ki. A másik típus a latint követi és a későbbi fordítási gyakorlatban vált általánossá. A Huszita Bibliában ez a kétféle megoldás váltogatva fordul elő, és erősen emlékeztet a *szent lélek* és *szent szellet* esetére. A fordítók újítanak, de a régi kifejezést is használják.

A kettősség kialakulása a birtokviszony szláv kifejezésmódjával magyarázható. A szlávban a genitivus eredetileg ablativus jelentésű volt, és ez a jelentése valamennyi szláv nyelvben régen erősen érződött, s részben a mai napig is megmaradt. Így a birtokviszony kifejezésére nem a genitivus szolgált, hanem vagy a dativus, vagy a birtokos melléknévi szerkezet. A melléknév esetében egyedi birtoklás kifejezői az *-ovъ* (változata *-evъ*), *-inъ*, *-jb*, az általánosabb vagy jellemző birtoklása az *-bъskъ* melléknév, esetleg az *-bnъ* is. Példaként néhány idézet a magyar és cseh (Pod) zsolnárokból: Ps 110, 10: timor *Domini* — *vrnak* felelme — bazez *hospodynova*; Ps 68, 36: civitates *Juda* — *Judanak* varofi — *myesta yudiny*; Ps 113, 4: agni *ovium* — *iohoknak* baranij — berany *owczy*; Ps 91, 13: cedrus *Libani* — *libanoflnak* cedroffa — *czedr lybanlky*; Ps 102, 15: flos *agri* — *meznek* viragi — *kwyet polny*. A felsorolt példákban a cseh a birtoklást melléknévvel fejezi ki.

Szándékosan idéztem olyan magyar példákat, amelyekben a birtokviszony kifejezése *-nak*, *-nek* ragos határozóval történik. A Huszita Bibliában ugyanis számos példa van arra, hogy a latin mintától eltérően melléknév jelenik meg. Ilyen mindjárt ennek a fejezetnek címében szereplő *papi fejedelmek*. Mt 27, 1: omnes principes sacerdotum — mēd a' *papifeiedelmec*; Mt 20, 18: et Filius hominis tradetur principibus sacerdotum — z embern^o fia elaroltatic a' *papifedelme*c; Mt 28, 11: et nuntiaverunt principibus sacerdotum — z mghirdetec a' *papifedelmec*^o. E példákkal szemben állnak a *-nak*, *-nek* ragos határozóval vagy ragtalanul szerkesztett főnéves kifejezések. Így J 12, 10: principes sacerdotum — a' *papoc* feiedelmi; Mc 1, 44: ostende te principi sacerdotum — mutafd te magadat a' *papoc* fedelmec; L 9, 22: a senioribus et principibus sacerdotum — a' vénectol z a' *papoc* feiedelmitol.

75. Hasonló kettősség figyelhető meg a latin *caelum, terra, mare* szónak birtokviszonyos vagy eredethatározói szerkezetében. Eltekintve attól, hogy a latin *caelestis* melléknévnek a magyarban is mindig melléknév felel meg, a *mennyei* vagy a rövidebb *mennyi* igen gyakran szerepel mint latin genitívusok *caeli, caelorum* vagy határozó *de caelo* megfelelője, ugyanakkor azonban ezzel párhuzamosan a *mennyekek országa* típus is nagyon gyakori. A leggyakoribb ilyen típusok (modern átírásban) *stellae caeli* — *mennyi* csillagok (Mc 13, 25); *volatilia, volucres, aves caeli* — *mennyei* repesők (Mt 6, 26; Mt 8, 20; Mt 13, 4; Mt 13, 32; Mc 4, 4; Mc 4, 32; L 8, 5; L 9, 58; L 13, 19; Ps 103, 12); *panis caeli* — *mennyei* kenyér (Ps 77, 24 és 104, 40). Ritkábban előfordulók: *Pater vester de caelo* — *tű mennèi* atatóc (L 11, 13); *signum de caelo* — *mèni* ièlenfegèt (L 11, 16, hasonlóan a *prodigia* megfelelőjeként J 4, 48). Ezekkel szemben áll egyrészt a *regnum caelorum*-nak megfelelő *mennyország* (Mt 13, 11) összetétel (amely azonban *mennyi ország jelzős szerkezetből is keletkezhetett), másrészt az igen gazdagon adathozható *mennyekek országa* típus (Mt 3, 2; L 7, 28 stb.), és az olyan kapcsolatok, mint *dominus caeli et terrae* — *mènn^c z földnèc vra* (L 10, 21); *cum nubibus caeli* — *mènn^c kòdibèn* (Mc 14, 62); *faciem ... caeli* — *mènn^c zèmelet* (Mt 16, 4); *usque ad summum caeli* — *mènnèc* magaffágaiglan (Mc 13, 27).

Az *orbis terrae* vagy *terrarum* magyar fordítása általában *földi* világ (Ps 71, 8; Ps 76, 19; Ps 96, 4), de van bőven *földnek* vagy *földeknek* világa is (Ps 95, 10 és 13; Ps 97, 9). Más szavakkal kapcsolatban: *foenum terrae* — *földnek* zenaia (Ps 71, 16), *Tu fecisti omnes terminos terrae* — *Te tötted földnek* minden hatarit (Ps 73, 17).

A tengerrel kapcsolatban a *potestas maris* fordítása *tengeri* hatalom. Ps 88, 10: *Tu dominaris potestati maris* — *Te vralkodol tengeri* hatalmon. Ezzel szemben Mt 4, 15: *via maris* — *tengernèc* vta.

Végül egy példapár az *ember* szóval. Ps 134, 15: *opera manuum hominum* — *emberi* kezeknek művelkedeti. Ezzel szemben Ps 107, 13: *quia vana salus hominis* — *mert heiu embereknek úduõffege*.

Mindezen esetekben, függetlenül attól, hogy a magyar fordítás melléknévvél vagy főnévvel fejezi-e ki a birtokviszonyt, az ócseh evangéliumokban és zsoltárokban melléknévi kifejezés áll. Ennek ellenére sem gondolom azt, hogy a Huszita Biblia fordítói ezt a megoldást cseh hatás alatt frissen vették át. Az aránylag kevés számú, de a vallásos gyakorlatban nagyon gyakran használt, tehát jól begyakorolt, szilárdan megrögződött mellékneves kifejezés vallásos terminológiánknak olyan ősi rétegébe tartozik, amelyben egyházi nyelvünk régi szláv szavai is helyet foglalnak. A Huszita Biblia fordítóinak kettős eljárása inkább arra enged következtetni, hogy a latin szöveg kedvéért a régi gyakorlatot fellazították, és olyan esetekben, amikor ritkábban előforduló kifejezéssel találkoztak, automatikusan a latin típusú megoldást választották.

76. *fültő*. — A 131. zsoltár 4–5. verse így hangzik: *Si dederò somnum oculis meis, et palpebris meis dormitationem: Et requiem temporibus meis: donec inveniam locum Domino, tabernaculum Deo Jacob.* ('Nem engedek álmat szemeimnek, alvást szemhéjammak és nyugalmat *halántékaimnak*, amíg helyet nem találok az úrnak, hajlékot Jákob istenének.') A *temporibus* értelme 'halánték', aminek alakja *tempus* is lehet, de itteni variánsa alakilag egybeesik az 'idő' jelentésű *tempus* szóval. A latinból

fordítók ezért e helyet gyakran félreértik és 'idő'-vel fordítják, amit aztán későbbi használók esetleg kijavítanak. A német a téves: vnd die rue meynen *zeyten* részt a variánsban megtoldja: oder *schlefen* helyes kifejezéssel (Kurr 7:442). A csehben a fordítások egy részében ugyancsak az 'idő' értelmezés szerepel: pokoj *czallom* mým. Másutt viszont *židovinám* mým szerepel, amit úgy értelmeznek, hogy a plurale tantum *židoviny* eredeti jelentése a zsidóknál szokásos 'pajesz' és erről ment át a szó 'halánték' jelölésére (Machek EtSl *židoviny* és Gebauer Slstč *čas* szócikkben). Az értelmezést eltéveszti a raguzai horvát zsoldár is: i pokoj *briemenom* mojem (VatMol 226), ahol a *briemenom* a *vrěmę* 'idő' alakú változata. Javított horvát variánsokban a helyes *trepavicam* vagy *vezovom* szerepel. Téveszt a Döbrentei kódex fordítója is: Ha en zemeimnek almot adandok: es en zemem fedelének *zvínodaft* adandok Es en *idõmnek* ívngalmat: mig nem vrnak hel't lelek: iacob iftenenec hailokot (Nytár 12:103). Ezzel szemben az Apor-kódex (144. l.) helyes értelmezést ad: Ha adandok almat en zemeimnek: es en zemem heianak almekonfagot, És ívngolmat en *fűltõimnek* mignem lellek helt vrnak: hailakot iacob iftenenek.

Véleményem szerint itt ismét a régebbi hagyomány egy esetével van dolgunk. A félreérthető latin szóval szemben a görög szövegben: και ἀνάπαυσιν τοῖς κροτάφοις μου (Rahlfs 2:147). Ez a κροτάφος 'halánték' szó alakilag nem téveszthető össze semmi olyannal, aminek 'idő' jelentése lenne. A görögből fordító szlávok megtartják a szót *krotafi* alakban, ami a görög többes κροτάφοι-nak felel meg (Miklosich LexPal). Ahogy a csehben szétválasztható a latinra támaszkodó téves fordítás a görögre támaszkodó helyes szláv fordítási hagyománytól, valószínű, hogy a magyarban is ilyen kettősséggel kell számolnunk. Természetesen nem közvetlen görög forrásra gondolok, hanem szláv közvetítésre, mint az előbbi esetekben is. (A *tempus* 'halánték' jelentésre l. még Bírák könyve 4, 21—22.)

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

77. A Huszita Bibliával foglalkozó régi irodalom szemhatárát a jelen dolgozat annyiban tágítja, hogy az eddig kizárólagos forrásnak tekintett latin biblián túl figyelembe vesz egykorú vagy közel egykorú német és cseh szövegeket és szójegyzékeket is. A magyar fordítók prágai tanulmányai szinte önként kínálták ezt a kutatási irányt, de sajátságos módon a magyar tudósok mindeddig nem gondoltak szövegösszehasonlításra. Magam is csak Büky Béla kandidátusi vitájára készülve, a latin —német glosszáriumok adatai között figyeltem fel olyan német kifejezésekre, amelyek kétségtelenül mintái lehettek magyar megoldásoknak. A német bibliafordítások történetét tanulmányozva, a Münchener kódexhez sikerült találnom egy 1435-ben másolt korai újfelnémet szöveget, amelynek valamely megelőző változatát használhatták a magyar fordítók. Ez a szöveg tartalmazza szinte mindazon magyar kifejezések mintáját, amelyeket a latinból nem lehet megmagyarázni, mint pl. a *farizeusok*-nak *leváltak* neve, a *scandalum*-nak *gonoszolat* fordítása és számos más eset.

A régi cseh fordítások között nem találtam olyan közeli rokon szöveget, mint az előbb említett német. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött, 1416-ból való cseh Újszövetség is helyenként tökéletesen egyezik ugyan a magyarral, de nagyon sok helyen eltér tőle. Így pl. a napkeleti bölcseket, akiket a magyar fordító a bibliai latin *mágus* néven említ, a cseh szöveg *bölcsek*-nek (Mt 2,1) és *királyok*-nak (Mt 2,7) nevezi. A cseh—magyar összehasonlításból mégis kiderült, hogy a magyar fordítók számos szláv jövevényszavunkat azonos helyeken használják, mint a csehek a megfelelő cseh szót, így pl. a latin *tunica*-nak megfelelően a csehben *sukně*, a magyarban *szoknya* áll, a latin *sagena* a csehben *vrš*, a magyarban *varsa*. Ez mégis arra mutat, hogy a magyar fordítóknak cseh szöveget is kellett ismerniök.

Az összehasonlítások azt is megmutatták, hogy ahol nem kell közvetlen német vagy cseh közvetítést feltételeznünk, a hasonlóságok olyan típusú variáns latin szövegekre utalnak, amelyek Csehországban a német és cseh fordítások alapjául szolgáltak. A magyar fordítás eltérése a Vulgátától tehát nagy részben erre vezethető vissza.

Az Apor-kódexhez legközelebb állónak bizonyult a Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában őrzött 1079 jelzetű, 1477-ben másolt német zsolnárszöveg. Ezzel, valamint más német és cseh zsolnárokkal az összehasonlítás itt is azt eredményezte, hogy a magyar fordítók nagy valószínűséggel olyan latin szövegvariánsból dolgoztak, amely abban a német—cseh közegben, ahol tanultak, forgalomban volt.

A Bécsi kódexszel nem végeztem részletes szöveg-összehasonlítást, csak néhány példát említek a magyar másoló tévedései közül, és ugyancsak néhány példával szemléltetem latin kifejezések félreértését, valamint a német mintára visszavezethető kifejezéseket. A Bécsi kódex tüzetes vizsgálatát a fiatalabb nemzedékre hagytam.

Befejezésül még vázolni akarom, hogy Huszita Bibliánk három kódexét miként kellene egy valóban kritikai kiadás számára előkészíteni.

1. Ki kellene mutatni először is a magyar másolók számtalan tévedését. Ezt részint a latin szövegekkel, részint más magyar és idegen bibliafordításokkal összehasonlítva kell elvégezni.

2. Az eddiginél sokkal szélesebb körben kell bevonni a variáns latin szövegeket. Ez Nyíri kiadásában már részben megtörtént, de a német és cseh szövegekkel való összehasonlítás azt mutatta, hogy sokkal több helyen kell számolnunk eltéréssel a Vulgata mai szövegétől, és az eltérések tüzetes nyomozással megragadhatók.

3. Ki kell mutatni mindazon eseteket, ahol a magyar fordítók egy latin szót hasonló hangzásúval tévesztenek össze, mint pl. *fructus* 'gyümölcs' és *fluctus* 'hab', 'hullám'. Ugyancsak megjegyzendők az esetek, ahol több jelentésű latin szónak éppen a szövegbe nem illő jelentését választják.

4. Részletesen ki kell mutatni a német és cseh közvetítő szöveg használatának eseteit, valamint a latin—német glosszáriumok forgatásának nyomait.

5. Az 1—4. pontokban felsoroltak előkészítő munkálatok lehetnének a három kódex teljes magyar—latin szótárához. (Helyenként figyelembe véve a régi német és cseh megfeleléseket, ahol ezek a jelentések magyarázatához szükségesek.)

6. Az előbbi pontban jelettek alapján össze kellene állítani a három kódex latin—magyar szótárát. (Ilyen szótárakra különben minden kódexünkhöz nagy szükség lenne.)

7. Végül mindezen munkálatok elvégzése után hozzá lehetne kezdeni a három kódex együttes, valóban kritikai kiadásához.

RÖVIDÍTÉSEK

A FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

- Am = Ámosz kispóféta (biblia)
- AporK = Apor-kódex. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Kolozsvár 1942. (Codices Hungarici. II.)
- Bauer = Bauer, Walter: Griechisch—Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments 2. Aufl. Gießen 1928.
- Baumann = Baumann, Winfried: Die Literatur des Mittelalters in Böhmen. Deutsch—lateinisch—tschechische Literatur vom 10. bis zum 15. Jahrhundert. München—Wien 1978.
- BécsiK = Bécsi Codex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Első füzet. Budapest 1916.
- BibelhD = Die Bibel in heutigem Deutsch. Die gute Nachricht des Alten und Neuen Testaments. 2. Aufl. Stuttgart 1982.
- Burdach = Burdach, Konrad: Über die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der germanischen Philologie. In: *Mogk-Festschrift* 231—334.
- Büky Pszich = Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Budapest 1986.
- cgm 363 = a müncheni Baierische Staatsbibliothek kézírata (részletesen l. 15—20; 57.)
- cgm 4885 = a müncheni Baierische Staatsbibliothek kézírata (L. 57.)
- cgm 5018 = a müncheni Baierische Staatsbibliothek kézírata (részletesen l. 15—20.)
- Cod. slav. 6 = a budapesti Egyetemi Könyvtárban ilyen jelzetű cseh nyelvű újszövetség 1416-ból
- Codex Fribergensis l. F-kódex
- Codex Teplensis l. T-kódex
- Dan = Dániel könyve (biblia)
- Davidsson = Davidsson, Carin: Der altschechische Wittenberger Psalter und sein Verhältnis zu den mittelalterlichen deutschen Psalterübersetzungen. Uppsala 1952. (Publications de l'Institut Slave d'Upsal. 5.)
- Dief = Diefenbach, Laurentius (= Lorenz): *Glossarium Latino—Germanicum mediae et infimae aetatis*. Francofurti ad Moenum (= Frankfurt am Main) 1857.
- Diefenbach l. Dief
- DiefNG = Diefenbach, Lorenz: *Novum Glossarium Latino—Germanicum mediae et infimae aetatis*. Frankfurt am Main 1867.
- DöbrK = Döbrentei-kódex (1508-ból). Kiadva: *Nyelvmléktár* 12.
- Dr l. StčB
- Exod = Exodus (Mózes 2. könyve; biblia)
- F-kódex = Codex Fribergensis. (L. 10, 51)
- Gebauer Slstč = Gebauer, Jan: *Slovník staročeský*. 1—2. Praha 1970. (Csak a *netbalivost* szóig terjed. Reprint kiadás.)
- Hab = Habakuk kispóféta (biblia)
- HtB = Huszita Biblia. A Bécsi, Müncheni és Apor-kódexben fennmaradt bibliai szövegek
- Is = Izaiás próféta (biblia)

- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- J = János evangéliuma (biblia)
- Jelinek = Jelinek, Franz: *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmens und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz (XIII—XVI. Jahrhundert)*. Heidelberg 1911.
- Jireček = Jireček, Josef: *Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhunderte und über die ungarischen Husiten*. Sitzungsberichte der Königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philos.—hist.—philol. Klasse. 1885. 101—113.
- JordK = A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről [1516—1519]. Helikon Kiadó 1984. [Az egyik kötetben szövegközlés mai helyesírással, a másik kötetben hasonló szöveg. Idézés az utóbbiból.]
- Károly BécsiK = Károly Sándor: *A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Morfológiai rész. Szerkesztette —. Budapest 1965.
- Kluge²¹ = Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 21. unveränderte Auflage. Berlin—New York 1975.
- Kurr = *Die erste deutsche Bibel*. Bd. I. (Evangelien) Herausgegeben von W. Kurrelmeyer 1904. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. Nr. 234.) — Bd. VII. (Tobias, Psalmen) 1910. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. Nr. 254.) — Bd. X. (Hosea—2. Makkabäer) 1910. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. Nr. 266.)
- Kurrelmeyer I. Kurr
- Kyas Čpredl = Kyas, Vladimír: *Česká předloha staropolského žaltáře*. Praha 1962. (Rozpravy Československé Akademie Věd. Řada společenských věd. Ročník 72, sešit 1.)
- Kyas StčB I. StčB
- L = Lukács evangéliuma (biblia)
- Lev = Leviticus (Mózes 3. könyve; biblia)
- Lexer Twb³⁴ = Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 34. Aufl. Stuttgart 1974.
- LexThK = *Lexikon für Theologie und Kirche*. 1—10. Freiburg im Breisgau. 1930—1938.
- l Mach = Makkabeusok I. könyve (biblia)
- Machek EtSl² = Machek, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha 1968.
- Marx⁵⁻⁶ = Marx, J.: *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. Fünfte und sechste verbesserte Auflage. Trier 1913.
- Maurer Ebruchst = Maurer, Friedrich: *Ein neues deutsches Evangelienbruchstück des vierzehnten Jahrhunderts . . . hrsg. v. —*. Giessen 1925. (Schriften der Hessischen Hochschulen. Universität Giessen. Jahrgang 1925, Heft 4.)
- Maurer Studien = Maurer, Friedrich: *Studien zur Mitteldeutschen Bibelübersetzung vor Luther*. Heidelberg 1929. (Germanische Bibliothek. 2. Abt., 26. Bd.)
- Mautsch = Mautsch, Adolf: *Die mittelhochdeutschen Evangelien in der Münchener Handschrift 5018*. Greifswald 1909. (Doktori disszertáció.)
- Mc = Márk evangéliuma (biblia)
- Mich = Mikeás kisproféta (biblia)
- Miklosich LexPal = Miklosich, Franz: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum emendatum auctum*. Vindobonae (= Wien) 1862—1865.
- Mogk-Festschrift = *Festschrift für Eugen Mogk*. Halle 1924.
- Mt = Máté evangéliuma (biblia)
- MüncK = A Münchener kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin eredetivel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Budapest 1971.
- Nyíri I. MüncK
- NySz = Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. 1—3. Budapest 1890—1893.

Nytár = Nyelvelméltár. Régi magyar codexok és nyomtatványok. 1—15. Budapest 1874—1908.

Ol 1. StčB

Plet = Pleteršnik, M(aks): Slovensko—nemški slovar. Uredil —. 1—2. Ljubljana 1894—1895.

Pod = Žaltář Poděbradský. Podle rukopisu dražďanského vydal Adolf Patera. Praha 1899. (Sbírka pramenův ... 1. skupina, 1. řada. Památky řeči a literatury české. 2.)

Ps = psalmus (= zsolttár; biblia)

Rahlfs = Rahlfs, Alfred: Septuaginta id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes. Edidit —. 1⁵—2⁴. Stuttgart 1952, 1950.

1 Reg = 1. Liber Regum = Királyok 1. könyve (biblia)

SadAitz Hwb = Sadnik L(inda) — Aitzetmüller R(udolf): Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg 1955.

SchlSzj = Schlägli Szójegyzék. 1405 k. Kiadva: Szamota István: A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Budapest 1894.

Septuaginta 1. Rahlfs

Soph = Szofonias kispőfeta (biblia)

StčB = Staročeská bible dražďanská a olomoucká. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. I. Evangelia. Vydal Vladimír Kyas. Praha 1981. (A két szöveg rövidített idézése: Dr és Ol).

SZABÓ T. Á. MünchK = Münchener kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára ... Sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Adám. Budapest 1985.

T-kódex = Codex Teplensis (L. 10; 19; 51.)

TESZ = A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. 1—4. Budapest 1967—1984.

VatMol = Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir. Za štampu priredio i uvodom popratio Fraňo Fancev. Zagreb 1934. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 31.)

Viler 1. cgm 5018

W 3079 = A bécsi Österreichische Nationalbibliothek kézirata 1477-ből. (L. 57. A W = Wien rövidítés az én hozzáadásom.)

Wackernagel AdHwb⁵ = Wackernagel, Wilhelm: Altdeutsches Handwörterbuch. Fünfte Auflage. Basel 1878. (Deutsches Lesebuch. Fünfter Theil.)

Walther = Walther, Wilhelm: Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters. Erster Teil: Der erste Übersetzungskreis. Braunschweig 1889—1892. (Utánnomás 1966.)

Zach = Zakariás kispőfeta (biblia)

Zolnai Nyelvelm = Zolnai Gyula: Nyelvelméink a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1894.

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

acc. = accusativus

dat. = dativus

facs. = facsimile (hasonmás)

hv. = horvát

kf. = középfok

mn. = melléknév

pass. = passivum

plur. = pluralis

prol. = prologus

szl. = szláv

szln. = szlovén

tb. = többes szám

var. = variáns

MUTATÓK

(A számok paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.)

NÉVMUTATÓ

- Achilleus, szent 16
Anna, Luxemburgi 6
Anselmus, szent doktor 18; 56
Atanáz (Athanasius), szent 56
- Bálint (Újlaki) I. Valentinus de Vylak
Baumann, Winfried 7
Bottyánfy Éva 56
Bradwardine, Thomas 6
Burdach, Konrad 3; 10
Büky Béla 1; 12; 14; 73
- Conradus ab Austria I. Waldhauser, Konrad
- Davidsson, Carin 57; 63(9)
Diefenbach, Lorenz 14; 21 (és később sokszor)
- Emericus de Septem Castris 12
- Fancev, Franjo 76
Frigyes, III., német-római császár 57
Fülöp, Szép (francia király) 4
- Gálos Rezső 56
Gebauer Jan 57 (mint forrásmű szerzője számos más helyen is)
Gergely, XI., pápa 4; 6
- Henzsel Emre I. Emericus de Septem Castris
Hieronymus von Prag (= Prágai Jeromos) I. Jeronym Prazský
Horváth Cyrill 12; 13
Hus, Jan 7; 8; 9
Husz János I. Hus, Jan
- Jacobus de Praga 11
János, XXII., pápa 5
Janovi Matěj I. Matěj z Janova
- Jeronym Prazský (= Prágai Jeromos) 7; 8
Jireček, Josef 12
- Károly, IV., császár és cseh király 6; 7
Károly Sándor 58(23, 37); 68(1); 73
Kelemen, V., pápa 4
Kiss Lajos 70; 72
Kurrelmeyer, Wilhelm 10; 15; 21; 57 (mint forrásmű kiadója számos más helyen is)
Kyas, Vladimír 11; 57; 62(14); 63 (2, 6, 12); 65(5)
- Lajos, Bajor (király) 5
Luther, Martin 10; 21
- Machek, Václav 76
Marsilius de Padua 5
Marx, J. (német egyháztörténész) 3
Matěj z Janova (= Janovi Matěj) 7
Matthias filius Jacobi de Praga 11
Matthias von Janov I. Matěj z Janova
Maurer Friedrich 15; 54(38, 39)
Mautsch, Adolf 17; 49(17); 54(4, 5, 8, 11, 12, 33)
Melich János 12
Mentel, Johann 10
Mészöly Gedeon 68(1)
Miklosich, Franz 72
Milič (Milicz), Jan 7
Mogk, Eugen 3
- Németi György 12
Nereus, szent 16
Nyíri Antal 49(12, 15, 19); 50(4, 5, 8); 52(4, 12, 14, 16, 30, 31, 33); 53(1, 5, 6, 22); 54(4, 12, 37, 40, 58); 55(33); 77,2
- Patera, Adolf 57
Pécsi Tamás I. Thomas de Quinque Ecclesiis
Prágai Jeromos I. Jeronym Prazský

Rahlfs, Alfred 71, 76
Richárd, II., angol király 6

Schneider, Karin 1; 15
Štítný, Tomaš (Tomaš ze Štítného, Thomas von Stüttna) 7
Sylvester János 48(7); 71
Szabó Dénes 56
Szabó T. Ádám 22(1); 56

Tafferner, Lioba 1
Tamás (Pécsi) I. Thomas de Quinque Ecclesiis
Thomas de Quinque Ecclesiis 12, 13
Thomas von Stüttna I. Štítný, Tomaš
Tímár Kálmán 56
Tomaš ze Štítného I. Stítný, Tomaš

Valdes, Pierre 3
Valentinus de Vylak (= Újlak) 12, 13
Végh József Mihály 14; 49
Vencel, IV., cseh király 10
Viler (Viller), Johannes von Koburg 16
Volf György 56; 58; 59

Waldhauser, Konrad 7
Walther, Wilhelm 10; 16; 17; 54(2)
Weiler, Johannes I. Viler
Wiclif, John 6; 8; 9

Zolnai Gyula 14
Zsófia, bajor (IV. Vencel cseh király felesége) 10

SZÓMUTATÓK

MAGYAR

(A szavak általában mai helyesírással, de eredeti hangalakban szerepelnek. Kivétel néhány eset, amikor az eredeti írott alak is fontos.)

a felett 52(34)
ács 71
adeps 22(1); 53(16)
adjad temagadat 49(16)
adó 54(2)
ajándokoztass 60(33)
ajánlatik 53(24)
alabástrom 22(2)
alba 22(3)
álcs 71
álmoknak 63(5)
angolna-hal 48(7)
apex 22(4)
apostol 21; 69
arculsapás 46(15)
aromata 22(5)
atyáét 55(7)
auster 22(6); 54(34)
azért 55(1)

bálvántoknak egyházába 68(4)
bárány 48(1)
barom edel 60(34)
belöllő 61(4)
beszéded 50
beszédet 50
beszél 55(17)
beszélnek 60(16)
betegeknek vigasztásokra 54(10)
beteljeseden 58(6)
beteljesednek 58(6)
bialoknak inekben 60(6)
bika 48(2)
bizodalmad 58(65)
bizodalmat 58(65)
bocsánatjára 54(59)
bölcsek 77
bugyelláris 46(19)
ő bűnököt 52(7)

bűnös 27
bűnösöknek 58(1)
bűvölőket 58(1)
bűvölőknek 58(1)

cet 22(9)
cilicium 22(10)
clibanos 22(11); 46(22)
cogolt 58(56)
corbanom 22(12)

császárlat 65(5)
csordának johi 53(25)
csűr 47(1)

dicséret 65(1)
dicsőség 49(5)
didimos 22(14)
didragma 22(13)
doktor 22(15)
dombok 60(26)
dragalatos kő 46(10)
drágalátos 48(3)
dulogtol (= dologtól) 60(15)

e beszédek 52(16)
ebéd 48(4)
ebek 52(8)
eblég 65(3)
édesbek 60(27)
*édesek 60(27)
egekben 58(15)
egészségnek 54(14)
egybe evők 46(18)
egybe győlekezésekben 60(18)
egyembe evők 46(18)
egyenlő 37; 65(4)
egyiket 54(6)
eladja 52(20)

elárolandó 54(51)
elároltatik 54(49)
elárul 54(51)
electromok 49(7)
eleve kelsz 58(46)
eleven köre 68(3)
elközelejt 53(2)
ellene kelsz 58(46)
ellettek 58(11)
elmegyek 49(27)
elosztád 60(11)
elrejtette 64(4)
eltávozik 46(25)
éltető fiú 60(34)
elvesztetted 60(11)
emberek 52(4)
embereknek 53(23); 58(17)
embereknek személyeket 54(46)
embereknek üdvössége 75
emberének 58(17)
emberi kezeknek művelkedeti 75
embernek 54(11)
én ('szolga') 58(41); 64(9)
én bizodalمام 63(8)
én értem 55(34)
én szómat 58(22)
én utánam 54(7)
én ügyemet 62(2)
én választottam 52(18)
én velem 53(26); 53(27); 54(52)
encenia 22(15)
énekkal 58(18)
éneklek 58(18)
engemet 61(3)
engeszteléd 62(21)
ennek utánna 53(19)
ényimnek (= ínyeimnek) 58(38)
érc 47(2)
erdőnek mezein 60(29)
erekke lewnek 58(57)
ereszd ki 62(13)
eresztenem 54(33)
eresztetni 49(11)
éreznek 58(36)
ermonban 60(10)
erős 52(11); 54(16)
erősséget 60(12)
erőtelenek 58(57)
értsétek 58(20)
és 54(30); 61(10); 61(11); 63(10)
és a két halakból 55(9)
és ada 60(19)
És felele i(ezus) 54(18)
és hű 54(45)

És kanaannak minden országít 62(17)
és monda 55(5)
és monda Leány kelj fel 52(14)
és mondott 53(17)
esendő 58(47)
esnek törvényeért 52(21)
esti pénz 52(25)
esznek 58(36)
etkihletto(?) 58(48)
etnikos 22(17)
éüymnek (= ényimnek) 58(38)
evangelizál 21
evők 55(42)
ezt 55(18)

fa 49(3)
fa (nagy fája) 53(11)
fájok 71
a faluból jövöt 52(37)
faragan 58(24)
faragvány 58(24)
farizeusok 14; 64; 77
fegyedelem 58
fegyedelme 58(23)
fejedelméhez 53(12)
félelmesbnek 58(12)
félelmesnek 58(12)
felemeltem 60(8)
*felkeletnek 50(5)
felmeredtek 60(28)
félpézn 46(8)
felvetetni 49(11)
felyöl 50(8)
*ferfiu 50(8)
fertezetes szellet 73
feszület 70
filateriom 22(29)
filelembé 60(12)
fiú 49(2)
folyó 58(43)
fondamentom 22(18)
font 47(3)
föld 58(43); 58(45)
földek 58(45)
földi világ 75
földnek határi 75
földnek, földeknek világa 75
főmeredek 72
föven 60(13)
fültő 76
fürj-madár 48(7)
fürt 31; 64
fürteknek teteit 64(1)
fürti (fejmemnek →) 64(1)

ganéj 48(5)
gazofilanciom, -um 22(19)
genazaretnek földébe 52(22)
gond 47(14)
gonosz 28; 39
gonoszb 28
gonoszbodó 58(44)
gonoszbodókban 58(19)
gonoszbolat 28; 64(2); 77
gonoszkodó 58(44)
gonoszkodókban 58(19)
gonoszlottam 60(9)
gonoszokat 54(12)

gyámol 64(10)
gyermek 68,3
gyölekezet 46(7)
gyöngy 46(10)
győzvény 58(51)
gyülekezet 46(7)

ha 64(6)
hab 49(17)
haj 31; 64
hajfonat 31
hajó bér 68(4)
halakból 55(9)
halálának 58(51)
hálálatot ad 46(16)
hálálatot tesz 46(16)
halálnak 58(51)
hálát ad 46(16); 48(6)
hálát tesz 46(16)
háló 47; 48(21); 55(41)
hamis szerzet 68(4)
hamisak 62(15)
hamisakat 58(40)
hamisakra 58(9)
hamisságot 58(40)
hamisságra 58(9)
hányattat 49(17)
harag 60(4)
harmadnap 49(29); 55(24)
„három jeles szolgáltatás” 56
hasonlat 37
hasonlatosság 37
hasonlattatik 37
hasonl(i)k 37
hasonlít 37
hasonló 37
*hatalma 50(6)
hatalmakban 60(14)
hathatóiba 60(20)
hatod időben 49(25)

ház (a — ura) 49(12)
házas 29
házasít 29
házaskodik 29
házasság 29
házasul 29
házi atya 32
házi madár 32
házokban 60(21)
hazudok (nem —) 64(6)
hegyekben 58(15)
hegyén 60(17)
Herodes (tévesen Herodiás helyett) 53(14)
Herodiás 53(14)
hideg lelette 33
hideglelet 33
hirdette 62(6)
hiszjük 55(14)
hitések 49(21)
hitéseket 54(47)
hittetek 55(12)
hivatik 52(1)
hogy 54(20); 63(3); 63(11)
hogy légy 53(4)
hol őt én töttem 58(53)
hollaira 58(63)
hollarla 58(63)
hollarra 58(63)
holott ő tötte 58(53)
holvalra 58(63)
homálya 50(6)
hű (és —) 54(45)

ídesek 60(27)
idetes 58(58)
idő 76
idő előtt 53(3)
igaz 54(29)
igaz kenyér (ez az —) 55(11)
igazaknak 61(5)
igazoknak 58(25)
igazolatidnak 58(37)
igazolatodnak 58(37)
igazoltnak 58(25)
igazság 49(26)
igédet 58(41)
igedet (inedet helyett) 64(9)
így 63(2)
ijedetes 58(58)
íjet 62(3)
illettek (= ültek) 58(11)
imádságomnak 60(30)
in ('szolga') 58(41); 64(9)
inedet ('szolgádat') 58(41); 64(9)

Iohanna fia 55(2)
iota 22(21)
írastudó 26
irattatot 52(2)
író 26
istennek angyali 53(22)
istennek haragja 62(5)
istennek temploma 52(28)
ítélet napja 49(4)
ítélő ház 34
ítélő szék 34
itt 46(4)
*ivöltenek 50(7)
ivöltetnek 50(7)
ivöltött 62(8)

János baptista 21
jelenetre jönni 27
jelentett 63(1)
jelenvaló bűnös művelkedetbeliek 27
jelenvaló bűnösök 27
jeles bűnös 27
jeles bűnös művelkedetbeli(ek) 27
Jézus 52(13); 53(13); 54(13)
Jézus Mária 56
jó 39; 55(10)
jogodal 58(2); 58(31)
jogodat 58(2); 58(31)
johoknak bárányi 74
jóság 38; 39; 40; 42
*jóságot 50(1)
jött 55(31)
jövének követek 53(12)
Judának szüvébe 55(27)
Judának városi 74

káros 22(7)
kajáltás 60(32)
kalangya 22(11)
kalász 48(23)
kalongya 46(22)
káposzta 46(9)
kárhozthatnak vala 62(9)
karjának 68,3
katinom 22(8)
kecske-kigyó 48(7)
kégyók 62(20)
keselő 61(8)
készület 35
kételkedetlen 46(21)
kétszer ruha 65(8)
kevélek 61(13)
kézbe ad 54(35)
kezwen 58(51)

ki ('qui') 62(16)
kietlenbe 60(10)
kietlenben 52(24)
kiirtatni 49(20)
kik 50; 52(29)
kik látták vala 55(22)
kilencszázkilenc 49(19)
kilencvenkilenc 49(19)
kimegyek vala 62(7)
kiméne 53(21)
királi estáp 68(4)
királyok 77
kit 50
kit keressz? 55(37)
kivetett vala hét ördögöt 54(19)
kivőtték 60(3)
klibános (clibanos) 22(11)
komplárkodástól 60(15)
konkoly 48(8)
kopaszlat 46(17)
koporsó 45
koppattac 46(17)
korbánom (corbanom) 22(12)
kosár 48(9)
kóstol 47(4)
kovács 71
köszvényes 36
közlejtnek 61(7)
közlet 46(23)
között 64(5); 65(6)

lábaidat 52(3)
lábfüld 47(5)
lakás 65(7)
lakó hel 65(7)
lánc 48(16)
látandatok 54(47)
látandjátok austert 54(34)
léc 47(6)
legottan 50(3)
*légy megvigasztott 50(3)
lélek 73
lelketem ihlete 58(54)
lelketemk ihlete 58(54)
lelki szegények 73
lellah 47(7)
leváltak 14; 25; 64; 77
levita 22(23)
Libanosnak cedrosa 74
lyányi 62(22)

ma 55(32)
magas 46(26)
magasság 46(2); 65(2)

*magassági övei 58(21)
magasságit ő nézi 58(21)
mágosok 21
mágus 77
major 47(18)
maláta 48(10)
mamon 22(24)
mazzag 46(6)
medence 48(11)
meg es állyanak 58(4)
megadná ő adóját 54(2)
megadnák ő adójokat 54(2)
megcsaljanak 58(4)
megfedd 60(21)
megfeszéjt 70
megfeszít 70
megfognak vala 62(9)
megfogyatkozik 49(24)
megfogyatkoztak 60(22)
megfordejtván 60(18)
meggonoszbejt 28
meggonoszbodik 28
meggonoszbolat 64(2)
meggyőjtven 54(5)
meggyűjt 54(5)
megháborejtotta 54(57)
meghasasztá 60(21)
megholtanak 55(21); 60(23)
megjelent 27
megjelenté . . . önmagát 55(40)
meglelemez 33
megmagyarázni 53(9)
megmásoltam 60(9)
megszabadejtott 63(4)
megtiszteltanom 49(1)
megvirágoznak 66(2)
megyek 49(27)
megyen és eladja 52(20)
mély 46(26)
mely idesek 60(27)
mellyet tött úr 54(4)
mend 52(10); 54(39); 63(6)
mend én tetemim 58(42)
menden 62(4)
mende(n) emberek 54(15)
menden tetemink 58(42)
mendenek 54(28)
menna 46(27); 49
menyeközbe 54(36)
menyország 75
menny 46(27)
menny(e)ji 75
mennyei atyátok 75
mennyei kenyér 49; 75

menny(e)ji repesők 75
mennyekiek 58(52)
mennyeknek mennyi 58(52)
mennyeknek országa 75
mennyetek 50(2)
mennyi (= mennyei) csillagok 75
mennyi (= mennyei) ország 75
mennyi (= mennyei) jelenség 75
mennynek és földnek ura 75
mennynek ködiben 75
mennynek magasságaiglan 75
mennynek személye 75
mérce 48(12)
mert 49(14); 55(28); 60(27)
mert harmadnap 55(24)
mert istennek szente vagy 54(9)
mestert 54(21)
mezőnek 54(31)
mezőnek virágy 74
miglen 54(22)
miképpen tött Illés 54(25)
moly 48(13)
mondának a leváltak i(ezus)nac 54(8)
mondom tünetek 55(30)
mondván 52(19); 54(42); 54(43); 55(36)
mongyadad 58(62)
monnal 58(3)
monval 58(3)
mosdó 48(11)
mostam 60(8)
mű ellenönk 53(15)
műertönk 53(15)
műnekönk 54(3); 54(56)
művelkedeteket 63(12)
nagy 54(38)
nagy fájá 53(11)
napon 54(41)
nardipistikos (-cos) kenet 22(26)
názáreti 52(38)
négy napon 55(24)
negyedlő 46(11)
negyhesid (= négyes fogataid) 58(60)
neki 55(35)
nekik 53(18)
nem akartatok 55(8)
nem kevesbedet meg 60(24)
nem kevesbejté 60(24)
nem szesöltek el 60(28)
nem teheti 49(28)
nemes kő 46(10)
nemzése 68,2
nemzet 43
nemzetek 38

népek 38
népeknek 52(15)
népeknek mesterit 49(23)
népnek 52(36)
népnek mesterit 54(58)
népnek teheni 60(6)
névébe 60(17)
*nézése 68,2

nyakcsapás 46(15)
nyavalásoknak 63(16)
nyegheded 58(59)
nyelvek 58(33)
nyelvük 71
nyelvvél 58(33)
nyolcad 53(5)
nyolcszáz 49(15)
nyolcvan 49(15)
nyögésed 58(60)

ó-törvény 29
olajoknak hegye 22(27)
olivet 22(27)
olivetnak hegye 22(27)
olyan távol 62(12)
oroszlányoknak 60(2)
országát 50(1)
ostya 22(20)
oszlopából 63(9)

ő apródidat 62(18)
*ő apródit 62(18)
ő belőlle 53(10)
ő fergegeket 61(9)
ő haba 60(7)
ő ifjúságoktól fogván 61(14)
ő készöletek 62(1)
ő neki 55(23)
ő reájok 55(39)
ő szárnyai alá 52(30)
ő szent élete 58(26)
ő szentelete 58(26)
*ő szovát 58(22)
ő tanejtványi 52(31); 53(8)
ő testéről 55(4)
ő városokat 62(19)
ő velek 63(7)
ő zápjokat 60(2)
ön ('saját') 64(9)
ön ('szolga') 64(9)
önmagának 54(53)
önön ('saját') 64(9)
örizjétek 58(20)
örök 52(23)

örök életet 55(6)
öröklente 58(39)
örökletté 58(39)
örökletet(?) 58(39)
öröjl 64(3)
öröltének 58(35)
öröltetek 58(35)
örömö 62(23)
ötet 49(10); 54(54); 54(55); 61(2)
öv 46(6)

palást 48(14)
pálma 22(28)
papi fedelmek 74
papi fejedelmek 74
papak fedelme 47(8); 74
papak fejedelmi 74
patakba 58(16)
pedig 58(59)
példa 30
példabeszéd 30
penitencia 21; 46(5)
penitenciát művelkedik 21; 46(5)
penitenciát tart 21; 46(5)
péNZ 48(15)
pepecselnek 60(1)
perem 47(18)
plántálatnak 60(31)
plántálatni 49(20)
pogányok 38; 43; 44
pók 60(13)
pokolba 58(16)
portikos (-ca) 22(30)
probatika (-ca) nevű halas tó 22(31)
próféta 21; 69
profétáknak 54(15)
prófétizál 21
püspök 47(8)

rabi 22(32)
racha 22(33)
repekősek 58(13)
repekőket 58(13)
rés 47(9)
reszketeg 58
reszketek 58
retez 48(16)
romlat 60(32)
rothadnak 58(30)
rothadott(?) 58(30)

Sába királynője 49(4)
saducoos 20
sáfár 47(10)

salsás 47(11)
salszás tál 47(11)
sáska 62(14)
sátoroknak 58(14)
scater (stater helyett) 22(34)
se féljen 55(29)
segedelem 58
segedelme 58(23)
sem 54(37)
semmivel 46(1)
sér (= sír fn.) 45
sendő 58(47), (49)
serofenissa 22(35)
silonek mezeiben 60(29)
sindik 58(47)
sír (fn.) 45
sok nemzeteket 63(15)
sokakért 49(22); 54(50)
solya 47(12)
soporláh 47(18)
*stálló 47(13)
stálló-tartó 47(13)
stater 22(34)

szabadoknak 68(3)
szabásban 50(4)
szállására 68(3)
szállásban 50(4)
számár tereh 49(9)
számláltassad 60(33)
számnak szavít 60(30)
szárny 58
szárnyaidnak 58(5)
szarv 58
szarvaidnak 58(5)
szarvam 58(55)
szeccel-szék 48(7)
szekernye-saru 48(7)
szellet 73
szent lélek 73; 74
szent lelket 53(1)
szent szellet 12; 53(6); 55(16); 73; 74
szenteletnek 50(50)
szivem 58(55)
szoknya 48(17); 77
szolga 47; 64(9)
szomorók 52(6)
szorgalmas 47(14)
szorgalmazat 47(14)
szorgalmazatos 47(14)
szorgalmazatosság 47(14)
szorgalmazik 47(14)
szórólapát 46(3)
szőlő 49(18)

szövetnek 48(18)
szül 46(13)
szülő(?) 46(13)

*táboroknak 58(14)
tágotl 58(56)
tál 47(11)
táltosok 21
tanejtványokat 54(44)
tanejtványoknak közöttök 55(38)
tarsoly 47(15)
társág 48(19)
tassoly 47(15)
te püspökid 55(33)
te szerelmed 63(14)
te tanejtványid 53(7)
tedeg 58(59)
téged 58(59)
tégedet Jeruzsálem 61(12)
tegyelek 49(6)
teheti (nem —) 49(28)
tehetség 38; 41; 42
teljes gyömolcsöt 53(10)
temén 18
tenekid 55(26)
tengeri hatalom 75
tengernek uta 75
tereh 49(9)
terjedés 58(61)
testamentom 22(36)
tesznek 60(16)
tevék (ige) 60(22)
ti bekességtek 54(26)
tietek 54(40)
titk ihlettől(?) 58(48)
*tíz drachma 22(13)
tíz húró szortár 65(9)
toll 46(19)
tömlöc 18
törnek 68(2)
törvény 29
törvényt tör 29
törvénytelen gyerek 29
törvénytörés 29
törvénytöröt 29
törvény-törő 29
tött (melyet — úr) 54(4)
tudjátok 55(19)
tulajdon rab 64(9)
tünektek 52(17); 54(15)
*tűznek (fn.) 68(2)

udvari 49(13)
úgy 60(4)

új öltözetek 60(31)
ujacska 61(15)
újhitű 46(12)
ujocskákban 61(15)
új-törvény 29
undoklattatták 58(29)
Úr Istenben 60(5)
Uram 52(9)
Úrnak félelme 74
Úrnak ház 49(12)
Úrnak házát 60(5)
Úrral 61(6)
urvosok (városok helyett) 68(2)
út 54(27)
utálat 60(25)
uzsurás 58(34)
uzsurába 58(34)

ű gyümölcse 60(7)
üdvöz légy 46(14)
ügyekezik 68,4
üldöznek 58(8)
üldöztek 58(8)
ülsz 62(11)
ün ('szolga') 58(41); 64(9)
üvöltés 60(32)

vacsora 48(20)
vacsorál 48(20)
vacsoráló hely 48(20)
vadszamar 64(8)
vagyok 58(28)
*vagyot ('dolgot') 58(28)
vala-é 58(64)
valamit 53(20)
választottam 52(18)
vall 49(8)
vallál-é 58(64)
változtatod 58(10)

*a juventute 61(14)
ab archisynagogo 53(12)
abiit et vendidit 52(20)
abstulit 64(4)
*ad archisynagogum 53(12)
adeps 22(1)
*adeps 53(16)
adulter 29
adulterari 29
adulterium 29

változtattad 58(10)
*városok 68(2)
varsa 47; 48(21); 77
veder 48(22)
végezetekért 58(7)
velem 54(52)
véneknek 52(5)
vert (mn. igenév) 64(7)
veszteglés 58(32)
vesztegljed 58(32)
vetélkedés 60(25)
vétkezetében 68(2)
vétkezetekért 58(7)
vidékébe 68(2)
vigattam 61(1)
vigilia 22(37)
világnak 54(48)
vipera-kígyó 48(7)
vitézlő ember 68(3)
vizeknek folyóit 66(1)
volt 52(32)
völgyek 60(26)
vruosoc (városok helyett) 68(2)
ydetes 58(58)

Zachariás 54(1)
zavár 66(3)

zsák 47(16)
zszámolul 64(10)
zszámoly 47(17); 64(10)
zszámolya alá 64(10)
*zszámolyává 64(10)
zsidók 55(15)
zsinagóga 21
zsrir(?) 46(20)
zsortár 58(27)
zsortárban 58(50)

LATIN

adulterium committere 29
adversum vos 53(15); 54(24)
aequalis 37
aegrotatio 33
aes 47(2)
*aeternam 52(23)
ager (flos agri) 74
agni ovium 74
alabastrum 22(2)
alapa 46(15)

alba 22(3)
*alimentum 60(34)
altitia 32
altilis 32
altitudo 65(2)
altus 46(26)
anima 73
apex 22(4)
apostolus 20; 21
appropinquabit 61(7)
*appropinquabunt 61(7)
appropinquavit 53(2)
*aquila 61(8)
aquilae (gen. sing.) 61(8)
arana 59; 60(13)
architriclinus 55(3)
*arcum 62(3)
arcuum 62(3)
arena 59; 60(13)
argumentum 60(34)
aromata 22(5); 23
artes 12
aspectus 68(2)
assimilare 37
assis 46(8)
audieritis 54(47)
auferre 64(4)
auspicium 68(3)
auster 22(6); 23
ave 46(14)
avellere (pass.: avelli) 46(25)
aves caeli 75

Barachia 68(3)
brachia 68(3)
brachium 68(3)
*bubalorum 60(6)

cadus 22(7)
caecus 49(10)
caelestis 75
caelum
    cum nubibus caeli 75
    dominus caeli et terrae 75
    faciem caeli 75
    regnum caelorum 75
    signum de caelo 75
    stellae caeli 75
    usque ad summum caeli 75
    volatilia caeli 75
    volucres caeli 75
Calvaria 46(17)
capilli 64; 64(1)
capillus 31

*captabant 62(9)
captabant 62(9)
catena 48(16)
catinus 22(8); 47(11)
causa (-m tuam) 62(2)
cedrus Libani 74
cena 48(20)
*census 54(2)
centurio 49(13)
cetus 22(9)
chaos 46(23)
chlamys 48(14)
cilicium 22(10); 23
civitates Juda 74
civitates tuas 62(19)
clamabit 62(8)
clamantis 50(7)
*clamavit 62(8)
clamor 60(32)
clibanus 22(11); 46(22)
*coelesti 58(52)
coeli coelorum 58(52)
coena, cena 48(20)
coenaculum 48(20)
coenare 48(20)
coenomyia 65(3)
colaphus 46(15)
colles 60(26)
columna (*ex, in —) 63(9)
comitatus 48(19)
commovet 54(57)
*commovit 54(57)
*compellere 49(17)
complere 49(17)
concinere 60(1)
concinnant 60(1)
concinnare 59; 60(1)
*condemnabant 62(9)
condemnabunt 62(9)
conferens 54(5)
conferre 54(5)
*confessus 49(8)
*confiteri 49(8)
*confitetur 49(8)
confundere 49(8)
confundetur 49(8)
confusus 49(8)
coniugium 29
conservabat 54(5)
consternari 49(24)
contemplari 68(4)
contemptio 60(25)
contentio 60(25)
conveniando (in —) 60(18)

*convertendo (in —) 60(18)
 cophinus 48(9)
 corbona 22(12)
 corda, cordula 46(6)
 corona 22
 credentes 3
 credidimus 55(14)
 creditis 55(12)
 crinis 31
 crucifigere 70
 cum nubibus caeli 75
 cura 47(14)

 dare 46(24); 54(33)
 datur 54(49)
 *de curia 49(13)
 decem 49(13)
 decachordum, —us 65(9)
 decurio 49(13)
 *defecerunt 60(22)
 deficere 60(22)
 deficere (mente —) 49(24)
 Dei, Deo l. Deus
 delictum (in delicto) 68(2)
 delubrum 68(4)
 denarius 48(15); 52(25)
 Deo l. Deus
 desertum 60(10)
 deterior 28
 Deus
   angeli Dei 53(22)
   ira Dei 62(5)
   panis Dei 55(11)
   in regno Dei 54(17)
   similis Deo 61(6)
 dextera 58(2)
 dictus est 52(2)
 didrachma 22(13)
 Didymus 22(14)
 diplois 65(8)
 discumbentes 46(18)
 discumbentium 55(42)
 dispensator 47(10)
 disperdere 60(11)
 dispergere 60(11)
 dispersisti 60(11)
 dispondium 46(8)
 dixerunt Pharisaei ad Iesum 54(8)
 dixi 55(30)
 dixit (duxit helyett) 47(13)
 doctor 22(15), 23
 doctus 22(15)
 Domine, Domine 52(9)
 Domini (timor —) 74

*Domini domum 60(5)
 *Domino 61(6)
 Dominum Deum 60(5)
 Dominus (l. a ragozott alakokat is)
 — caeli et terrae 75
 — domus 49(12)
 *domum Domini 60(5)
 domus 49(12)
 ductilis 64(7)
 duplex vestis 65(8)
 duxit (helyett dixit) 47(13)

 ea (nom. plur.) 54(28)
 — (acc. plur.) 63(13)
 eamus 50(2)
 ecce ceperunt 60(3)
 edidit 60(19)
 effabuntur 60(16)
 efferre 60(28)
 effigies (in alia effigie) 50(4)
 effloreat 66(2)
 ego sum 49(27)
 *egrediebar 62(7)
 ejus (praeparatio —) 62(1)
 elati sunt 60(28)
 *emitte 62(13)
 emittes 62(13)
 Encaenia 22(16)
 eo (cum —) 63(7)
 *eorum 60(2); 61(9); 62(1)
 eos 54(10)
 eradicare 49(20)
 eremum, -us (in eremo) 60(10)
 esto 50(3)
 et 63(3)
 et dixit: Puella surge 52(14)
 et omnia regna Chanaan 62(17)
 et (remissionem) 54(59)
 *et 61(10), (11); 63(10)
 *et dedit 60(19)
 ethnicus 22(17); 23
 euge 64(3)
 *cum 49(10)
 evangelizare 21
 *ex columna 63(9)
 exaltationes 62(23)
 exaltavi 61(1)
 excelsa 45(2)
 *exceperunt 60(3)
 exierant 54(19)
 exirent 53(21)
 *exiret 53(21)
 exultationes 62(23)
 exultavi 61(1)

faber 71
faber tignarius 71
faciam 49(6)
faciem terrae 75
facturus (qui hoc — esset) 54(51)
fames valida 54(38)
febricitans 33
febricitare 33
febris 33
fecerunt 60(22)
fecit et ... 54(4)
fecit (quod —) 54(4)
fermentare 17
festuca 48(23)
filiae (nom. plur.) 62(22)
filii (nom. plur.) 62(22)
fimbria 47(18)
flos agri 74
fluctus 49(17); 59; 60(7)
foenum terrae 75
formidinem 60(12)
fortitudinem 60(12)
fructus 59; 60(7)
fundamentum 22(18); 23

gazophylacium 22(19)
Gennesar 52(22)
gens 43
gentes 38; 43; 44
*gentes 63(15)
gignere 46(13)
gratias agere 46(16); 48(6)
*gregis (oves —) 53(25)
gustare 47(4)

habitaculum 65(7)
Herodias 53(14)
hic 46(4)
hodie 17
holus 46(9)
homines 52(4); 52(12)
homini 54(11)
homo 49(2)
    salus hominis 75
    opera manuum hominum 75
*homo militans 68(3)
hora 54(41)
horreum 47(1)
hospitium 68(3)
hostia 22(20); 23
humilitas 68(3)
humor 46(20)
hydria 48(22)
hymnus 65(1)

Jesus 54(11)
ignis 68(2)
*iis (cum —) 63(7)
illum 54(21)
immolabant 53(24)
imperium 65(5)
in 65(6)
in columna 63(9)
in diis 64(5)
in eremo 60(10)
in filiis Dei 64(5)
in iuventute sua 61(14)
in penetralibus 60(20)
*in (remissionem) 54(59)
incantantium 58(1)
increpuit 60(21)
infirmitas 33
ingrediebar 62(7)
inique 62(15)
*iniqui 62(15)
inops (iudicium inops) 63(16)
interficere 70
*interrupt 60(21)
Iohannes Baptista 21
Iona 55(2)
iota 22(21)
ira 6(4)
ita 60(4)
iudicium 49(4)
iuramentum 52(21)
iusti (gen. sing.) 61(5)

languens 33
languere 33
languidus 33
languor 33
lati (nom. plur.) 60(28)
latus ('széles') 60(28)
lavi 60(8)
lebes 68(4)
lectus 49(7)
legio 18; 19; 22(21)
leonum 60(2)
*levavi 60(8)
levita 22(23); 23
lex 29
liberabit 63(4)
*liberavit 63(4)
liberi 68(3)
libra 47(3)
*ligna 71
*lignum 49(3)
lingua 71
linteamen 47(7)

linteum 47(6)
 linum 49(3)
 loculus 45
 locum (secus —) 54(27)
 locusta, -tae 62(14)
 longe 62(12)
 loquela tua 50
 lucerna 48(18)

 magi (nom. pl.) 21
 magistratibus et plebe 49(23); 54(58)
 magistratibus *plebis 49(23)
 mala (acc. plur.) 54(12)
 malignans 58(19), (44)
 malignus 58(19), (44)
 mammona 22(24); 23
 manica 61(15)
 manifestare 27
 manifeste 27
 manna 22(25); 46(27); 49
 mare
   potestas maris 75
   via maris 75
 margarita, —ge— 46(10)
 matrimonium 29
 me (probaverunt —) 62(10)
 *mecum 53(26), (27); 54(52)
 mensa (super -m meam) 54(52)
 mente deficere 49(24)
 mentha 22
 *meum (refugium —) 63(8)
 meus (zelus —) 63(14)
 minister 47
 minoravit (non —) 60(24)
 mittere 49(11); 54(33)
 mna 48(15)
 mola 49(9)
 moles 49(9)
 mons Olivarum 22(27)
 — Oliveti 22(27)
 monte (in —) 60(17)
 montibus (in —) 52(24)
 monumentum 45
 *mortui 60(23)
 moti sunt 60(23)
 muliercula (cum ... mulierculis) 13
 *multis (pro —) 49(22); 54(50)
 mundare 49(1)
 mundus (Salvator *mundi) 54(3)
 *munerari 60(33)

 nardus pisticus 22(26)
 narrabit 62(6)
 *narravit 62(6)

naulum 68(4)
 negotiatio 60(15)
 negotium (a negotio) 60(15)
 nequaquam 46(1)
 neque 54(37)
 *nobis 54(24)
 *nobis (pro —) 53(15)
 *noluistis 55(8)
 *nomine 60(17)
 non 55(32)
 non minoravit 60(24)
 nonagintanovem 49(19)
 *nos 54(24)
 *nos (adversum —) 53(15)
 novellae plantationes 60(31)
 Novum testamentum 29
 nubere 29
 nubibus (cum — caeli) 75
 numerari 60(33)
 nutriens 46(13)

 octo 53(5)
 octoginta 49(15)
 olivetum 23
 Olivetum (mons Oliveti) 22(27)
 *omnes 63(6)
 *omnes reges 62(4)
 omnibus 53(23)
 onager 64(7)
 opera manuum hominum 75
 operantur 60(16)
 operationem 63(12)
 *operationes 63(12)
 *orationis 60(30)
 orbis terrae, terrarum 75
 oris (os, gen.) 60(30)
 *ostende 63(1)
 ostendit 63(1)
 *ostendit 63(1)
 oves *gregis 53(25)

 paenitentiam agere 46(5)
 palam, in — venire 27
 pallium 48(14)
 palma 22(28); 23
 panis caeli 75
 par 37
 parabola 30
 paralyticus 36
 parapsis 47(11)
 parasceve 35
 paropsis 47(11)
 parvulus (parvulos tuos) 62(18)
 Pascha 48(1)

pater vester de caelo 75
 paterfamilias 32
 pauperes spiritu 73
 peccator 27
 pecunia 48(15)
 pedem tuum 52(3)
 peior 28
 pelvis 48(11)
 penetrale 60(20)
 *penetrabilis 60(20)
 per praeceptis 72
 pera 47(15)
 periclitari 49(17)
 persona (non accipis —m) 54(46)
 petenti te tribue 49(16)
 pharisaei 25
 pharisaeus 20
 phylacterium 22(29)
 plantationes 60(31)
 *plantationis 60(31)
 plenum frumentum 53(10)
 plebs
   magistratibus et plebe 49(23); 54(58)
   magistratibus *plebis 49(23)
 poenitentia 21
   -m agere 21
 pontifex 47(8)
 populorum 60(6)
 porticus 22(30)
 potentatibus (in —) 60(14)
 potestas 50(6)
 potestas maris 75
 *potestatibus (in —) 60(14)
 praeceps (per —) 72
 praecipitare 72
 praedium 47(18)
 praetorium 34
 prandium 48(4)
 pretiosus 48(3)
 princeps sacerdotum 47(8); 74
 principes sacerdotum 74
 *pro multis 49(22); 54(50)
 pro vobis 49(22); 53(15); 54(24); 54(50)
 probare 22(31)
 probatica piscina 22(31)
 probaticus 22(31)
 procellam ejus 61(9)
 procurator 47(10)
 prodigia 75
 profecto 46(21)
 profiterentur 54(2)
 propheta 20; 21
 prophetazare 21
 proselyta 46(12)

proselytus 46(12)
 proverbium 30
 pseudopropheta 54(15)
 publicanus 20; 27
 publicus 27
 pugillaris 46(19)
 quadriga 58(60)
 quam dulcia 60(27)
 quatruiduanus 49(29); 55(24)
 qui 49(14)
   *qui 52(29); 62(16)
   qui sis 53(4); 54(9)
   quia 52(29); 62(16)
   *quia 49(14); 53(4)
   *quia triduanus 49(29); 55(24)
 quod 50
   — fecit 54(4)
 quomodo potest 49(28)

rabbi 22(32)
 raca 22(33); 23
 Rama 46(2)
 refugium (— tuum) 63(8)
 reges magnos 63(15)
 regina austri 49(4)
 regnum 49(5)
   — caelorum 75
 reprobavi 60(9)
 resurrectionis 50(5)
 revelare 27
 *revocavi 60(9)
 ruta 22

sacculus 47(16)
 sadducaeus 20
 sagena 47; 48(21); 77
 salsa 47(11)
 salus hominum 75
 Salvator *mundi 54(3)
 sanctus (Spiritus —) 53(6)
 sandalia 47(12)
 satum 48(12)
 scabellum 47(17); 64(10)
 scandalizare 28
 scandalum 28; 64(2); 77
 sceptrum 68,3
 scissura 47(9)
 scriba 19; 26
 *sedes ('ülsz') 62(11)
 sedet 62(11)
 seditiones 49(21); 54(47)
 seducere 20
 *seductiones 49(21)

septima hora 49(25)
 sepulcrum 45
 *serpentes 62(20)
 serpentis 62(20)
 servus 58(41); 64(9)
 si 63(2); 64(6)
 *sibi 54(53)
 sic 63(2)
 signum de caelo 75
 siliqua 48(10)
 Siloe 60(29)
 silva 60(29)
 similis 37; 65(4)
 similitudo 37
 solea 47(12)
 sollicitudo 47(14)
 sollicitus 47(14)
 *somnum 63(5)
 spiritus 73
 — Dei 73
 — immundus 73
 — Patris 73
 Spiritus Sanctus 12; 53(1); 73
 sporta 48(9)
 stabularius 47(13)
 stabulum 47(13)
 stadium 47(5)
 stater 22(34)
 stellae caeli 75
 stercora 48(5)
 stola 22
 suas (sub alas —) 52(30)
 *suas (civitates —) 62(19)
 *subdis 62(21)
 subdit 62(21)
 sum (ego —) 49(27)
 summum 63(5)
 summus sacerdos 47(8)
 super mensam meam 54(52)
 *superbi 61(13)
 superstitio 68(4)
 superstitiosus 68(4)
 synagoga 20; 21; 46(7)
 Syrophenissa 22(35)

 *tam longe 62(12)
 tamquam 58(3)
 taurus 48(2)
 *te Jerusalem 61(12)
 tegula 47(6)
 templum 52(28)
 — ydolorum 68(4)
 tempus 76
 termini terrae 75

terra
 Dominus caeli et terrae 75
 orbis terrae, terrarum 75
 Tu fecisti terminos terrae 75
 testamentum 22(36); 23
 tetrarcha 46(11)
 timor Domini 74
 timpus 76
 tineas 48(13)
 tollere 49(11)
 *tradat 54(35)
 *traditur 54(49)
 trahat 54(35)
 tranquillitas 17
 transplantare 49(20)
 tribunal 34
 tribus 58(61)
 *triduanus 55(24)
 tuam (causam —) 62(2)
 tuas (civitates —) 62(19)
 tui (nom. plur.) 55(33)
 tunica 48(17); 77
 tuos (parvulos —) 62(18)
 turba 46(7)
 tuum (refugium —) 63(8)

 umor 46(20)
 unum (super lapidem —) 68(3)
 urbes 68(2)
 usque ad summum caeli 75
 *ut 63(3); 63(11)

 validus
 fames valida 54(38)
 *valles 60(26)
 vectis 66(3)
 velum 47(18)
 vendidit 52(20)
 venit 49(29); 55(31)
 veniunt ab archisynagogo 53(12)
 ventilabrum 46(3)
 verba haec 52(16)
 *veritas 49(26)
 verum 54(40)
 vester 54(32)
 vestrum 54(32); 54(40)
 Vetus testamentum 29
 via 49(18)
 — maris 75
 *viderant 55(22)
 viderat 55(22)
 vigilia 22(37); 23
 vinculum coniugale 29
 *vineas 49(18)

vipera 48(7)
vir 50(8)
virtutem 50(1)
virtus 38; 39; 40; 41; 42
vita 49(26); 54(48)
*vīnum 68(3)
vocabunt 52(1)
vobis 54(3)
*vobis 52(17)

βουλευτής 49(13)
γλῶσσα 71
γραμματεὺς 26
ἐγκαίνα 22(16)
ἐξεπορευόμην 62(7)
κρόταφος 76
κυνόμυια 65(3)
λεγιών 18
λίνον 49(3)
ὄτος ἐστιν 46(4)
παραβολή 30
παραλυτικός 36
παραλύω 36
παρασκευή 35
πινακίδιον 46(19)
πνεῦμα 73

GÖRÖG

vobis (pro —) 49(22); 53(15); 54(24); 54(50)
volatilia caeli 75
volucres caeli 75
voluistis 55(8)
vos (adversum —) 53(15); 54(24)
zizania 48(8)
zona 46(6)

προβατικός 22(31)
πρόβατον 22(31)
προσήλυτος 46(12)
σκανδαλίζω 28
σκάνδαλον 28
στατήρ 22(34)
σταυρός 70
σταυρώω 70
Συροφοινίκισσα 22(35)
τέκτων 71
τελώνης 27
τετράρχης 46(11)
φυλακτήριον 22(29)
χαλκεύς 71
χάσμα 46(23)
ψυχή 73

NÉMET

(A betűrend általában a mai német irodalmi nyelv kiejtését és helyesírását követi.
A nagyobb eltéréseknél utaló igazít el.)

abentessen 48(20)
abgescheiden 25
Abgescheidn(er) 19
abgeschieden 25
die abgeschiden sprachen zu jh(esu)m 54(8)
Abgott 68(4)
abgotz-tempel 68(4)
apt godes (= abgottes) tempyl 68(4)
acht 53(5)
achzig 49(15)
acker, acher 54(31)
aigen (ze —) 64(9)
aitoffen 22(11)
alle 52(10); 54(39)
alle die dinck 54(28)

alle ding 54(28)
alle leut 54(15)
alt (den —en) 52(5)
alte ehe 29
alz helias tut 54(25)
ambechter 22(23)
an l. ohne
antworten 46(24)
architriclin 55(3)
arg 28
Ärgernis 28
Arm 61(15)
armathen 22(5)
armath(a)i 22(5)
Ärmel 61(15)

auff meinem tisch 54(52)
auferstendung 50(5)
aufheben 49(11)
auß der weltes kint 52(18)
auß erwelt hab 52(18)
außgegangen (waren —) 54(19)
ausgeworffen (warn —) 54(19)
ausgieng, außging (do er —) 53(21)
außspender 47(10)
außtaylor 47(10)
auster (ir secht den —n) 54(34)
auster wint 22(6)
außwurzeln (sich —) 49(20)
außzulegen 53(9)

backen flack (= slag) 46(15)
packen (= backen) slag 46(15)
packoffen (= back—) 46(22)
balm l. palm
baum (zu eim —) 53(11)
paum (= baum; in ein —en) 53(11)
bechennen 49(8)
beispiel, peyspel(1) 30
bekorn 47(4)
beraitung 35
bereit(t) tag 35
bereitung 35
berg, perg 52(24)
perg der olpaume 22(27)
perch der Ole baumen 22(27)
besprechende 54(5)
besturtzten sich (sy —) 72
betrachten 68(4)
betriegen 58(4)
bett 49(7)
bettris 36
bewegt (Er hat —) 54(57)
beweisen (sich —) 54(2)
bewerter schaffweyer 22(31)
bild 50(4)
bin 49(27)
biß gegrüsset 46(14)
bischof 47(8)
bypil 30
blind 49(10)
blüet 66(2)
bote (der) 21
botten, poten (die — kamen) 53(12)
bouel l. pouel
brautlauft (geladen zu der —) 54(36)
brieffuß 22(29)
buchs, buchse, puchse 22(2)
buchstab 22(21)
büffel 60(6)

puffel (= büffel) 60(6)
buuel (= büffel) 60(6)
burdelin 46(8)
buß, puez (= busse) 46(5)
busse 21
busse tun 21
busse tun, machen, wirken 46(5)
bussen 21

c-, ch- l. k-
cz- l. z-

do (= da) 46(4)
danck würken 46(16)
danck tun 46(16)
dornach (= darnach) 53(19)
dor vber 52(34)
dorumb 55(1)
Dor vmb 55(20)
das ... 54(2)
das du bist 54(9)
das du pist 53(4)
dasche l. tasche
daz ... 54(20)
deckel 68(4)
dein bischoff 55(33)
dein hercze 54(32)
dein schacz 54(32)
deyne jungern 53(7)
deynen fuß 52(3)
dem gib 49(16)
der 46(4); 49(14)
derslagen 70
dy ez gesehen haten 55(22)
die in vor hetten gesechen 55(12)
dye ir 52(29)
dyegel l. tigel
diener 22(23)
dich nach (nicht volgt er —) 54(23)
dich gib 49(16)
dinckhaus 34
dir 55(26)
dir (= teuer) stein 46(10)
dirr (= dieser) 46(4)
dise dink 55(18)
disse 55(18)
disse rede 52(16)
ditz (= dies) 46(4)
do l. da
dor- l. dar-
dörfflein 47(18)
dott l. tot
drüber 52(34)

ê (= Ehe) 29
 eprecher 29
 ebrechery 29
 ebrechung 29
 edelstein 46(10)
 ee (= Ehe) 29
 eebrechen 29
 eyt (= eid) recht 52(21)
 eigendierne 64(9)
 eigendiu 64(9)
 eigenneht 64(9)
 eigenman 64(9)
 eigenschalch 64(9)
 eigenwip 64(9)
 ein 54(6)
 Einkom (= Encaenia) 22(16)
 entverren 46(25)
 entwelich stat 65(7)
 entzamt tragent 54(5)
 er 54(26)
 er (Jézus helyett) 54(13)
 erger (mn. kf.) 28
 ergern 28
 ergerniß, -uß 28
 ergerung 28; 64(2)
 ermel 61(15)
 ermelen 61(15)
 ernstlich 46(21)
 ersteung 50(5)
 erz(t) 47(2)
 es was (als — —) 52(32)
 esel messiger mülstain 49(9)
 esel mü 49(9)
 ettwas, etwas 53(20)
 euch 52(17); 54(3); 54(15)
 ewe (= Ehe) 29
 ewer hertz 54(32)
 ewer schatz 54(32)
 ewig Leben 55(6)
 ewr 54(40)
 f gyakran v
 falsch religioes 68,4
 valschen (den — dat. plur.) 54(15)
 vas (= Faß) 22(7)
 feiechtheit 46(20)
 vein (= fein) perle 46(10)
 veinperlein (= fein—) 46(10)
 feißekeit 53(16)
 feistigkeit 46(20)
 feistikait 22(1); 53(16)
 fensternis 19
 fest 52(11)
 vest (= fest) 54(16)

vestenkeit (= fest—) 46(23)
 fett 46(20)
 feuchte 46(20)
 fieber 33
 fier- l. vier
 Finsternis 18; 19
 vinsterniß 18; 19
 vinsternuß 18
 vinstirnisse 19
 finstri 19
 fisch(lein) 55(9)
 flachs 49(3)
 freut euch 64(3)
 frid (der —) 54(26)
 für euch 49(22); 54(24); 54(50)
 für vns 53(15); 54(24)
 fürbereytung 35
 fürst 47(8)
 fürweser 55(3)
 füßschamel 64(10)
 geben 54(33)
 gebotbrief (talán gebet- helyett) 22(29)
 gegruet seystu 46(14)
 gehaißen (wirtt —) 52(1)
 gehört 54(47)
 geier gut 22(24)
 Geist 73
 gekreut 46(9)
 glauben (wir —) 55(14)
 gelaubt (vnd habt nicht —) 55(12)
 geleich 37; 65(4)
 gelich 37
 gelt (= Geld) 47(2); 48(15)
 gelt stock 22(19)
 gelubde 22(36)
 gen Naßaareth 52(22)
 genesar 52(22)
 gereit tak (= Tag) 35
 gereynigen 49(1)
 gericht 34; 49(4)
 gesatz 29
 geschriben ist 52(2)
 geschworen rechte (umb das — —) 52(21)
 gesellschaft 46(7); 48(19)
 gesetz 29
 gesind(e)vater 32
 geslagen 64(7)
 gesprochen ist 52(2)
 gestalt 50(4)
 gesteine 17
 gestorben (dy weissagen sind —) 55(21)
 gesuntheit 54(14)
 get er ab vnde verchauft 52(20)

getan (das — hat der here) 54(4)
getrewer (vnd —) 54(45)
gewalt 50(6)
gewand 22(3)
gewende 47(5)
gewer brot 55(11)
gewiβlich 46(21)
gewurcz 22(5)
gezeuge 22(36)
gezeugnuß 22(36)
gichtig 36
gichtpruchig 36
gichtsuchtig 36
ging 52(20)
gleich 37
gleichniß 30
gleichsam 30
glich 37
got (in dem reich —z) 54(17)
gotis (dye engel —) 53(22)
gott gruß dich 46(14)
grap (= Grab) 45
greber 45
gronet 66(2)
groß (grosser hunger) 54(38)
grunt 22(18)
gruntfest 22(18)
gut (di -en werck gotes) 55(10)
gwürcz 22(5)

haelen (= hehlen) 64(4)
haiden 44
hals slag 46(15)
har 64(1)
harcleid 22(10)
hausvater 32
hausvogel 32
heide 22(17)
heiden, heyden (die —) 22(17); 44
heilig 53(6)
heilig (den —en geist) 53(1)
heilig (von dem —en geist) 55(16)
helbeling 46(8)
herde (schaff der —) 53(25)
hertte (schaff der —) 53(25)
Herodes (tévesen Herodias helyett) 53(14)
herodias 53(14)
herr des hauses 49(12)
herre 17; 52(9)
hevhuuff(e) 22(11); 46(22)
hevschober 22(11); 46(22)
heute 17
hochzeyt 22(16)
höch 46(2)

hoe 46(2); 1. hohe is
hof, hoff (vom —) 49(13)
hoh 46(26)
hohe 46(2); 65(2)
höret 54(47)
hunde 52(8)
hundes-fliege 65(3)
hundesfliege 65(3)
hus-fater 32
hymel (in dem reich der —) 54(17)
hymel brot 46(27)
hymelisch brot 46(27)

ihesu 52(13)
ihesus 53(13); 54(11)
Ihesus antwurt 54(18)
ihesus Naßarenus 52(38)
ym (= ihm) 54(53)
ym nach (petrus volgt —) 54(54)
in (= ihn) 54(21); 54(55)
yn (= ihnen) 53(18)
yn (in vizsonyszó) 54(59)
inwonberlich 65(7)
iohanna (der sun —) 55(2)
ir (vntter -en flugeln) 52(30)
ire sunde 52(7)
irrsal 46(23)
iudas (in das hertz —) 55(27)

jh(esu)s 54(13)
Johannes der täufer 21
judas (in daz hercz jude) 55(27)
Juden 55(15)
juden (dy —) 55(20)
jungern (in dem Mittel der —) 55(38)
jungern (seine xij —) 54(44)
jungern (seinen iungern) 55(40)

kalde seuche 33
kalt sucht 33
calvarie 46(17)
chomen (= kamen) 53(12)
kappeß-krut 46(9)
kar 47(11)
kasten 47(1)
keyserlich reich 65(5)
keysers rich 65(5)
keyserstume 65(5)
kerczlein 22(4)
kirweych 22(16)
klayd 22(3)
cleid 22(3)
kol 46(9)

chomen l. kamen
kosten 47(4)
kraft 38; 39; 40; 41; 50(1)
krank (zu heilen der —en) 54(10)
chrautt, crawt (= kraut) 46(9)
kraut 46(9)
kricze 22(21)
kriczlein 22(4)
krug 22(7)
krut 46(9)
chumenden von eynem dorffe 52(37)
kumet, kumpt (= kommt) 49(30)
kumpt (= kommt) 55(31)
kumen (= gekommen) ist 55(31)
kündigen 21
künig-stap 68,4
künigin (= königin) von osten 49(4)

laet 47(6)
laitte 47(6)
lamsuchtig 36
lassen 49(11)
latt(e) 47(6)
lauf(t) 47(5)
leben 49(26); 54(48)
legen (sich . . . hett gelegt) 55(27)
leichnam 55(4)
leilach, leylach 47(7)
leine tuch 47(7)
lerer 22(15)
leute 44; 52(4); 52(15); 53(23)
leuit 22(23)
lichtvaß 48(18)
lidsuchtig 36
lilach(en) 47(7)
lobe 65(1)
loc 64(1)
lock 31; 64(1)
lockil 64(1)
los 64(8)
lucern(e) 48(18)

mach (ich — 'faciam') 49(6)
man 50(8)
mon (= mann) 50(8)
manna 46(27)
manne (zwene —) 52(12)
mantel 48(14)
margarite 46(10)
maß 48(12)
mechtig (—er hunger)
meil 47(5)
meister 22(32)

meister (den —) 54(21)
meisterschaft dez volckes 54(58)
meisterschaft des volks 49(23)
mensch 49(2)
mensch (O —) 54(11)
mensen (dem —) 54(11)
mercklicher teich 22(31)
mergrisel, mergrieslein 46(10)
mermelstein(en) 22(2)
milbe, milwe 48(13)
mile 47(5)
mit mir 53(26), (27)
mit nichte 46(1)
mitessend 46(18)
mitsamt sizzen 46(18)
mittages wint 22(6)
mon l. man
mülstein 49(9)
muncz, müntz 47(2)

nach mir 54(7)
nachzog 48(19)
nahet sich 53(2)
naph 22(8)
nardi, nardus 22(26)
Naßarenus 52(38)
necz (daz —) 55(41)
nemen 49(11)
neu bekert 46(12)
neu glaubig 46(12)
neue ehe 29
newn vnd neunczig 49(19)
nicht (jr wolt —) 55(8)
nicht l. nit alatt is
nymbar (= nimm wahr) 60(3)
nympt 66(2)
nit (= nicht) 55(32); 64(5)
noch erschreckt 55(29)
nu 55(32)

O mensch 54(11)
ob 64(6)
oermel (= Ärmel) 61(15)
offenbar 27
offenbaren 27
offenbarer sünder 27
offenbart sich (Er —) 55(40)
offenbarung (in — kumen) 27
offener sünder 27
offenlich 27
an (= ohne) czweifel 46(21)
anczweiffel 46(21)
on (= ohne) zwyfel 46(21)
olpaum 22(28)

olperg, ölperg, -perck 22(27)
opffer, oppher 22(20)
opfern (sy opferten) 53(24)
osterlamp 48(1)
ostern 48(1)

pack- l. back-
balm (= palm) 22(28)
peyspel(l) l. beispel
perck, perg l. berg
perle 46(10)
person eins menschen 54(46)
pfennig 22(13); 22(34); 48(15)
pfort haus 22(30)
pfunt 47(3); 48(15)
phariseer 19; 25
phunt 47(3)
planczen (sich —) 49(20)
pote l. bote
pouel, bouel ('populus') 60(6)
puchse l. buchse
puez l. busse
puffel l. büffel
punct 22(21)
punt 22(4)

rach(a) 22(33)
rathaus 34
recht (abel des —en) 54(29)
rechthaus 34
redt, rett (= redet) 55(17)
reich 49(5)
reichtum(b) 22(24)
reue 21
riccz (= ritz) 47(9)
richthaus 34
richte-stul 34
richte-stuol 34
richtstul 34
riete, rite, ritt 33
rigel 66(2)
riß, riesz 47(9)
rite, riete, ritt 33
ritz 47(9)
rock 48(17)
roßlo(u)ff 47(5)
ruffend (dez ruffenden) 50(7)

sack 47(16)
saduceyer 20
sag jch eúch 55(30)
sagent 52(19); 54(42); 54(43); 55(36)
sait ich euch 55(30)
saitenspiel mit zehen seyten 65(9)

salbe 22(5)
salse 47(11)
Salz 47(11)
saltzcar 47(11)
samelung 19
samelunge 21
sam(m)elung 46(7)
sarc 45
saubern 17
sauern 17
saum 47(18)
schadung 49(21)
schaff(e)ner 47(10)
schaffier 47(10)
schaffweyer 22(31)
schamel 47(17); 64(10)
schande 28
schar 19; 46(7)
schatz 22(12); 47(2)
schatzkamer 22(19)
scheiden, sich — 46(25)
schemel 47(1)
schewre 47(1)
schiff-lon 68.4
schymel 47(17)
schlefe 76
schmid 71
schnur 46(6)
schreyb vedir 46(19)
schreiber 26
schreibgezeug 16; 46(19)
schriber 26
schrib-feder 46(19)
schrib-tafel 46(19)
schrib-zug 46(19)
schrift weise (ein —) 19
schriftweisen (die —) 26
schuer 47(1)
schüssel 47(11)
schwören l. geschworen
schwur 52(21)
secklein 47(16)
Seele 73
sege 48(21)
sehen 54(47)
sehen (gesecht) 54(47)
sehen (ir secht) 54(34)
sehen (ir ... sehet) 54(34)
seygend (= säugend) 46(13)
sein iunger 52(31)
seyne jungern 52(31); 53(8)
seine xij jungern 54(44)
seyst 50(3)
senden 54(33)

serge, serch, serck 45
seugend 46(13)
sybente stund 49(25)
siechen 33
siechend 46(13)
silbertstock 22(12)
sis (= sie es)
sitzend (keiner der —en) 55(42)
siczende 55(42)
smecken 47(4)
smid 71
snellichen 72
snoer (= snur) 46(6)
snur 46(6)
Sohle 47(12)
sole 47(12)
sonder tzyyucl 46(21)
sorc 47(14)
sorcsam 47(14)
sorcveltekeit 47(14)
sorcveltic 47(14)
sorge 47(14)
sorgsam 47(14)
spitz 22(4)
sprechend 52(19); 54(42); 54(43)
sprechende 55(36)
sprichwort 30
stadel 47(1)
stal 47(13)
stal knecht 47(13)
stat 54(27)
stat der hirschedel 46(17)
stat der quelung, peinigung, tötung 46(17)
steinnaph 22(8)
steinnaph 47(11)
stunde 54(41)
suchen 33
sucht 33
sulzschar 47(11)
sulz-faz 47(11)
sünderin 27
syrisches geslechtes 22(35)

taffel 46(19)
tag 54(41)
tag der furbereytung der osterlicher spyß 35
tasche, dasche 47(15)
teglich pfen(n)ig 52(25)
teich 22(31)
teiler 47(10)
tempel gotis 52(28)
teuer l. dir stein
tieff 46(26)
tieffe 65(2)

tigel, dyegel 68,4
tisch 54(52)
dott (= tot) 55(21)
töten 70
tragent 54(5)
traurig 52(6)
treber 48(10)
treskamer 22(19)
troccz 22(33)
trutz 22(33)
trübsal 28
tugend 38
tugent 39; 42
tun (das getan hat der here) 54(4)
tun (der ditz wer zethüne) 54(51)
twingen 49(17)

u gyakran v alakban
vbele 54(12)
vbele ding 54(12)
vber sturtzten 72
vber wurrffen 72
vm(b) euch 49(22)
umbhanc 47(18)
und 54(30); 54(59)
vnd getrewer 54(45)
vnd jh(esu)s antwurd 54(18)
vnd larte sye von dem Reiche gotis 52(27)
vnd lert fy von dem reich gotz 52(27)
vnd sprach 53(17); 55(5)
vnd czweyey fischlein 55(9)
unde 49(17)
vnde sprach Ste auff ein juncfrawe 52(14)
vns 54(3)
vns, krist(e) (Weyssag —, —) 54(56)
vnder 64(5)
vnterscheid 46(23)
vnderscheidung 46(23)
uzgegangen 54(19)

v gyakran f
valsch l. falsch
vas l. Faß
vater (dez vaters) 55(7)
vater des gesindes 32
vein l. fein
verchauft 52(20)
verlaiter 20
verraten 46(24); 54(35); 54(49)
versuchen 47(4)
vest l. fest
vinsterniß l. first-
vipper 48(7)
vippnater 48(7)

vippnatter 48(7)
vir (= vier) tegling 49(29)
vierdeling furste 46(11)
fierdilinc 46(11)
virdelinge vurfte 46(11)
virling fürst 46(11)
volck, volk 43; 52(36); 54(48)
völker 43
volendent 60(1)
vom hoff, hofe 49(13)
vor der zeit 53(3)
vorhanc 47(18)
vorlaube 22(30)
vorraten 54(35); 54(51)
vorwerck 47(18)
vürhanc 47(18)

wach(e) 22(37)
waldesel, walt-esel 64(8)
walfisch 22(9)
war(es) brot 55(11)
wasserkrug 48(22)
weg 49(18); 54(27)
weinschenk 55(3)
weissage (der) 21; 54(15)
weissagen 21
wen du bist (ich weiß — — —) 54(9)
wen suchstu 55(37)
werff-schaufel 46(3)
werlt 54(3); 54(48)
widder vns 53(15); 54(24)
wider euch 54(24)
wider jh(esu)m; wider ihesus 55(25)
widerteil 49(21)
wie lang 54(22)
wie (wy) mag 49(28)
wild esel, wilt-esel 64(8)

wintfanck 46(3)
wirtt geoppfert 53(24)
wirtt sich nehen 53(2)
wist ir 55(19)
wonhaft 65(7)
worff-schaufel 46(3)
wort 30
wurff-schaufel 46(3)
wustung 52(24)

zacharias 54(1)
zehen Ritterer 49(13)
·X· (= zehn) pfennig 22(13)
czehen seyten (von —) 65(9)
·X· (= zehn) feyten 65(9)
Zeyt 76
zesamen (setzent —) 60(1)
czesem (mit deiner —) 58(2)
zeugend 46(13)
zewgen (= ze eigen) 64(9)
ziechend 46(13)
zins 22(13); 54(2)
zol 22(13)
czopff 31
czu ym; zu im 55(23)
zugang 22(30)
zusammen setzen 60(1)
zusammen-reden 54(5)
zusammen-sprechen 54(5)
zusamentragen 54(5)
zwei burdelin 46(8)
zweifeler, zwiefeler, czweifel(ler) 22(14)
zweyfeltig kleyt 65(8)
czweydracht 49(21); 54(47)
czwy gewicht 46(8)
zwifeltig gewand 65(8)

CSEH, MÁS SZLÁV ÉS EGYÉB NYELVEK

(A nyelvi hovatartozás a cseh szavaknál nincs külön jelölve.)

a řekl jest 53(17)
a ze dvě rybů 55(9)
ač 64(6)
ana (= a-ona) 55(1)
ani 54(37)
ani strachuj 55(29)

bázeň hospodinova 74
beranec 48(1)
beránek 48(1)

berani ovčí 74
boží (anjelové —) 53(22)
brieme (= vrijeme, hv.) 76
buď 50(3)
buď čist 49(1)
býk 48(2)

cedr libanský 74
česťa 49(18)
ciesařovstvo 65(5)

ciesarstvo 65(5)
co 53(20)
čas 76
človeče 54(11)
človek 49(2)
čtvrtý den 49(29)
daj sě 49(16)
devět a devatdesát 49(19)
dále 46(23)
dáti 54(33)
den (toho dne) 54(41)
desieti strun 65(9)
div 39
dojka 46(13)
dolóv strčiti 72
dóstojeŋstvie 42
drahý 48(3)
drasta, drásta 48(23)
dřevo 53(11)
dvorský 49(13)
duch 73
Duch svatý 53(1); 53(6); 55(16)
duše 73
dvénásob 65(8)
dvojnásoba 65(8)
dwa swa wczednyki 52(26)
Erodiášová 53(14)
-евъ (szl.) 74
Genezarethský 52(22)
gezis I. Ježíš
Herodiášová 53(14)
hlubokost 65(2)
hluboký 46(26)
hnój 48(5)
hora 52(24)
horší 28
hrob 45
hud (szln.) 28
chrám boží 52(28)
chvála 65(1)
chváliti 65(1)
chválu učiniti 46(16)
chválu vzdáti 46(16); 48(6)
I vecě Ježíš 54(18)
I vecěchu duchovníci k Ježíšovi 54(8)
-инъ (szl.) 74
-ѣпъ (szl.) 74
-ѣскъ (szl.) 74

jako dřevo 53(11)
jakož jest Heliáš učinil 54(25)
jdieše 53(21)
jednu 54(6)
jeho 54(54); 54(55)
jeho mlazší 52(31)
jemu 55(23); 55(35)
jenž 49(14)
jenžto vidieše 55(22)
jest vyšlo 54(19)
ješčer, ješčer 48(7)
ješčezíči 48(7)
ještěr 48(7)
ješto 52(29)
Ježíš 53(13); 54(11); 54(13)
gezis nazarenski 52(38)
jich (napostřed —) 55(38)
jim 53(18)
jistě 46(21)
již 55(32)
-jъ (szl.) 74
Johannónv (syn —) 55(2)
jsem 49(27)

k kniežeti židovské školy 53(12)
kázanie 52(16)
kladata 60(1)
koš 48(9)
koukol 48(8)
kovář 71
králevá s polednie strany 49(4)
krmilicě 46(13)
krotafi (szl.) 76
křivým prorokóm 54(15)
kříž 70
kterak móže 49(28)
kúkol 48(8)
květ polný 74
lid 52(15); 53
lidé 43; 44
lvový 60(2)

manna 46(27)
měděnicě 48(11)
měšta Judiny 74
metati sě 72
mezi 65(6)
miera 48(12)
miesto (bliz od toho miesta) 54(27)
miesto bydlenie 65(7)
mistr (nerod' volati mistra) 54(21)
mláto 48(10)
mluví 55(17)

mne 55(34)
moc 39; 40; 50(1); 50(6)
mol 48(13)
múcha 65(3)
muž 50(8)

na ně (dunu —) 55(39)
nám 54(3)
nám, Kriste (Prorokuj —) 54(56)
nám (proti —) 53(15); 54(24)
s námi 54(24)
napostrěd jich 55(38)
národ 43; 44
v nebeském králevství 54(17)
neboť 55(28)
nemocných (k uzdravení —) 54(10)
neuvěřili 55(12)
nevod 48(21)
nezakonska mati (szln.) 29
nosieci 54(5)
novi zakon (szln., hv.) 29
noví zavjet (hv.) 29
nový obráncenec na vieru 46(12)
Nový zákon 29
ny (za —) 53(15)

oběd 48(4)
obědováchu 55(42)
očistiti 49(1)
osm (po osmi dnech) 53(5)
osoba lidská (nepřijímaš osoby lidské)
54(46)
otkvetne, -nu 66(2)
otvřítí sě 46(25)
otcův (vóle otcovy; vóli otcovu) 55(7)
-овъ (szl.) 74

pán domu 49(12)
pátek 35
pec 46(22)
peněz 48(15)
pevný 54(16)
pěti (szl.) 70
plašč, plašť 48(14)
po mně 54(7)
poděkovati 46(16)
podobný 65(4)
pohanský 44
pohanstvo 44
pohany 43
pohoršene, -ní 28; 64(2)
pohoršiti 28
pohušjanje (szln.) 28
pohušjati (szln.) 28

polský (liliumy polské) 54(31)
poslově 53(12)
pravda 54(40)
prelátov z obce 54(58)
propově (szl.) 70
propěti (szl.) 70
proti Ježíševi 55(25)
proti nám 53(15); 54(24)
před časem 53(3)
přiblížilo sě 53(2)
přijde 49(30)
přinutiti 54(35)
přísaha 52(21)
przissedsse ze wsi 52(37)
přišla jest hodina 55(31)
přitáhnouti 54(35)
přiznati 49(8)
psí múcha 65(3)
puditi 49(17)
pušč (ma: poušť) 'sivatag' 52(24)

raspelo (szl.) 70
raspěti (szl.) 70
robotyř 64(9)
rov 45
rozšafenstvie 42
ryba 55(9)
řetěz 48(16)
řieky vody 66(1)
řka 54(43); 55(5)

s námi 54(24)
sě jest zjevil 55(40)
se mnů 53(26, 27)
sebe (z —) 53(10)
sem vám řekl 55(30)
síla 41
silný 54(16)
skanъdalisati (szl.) 28
skanъdabъ, -dělъ (szl.) 28
sluha 47
sobě 54(53)
stádo (ovce z stáda) 53(25)
stari zakon (szln., hv.) 29
stari zavjet (hv.) 29
starý svat 55(3)
Starý zákon 29
strъmoglavъ (szl.) 72
suk 48(23)
sukně 48(17); 77
sváda 49(21)
svatý Duch (o svatém Dušě) 55(16)
svět 54(48)
svieč 49(3)

svietedlniče 48(18)
svietlo 49(3)
syn Johannov 55(2)

šilink 48(15)
špich 48(22)

tebe 54(23)
tehdy 46(21)
tektonъ (szl.) 71
tekътонъ (szl.) 71
tek(ъ)tonovъ (szl.) 71
tĕlo (o svĕm tĕle) 55(4)

tĕma (szl.) 18
тъмьница (szl.) 18
tma 18
to 55(18)

toť 46(4)
tovařistvie 48(19)
trepavica (hv.) 76

tři dni 55(24)
tuto rziecz 52(16)
tĕma, tĕmamı (szl.) 18
tĕmĕn, tĕmen (török) 18

tvař 50(4)
tvoji biskupi 55(33)
tvoji uĕedlnıci 53(7)

uĕedlnıci jeho 53(8)
uĕıeše jĕ o nebeskĕm kralovstvı 52(27)
vcziessie gie o kralowstwi buoziem 52(27)
uĕıınım 49(6)
ukřıřovati 70
uřıtnı 54(38)

vám 54(15)
váš poklad 54(32)
vaše (coř — jest) 54(40)
vaše srdce 54(32)
vcziessie l. uĕıeše
veĕeřati, -řeti 48(20)
veĕeřĕ 48(20)
veĕeřıřıřtĕ 48(20)
veĕnı 52(23)
veĕnı 52(23)
veĕnı 52(23)

vĕdro 48(22)
velikonoc 48(1)
vezovi (hv.) 76
vieste 55(19)
vladařstvie 65(5)
vlas, vlasy 64(1)
vlna 49(17)
volajıcieho 50(7)
vpadati 72
vrĕmĕ (szl.) 76
vrĕnoutı 49(11)
vrř 47; 48(21); 77

vstĕpiti (diabel bieše vstĕpil) 55(27)
vřecko 54(28)
vřıchnı 54(39)
vřıchnı lidĕ 54(15)
vylořeni 53(9)
vřsost 65(2)
vysota 46(2)
vyznati 49(8)
vzácen 48(3)
vzbulil jest 54(57)
vzkřıeřenie 50(5)

za ny 53(15)
za vy 49(22)
zabıti 70
Zachař 54(1)
zakon (szl., szln.) 29
zařıřovĕchu 53(24)
zĕvora 66(3)
zĕzrak 39
zdvıhnoutı 49(11)
zly 28
zraditi 46(24)
zraditi (jenř by jej zradil) 54(51)
zraditi (zrazeno) 54(49)

že 52(29)
řes 53(4)
řes ty svatı bořı 54(9)
řıdĕ 55(15)
řıdoviny 76
řıvot 49(26); 54(48)
řrnov osliĕı 49(9)

A BIBLIAI HELYEK MUTATÓJA A VULGATA SORRENDJÉBEN

(A kettőspont utáni számok a paragrafusokra és az alpontokra utalnak.)

Exod 15, 11: 58(58)
 Exod 15, 19: 58(59)
 Lev 2, 13: 22(1)
 Bírák 4, 21—22: 76
 Ruth könyve: 13
 Ruth 1, 12: 29
 Ruth 1, 13: 29
 Ruth 4, 10: 29
 1 Reg 2, 1: 58(55)
 1 Reg 2, 4: 58(57)
 Judith könyve: 13
 Judith 11, 6: 58(23)
 Esther 8, 4: 68(4)

Zsoltárok

Psz 57, 3: 60(1)
 Psz 57, 6: 58(1)
 Psz 57, 7: 60(2)
 Psz 58, 4: 60(3)
 Psz 58, 12: 63(1)
 Psz 59, 7: 58(2)
 Psz 61, 4: 58(3)
 Psz 61, 10: 58(4)
 Psz 62, 5: 60(8)
 Psz 62, 7: 63(2)
 Psz 62, 8: 58(5)
 Psz 64, 2: 65(1)
 Psz 64, 5: 58(6)
 Psz 64, 10: 60(4)
 Psz 64, 10: 62(1)
 Psz 65, 17: 61(1)
 Psz 67, 19: 60(5)
 Psz 67, 22: 31
 Psz 67, 31: 60(6)
 Psz 68, 1: 58(7)
 Psz 68, 3: 65(2)
 Psz 68, 4: 60(22)
 Psz 68, 5: 58(8)
 Psz 68, 5: 64(1)
 Psz 68, 5: 31
 Psz 68, 23: 28

Psz 68, 23: 64(2)
 Psz 68, 28: 63(3)
 Psz 68, 32: 58(5)
 Psz 68, 36: 74
 Psz 69, 4: 64(3)
 Psz 70, 9: 60(22)
 Psz 70, 11: 61(2)
 Psz 70, 13: 60(22)
 Psz 71, 8: 75
 Psz 71, 12: 63(4)
 Psz 71, 16: 60(7); 75
 Psz 71, 20: 60(22)
 Psz 72, 3: 58(9); 58(40)
 Psz 72, 13: 60(8)
 Psz 72, 15: 60(9)
 Psz 72, 19: 60(22)
 Psz 72, 20: 58(10)
 Psz 73, 1: 61(3)
 Psz 73, 3: 60(8)
 Psz 73, 5: 63(5)
 Psz 73, 17: 75
 Psz 73, 22: 62(2)
 Psz 74, 5: 58(5)
 Psz 74, 9: 61(4)
 Psz 74, 11: 61(5)
 Psz 75, 4: 62(3)
 Psz 75, 5: 58(11); 63(6)
 Psz 75, 13: 58(12); 62(4)
 Psz 76, 7: 73
 Psz 76, 19: 75
 Psz 77, 8: 73
 Psz 77, 15: 60(10)
 Psz 77, 16: 66(1)
 Psz 77, 21: 62(5)
 Psz 77, 24: 75
 Psz 77, 27: 58(13)
 Psz 77, 28: 58(14)
 Psz 77, 37: 63(7)
 Psz 77, 39: 73
 Psz 77, 45: 65(3)
 Psz 77, 52: 64(4)

Ps 80, 7: 61(7)
Ps 85, 8: 37; 64(5); 65(4)
Ps 85, 16: 65(5)
Ps 86, 2: 58(15)
Ps 86, 6: 62(6)
Ps 87, 5: 58(16)
Ps 87, 7: 58(16)
Ps 87, 8: 60(7)
Ps 87, 9: 62(7)
Ps 88, 7: 61(6)
Ps 88, 10: 60(7); 75
Ps 88, 11: 60(11)
Ps 88, 18: 58(5)
Ps 88, 25: 58(5)
Ps 88, 36: 64(6)
Ps 88, 41: 60(12)
Ps 89, 1: 58(17)
Ps 89, 9: 60(13)
Ps 89, 19: 60(14)
Ps 90, 6: 60(15)
Ps 90, 9: 63(8)
Ps 90, 15: 62(8)
Ps 91, 4: 58(18)
Ps 91, 11: 58(5)
Ps 91, 12: 58(19)
Ps 91, 13: 74
Ps 92, 3: 60(7)
Ps 93, 4: 60(16)
Ps 93, 8: 58(20)
Ps 93, 16: 58(19)
Ps 93, 21: 62(9)
Ps 94, 4: 58(21)
Ps 94, 5: 58(21)
Ps 94, 8: 58(22)
Ps 94, 9: 62(10)
Ps 94, 11: 64(6)
Ps 95, 10: 75
Ps 95, 13: 75
Ps 96, 2: 58; 58(23)
Ps 96, 4: 75
Ps 96, 7: 58(24)
Ps 96, 11: 58(25)
Ps 96, 12: 58(26)
Ps 97, 9: 75
Ps 97, 6: 64(7)
Ps 98, 1: 62(11)
Ps 98, 6: 65(6)
Ps 98, 7: 63(9)
Ps 98, 9: 60(17)
Ps 100, 3: 58(28)
Ps 101, 23: 60(18)
Ps 102, 5: 61(8)
Ps 102, 12: 62(11)
Ps 102, 15: 66(2); 74

Ps 103, 4: 73
Ps 103, 11: 64(7)
Ps 103, 12: 75
Ps 103, 30: 62(13)
Ps 104, 17: 64(9)
Ps 104, 40: 75
Ps 104, 30: 60(19); 60(20)
Ps 105, 9: 60(21)
Ps 105, 13: 60(22)
Ps 105, 19: 58(24)
Ps 105, 33: 73
Ps 105, 36: 28; 64(2)
Ps 105, 39: 58(29)
Ps 106, 4: 65(7)
Ps 106, 5: 60(22)
Ps 106, 12: 63(10)
Ps 106, 16: 66(3)
Ps 106, 22: 63(11)
Ps 106, 23: 63(12)
Ps 106, 25: 60(7); 73
Ps 106, 26: 58(30)
Ps 106, 27: 60(23)
Ps 106, 29: 60(7); 61(9)
Ps 106, 38: 60(24)
Ps 106, 40: 60(25)
Ps 107, 7: 58(31)
Ps 107, 13: 75
Ps 108, 2: 58(32)
Ps 108, 3: 58(33)
Ps 108, 11: 58(34)
Ps 108, 23: 62(14)
Ps 108, 29: 65(8)
Ps 109, 1: 64(10)
Ps 110, 10: 74
Ps 113, 2: 61(10)
Ps 113, 4: 60, 26
Ps 113, 4: 74
Ps 113, 6: 58(35)
Ps 113, 6: 58(36)
Ps 118, 33: 58(37)
Ps 118, 48: 60(8)
Ps 118, 86: 62(15)
Ps 118, 103: 58(38); 60(27)
Ps 118, 111: 58(39)
Ps 118, 113: 58(40)
Ps 118, 115: 58(19)
Ps 118, 122: 58(41); 64(9)
Ps 118, 129: 63(13)
Ps 118, 139: 63(14)
Ps 118, 144: 61(11)
Ps 127, 2: 62(16)
Ps 130, 1: 60(28)
Ps 131, 4—5: 76
Ps 131, 6: 60(10); 60(29)

Ps 134, 15: 75
 Ps 134, 17: 73
 Ps 135, 17: 63(15)
 Ps 135, 20: 62(17)
 Ps 136, 6: 61(12)
 Ps 136, 9: 62(18)
 Ps 137, 1: 60(30)
 Ps 138, 7: 73
 Ps 138, 20: 62(19)
 Ps 139, 4: 62(20)
 Ps 139, 6: 28; 64(2)
 Ps 139, 13: 63(16)
 Ps 140, 7: 58(42)
 Ps 141, 4: 60(22); 61(13); 73
 Ps 142, 6: 58(43)
 Ps 142, 7: 60(22); 73
 Ps 143, 2: 62(21)
 Ps 143, 9: 65(9)
 Ps 143, 10: 58(44)
 Ps 143, 12: 60(31); 61(14)
 Ps 143, 14: 60(32)
 Ps 147, 18: 73
 Ps 148, 4: 58(52)
 Ps 148, 8: 73
 Ps 149, 2: 62(22)
 Ps 149, 6: 62(23)
 Ps 149, 8: 61(15)

Proféták

Is 38, 15: 58(53)
 Is 38, 16: 58(54)
 Dan 3, 19: 68, 2
 Dan 3, 59: 58(52)
 Dan 3, 94: 68, 4
 Joel 3, 5: 68, 4
 Amos 8, 14: 68, 2
 Jonas 1, 3: 68, 4
 Mich 1. Prol: 68, 4
 Mich 2. Prol: 68, 3
 Mich 1, 4: 68, 2
 Mich 3, 3: 68, 4
 Hab 2. Prol: 68, 4
 Hab 3, 8: 58(60)
 Hab 3, 9: 58(61)
 Hab 3, 17: 60(34)
 Soph 1. Prol: 68, 3
 Zach 2. Prol: 68, 3
 Zach 3, 9: 68, 3
 Zach 7, 7: 68, 2

Makkabeusok

1 Mach 6, 35: 19
 2 Mach 6, 18—31: 13
 2 Mach 7, 1—41: 13

Evangeliumok

Máté

Mt 1, 1: 46(13)
 Mt 1, 18: 73
 Mt 1, 20: 73
 Mt 1, 23: 52(1)
 Mt 2, 1: 77
 Mt 2, 4: 26
 Mt 2, 6: 46
 Mt 2, 7: 77
 Mt 2, 18: 46(1)
 Mt 2, 40: 22(9)
 Mt 3, 2: 46(5); 75
 Mt 3, 3: 52(2)
 Mt 3, 7: 25; 48(7)
 Mt 3, 11: 73
 Mt 3, 12: 46(3); 47(1)
 Mt 3, 16: 73
 Mt 3, 17: 46(4)
 Mt 4, 1: 73
 Mt 4, 6: 52(3)
 Mt 4, 15: 44; 75
 Mt 4, 17: 46(5)
 Mt 4, 24: 36
 Mt 5, 3: 73
 Mt 5, 11: 52(4)
 Mt 5, 18: 22(21); 36
 Mt 5, 22: 22(33)
 Mt 5, 31: 52(5)
 Mt 5, 32: 29
 Mt 5, 36: 47(17)
 Mt 5, 38: 52(5)
 Mt 5, 40: 48(14); 48(17)
 Mt 5, 46: 27
 Mt 5, 47: 22(17)
 Mt 6, 5: 52(6)
 Mt 6, 7: 22(17); 48(18)
 Mt 6, 9: 48(17)
 Mt 6, 15: 52(7)
 Mt 6, 19: 48(13)
 Mt 6, 24: 22(24)
 Mt 6, 25: 47(14)
 Mt 6, 26: 47(1); 75
 Mt 6, 30: 22(11); 46(22)
 Mt 7, 3: 48(23)
 Mt 7, 6: 46(10); 52(8)
 Mt 7, 12: 29
 Mt 7, 22: 39; 52(9)
 Mt 7, 23: 52(10)
 Mt 7, 25: 52(11)
 Mt 8, 3: 49(1)
 Mt 8, 6: 36
 Mt 8, 14: 33

Mt 8, 15: 33
Mt 8, 20: 75
Mt 8, 28: 45; 52(12)
Mt 8, 32: 72
Mt 9, 1: 52(13)
Mt 9, 2: 36
Mt 9, 3: 26
Mt 9, 6: 36
Mt 9, 10: 27
Mt 9, 11: 27
Mt 9, 25: 52(14)
Mt 10, 1: 73
Mt 10, 3: 27
Mt 10, 5: 44
Mt 10, 9: 46(6); 48(15)
Mt 10, 10: 47(15)
Mt 10, 17: 46(7)
Mt 10, 18: 44
Mt 10, 20: 73
Mt 10, 22: 52(15)
Mt 10, 29: 46(8)
Mt 10, 35: 49(2)
Mt 11, 1: 52(16)
Mt 11, 17: 52(17)
Mt 11, 19: 27
Mt 11, 20: 39; 46(5)
Mt 11, 21: 22(10)
Mt 11, 21: 39
Mt 11, 23: 39
Mt 11, 23: 49(1)
Mt 12, 18: 44; 52(8); 73
Mt 12, 20: 49(3)
Mt 12, 21: 44
Mt 12, 24: 25
Mt 12, 28: 73
Mt 12, 31: 73
Mt 12, 32: 73
Mt 12, 34: 48(7)
Mt 12, 42: 49(4)
Mt 13, 4: 75
Mt 13, 11: 75
Mt 13, 25: 48(8)
Mt 13, 26—30: 48(8)
Mt 13, 27: 32
Mt 13, 30: 47(1)
Mt 13, 32: 46(9); 75
Mt 13, 33: 48(12); 52(19)
Mt 13, 41: 28
Mt 13, 45: 46(10)
Mt 13, 46: 46(10); 52(20)
Mt 13, 47: 48(21)
Mt 13, 52: 32
Mt 13, 54: 39
Mt 13, 55: 71

Mt 13, 58: 39
Mt 14, 1: 46(11)
Mt 14, 2: 39
Mt 14, 9: 52(21)
Mt 14, 25: 22(37)
Mt 14, 34: 52(22)
Mt 15, 19: 29
Mt 15, 37: 48(9)
Mt 16, 21: 26
Mt 16, 23: 28
Mt 16, 4: 75
Mt 16, 9—10: 48(9)
Mt 16, 28: 47(4); 49(5)
Mt 17, 23: 22(13)
Mt 17, 26: 22(34); 28
Mt 18, 6: 28; 49(9)
Mt 18, 8—9: 52(23)
Mt 18, 9: 52(23)
Mt 18, 12: 52(24)
Mt 18, 17: 27
Mt 18, 28: 48(15)
Mt 20, 1: 32
Mt 20, 8: 47(10)
Mt 20, 11: 32
Mt 20, 12: 37
Mt 20, 13: 52(25)
Mt 20, 18: 74
Mt 20, 19: 44; 70
Mt 20, 25: 44
Mt 21, 1: 22(27); 52(26)
Mt 21, 17: 52(27)
Mt 21, 31—32: 27
Mt 21, 33: 30; 32
Mt 21, 45: 30
Mt 22, 4: 32; 48(2); 48(4)
Mt 22, 23: 20
Mt 22, 24: 46(17)
Mt 22, 29: 50(1)
Mt 22, 30: 29
Mt 22, 34: 20
Mt 22, 36: 29
Mt 22, 39: 37
Mt 22, 44: 47(17); 64(10)
Mt 23, 5: 22(29)
Mt 23, 6: 48(20)
Mt 23, 15: 46(12)
Mt 23, 16: 52(28)
Mt 23, 27: 37; 45; 53(29)
Mt 23, 29: 45
Mt 23, 33: 48(7)
Mt 23, 37: 52(30)
Mt 24, 3: 52(31)
Mt 24, 19: 46(13)
Mt 24, 29: 40

Mt 24, 30: 41
 Mt 24, 37: 52(32)
 Mt 24, 40: 52(33)
 Mt 24, 43: 32
 Mt 25, 15: 42
 Mt 25, 22: 52(34)
 Mt 26, 2: 70
 Mt 26, 3: 22(27)
 Mt 26, 7: 22(2); 48(3)
 Mt 26, 17—19: 48(1)
 Mt 26, 23: 47(11)
 Mt 26, 26: 48(20)
 Mt 26, 27: 46(16)
 Mt 26, 49: 22(32); 46(14)
 Mt 26, 53: 18; 19
 Mt 26, 57: 52(35)
 Mt 26, 67: 46(15)
 Mt 26, 73: 50
 Mt 27, 1: 74
 Mt 27, 3: 52(36)
 Mt 27, 6: 22(12)
 Mt 27, 19: 34
 Mt 27, 23: 70
 Mt 27, 27: 34
 Mt 27, 28: 48(14)
 Mt 27, 29: 46(14)
 Mt 27, 33: 46(17)
 Mt 27, 31: 70
 Mt 27, 32: 52(37)
 Mt 27, 34: 47(4)
 Mt 27, 37: 52(38)
 Mt 27, 52: 45
 Mt 27, 60: 45
 Mt 27, 64: 28
 Mt 28, 8: 45
 Mt 28, 11: 74
 Mt 28, 19: 73

Márk

Mc 1, 8: 73
 Mc 1, 10: 53(1); 73
 Mc 1, 15: 46(5); 53(2)
 Mc 1, 17: 49(60)
 Mc 1, 24: 53(3); 53(4)
 Mc 1, 30: 33
 Mc 1, 31: 33
 Mc 1, 38: 50(2)
 Mc 1, 41: 49(1); 49(11)
 Mc 1, 44: 74
 Mc 2, 1: 53(5)
 Mc 2, 3: 36
 Mc 2, 4: 36
 Mc 2, 5: 36
 Mc 2, 8: 53(6); 73

Mc 2, 9—10: 36
 Mc 2, 15—16: 27
 Mc 2, 16: 27
 Mc 2, 21: 47(9)
 Mc 2, 24: 53(7)
 Mc 3, 12: 27
 Mc 3, 21: 53(8)
 Mc 3, 29: 73
 Mc 4, 2: 30
 Mc 4, 4: 75
 Mc 4, 10: 53(9)
 Mc 4, 21: 48(18)
 Mc 4, 29: 53(10)
 Mc 4, 32: 46(9); 53(11); 75
 Mc 5, 2—3: 45
 Mc 5, 3—5: 48(16)
 Mc 5, 8: 73
 Mc 5, 9: 18; 19
 Mc 5, 13: 72
 Mc 5, 30: 40
 Mc 5, 34: 50(3)
 Mc 5, 35: 53(12)
 Mc 6, 2: 40; 53(13)
 Mc 6, 3: 28; 71
 Mc 6, 5: 39
 Mc 6, 8: 46(6); 47(2); 47(15)
 Mc 6, 9: 47(12)
 Mc 6, 12: 46(5)
 Mc 6, 14: 39
 Mc 6, 19: 53(14)
 Mc 6, 21: 48(20)
 Mc 6, 26: 46(18)
 Mc 6, 29: 45
 Mc 6, 37: 48(15)
 Mc 7, 4: 49(7)
 Mc 7, 8: 37
 Mc 7, 21: 29
 Mc 7, 26: 22(35)
 Mc 8, 8: 48(9)
 Mc 8, 15: 25
 Mc 8, 19—20: 48(9)
 Mc 8, 38: 49(8)
 Mc 8, 39: 41; 47(4)
 Mc 9, 6: 46(4)
 Mc 9, 38: 39
 Mc 9, 39: 53(15)
 Mc 9, 41: 49(9)
 Mc 9, 42: 28
 Mc 9, 48: 22(1)
 Mc 9, 48: 53(16)
 Mc 10, 6: 53(17)
 Mc 10, 11: 29
 Mc 10, 19: 29
 Mc 10, 27: 53(18)

Mc 10, 28: 53(19)
 Mc 10, 33: 44
 Mc 10, 49: 49(10)
 Mc 11, 3: 53(20)
 Mc 11, 12: 53(21)
 Mc 11, 23: 49(11)
 Mc 12, 2: 58(16)
 Mc 12, 24: 41
 Mc 12, 25: 53(22)
 Mc 12, 28: 26
 Mc 12, 30: 41
 Mc 12, 31: 37
 Mc 12, 36: 47(17); 64(10); 73
 Mc 12, 38: 26
 Mc 12, 39: 48(20)
 Mc 12, 41: 22(19); 46(5); 47(2)
 Mc 13, 11: 73
 Mc 13, 13: 53(23)
 Mc 13, 17: 46(13)
 Mc 13, 26: 41
 Mc 13, 25: 40; 75
 Mc 14, 3: 22(2)
 Mc 14, 11: 48(15)
 Mc 14, 12: 48(1); 53(24)
 Mc 14, 14: 48(1); 49(12)
 Mc 14, 15: 48(20)
 Mc 14, 20: 47(11)
 Mc 14, 23: 48(6)
 Mc 14, 27: 53(25)
 Mc 14, 34: 53(26)
 Mc 14, 37: 53(27)
 Mc 14, 38: 73
 Mc 14, 45: 46(14)
 Mc 14, 62: 75
 Mc 14, 65: 46(15)
 Mc 15, 11: 47(8)
 Mc 15, 13: 70
 Mc 15, 16: 34
 Mc 15, 18: 46(14)
 Mc 15, 22: 46(17)
 Mc 15, 42: 35
 Mc 15, 43: 49(13); 49(14)
 Mc 15, 46: 45
 Mc 16, 1: 22(5)
 Mc 16, 2: 45
 Mc 16, 12: 50(4)

Lukács
 L 1, 8: 54(1)
 L 1, 15: 73
 L 1, 17: 58(46)
 L 1, 35: 40; 73
 L 1, 41: 73
 L 1, 46—47: 73

L 1, 63: 16; 46(19)
 L 1, 67: 73
 L 1, 72: 22(36)
 L 2, 3: 54(2)
 L 2, 5: 54(2)
 L 2, 11: 54(3)
 L 2, 15: 54(4)
 L 2, 22: 29
 L 2, 24: 22(20)
 L 2, 25: 73
 L 2, 36: 64(10)
 L 2, 37: 49(15)
 L 2, 46: 22(15)
 L 2, 44: 48(19)
 L 2, 51: 54(5)
 L 3, 1: 46(11)
 L 3, 7: 48(7)
 L 3, 11: 48(17); 54(6)
 L 3, 12: 27
 L 3, 16: 54(7); 73
 L 3, 17: 47(1)
 L 3, 19: 46(11)
 L 3, 22: 73
 L 4, 1: 73
 L 4, 23: 54(8)
 L 4, 29: 72
 L 4, 34: 54(9)
 L 4, 38: 33
 L 5, 13: 49(1); 49(11)
 L 5, 17: 41; 54(10)
 L 5, 19: 47(6)
 L 5, 20: 54(11)
 L 5, 27: 54(12)
 L 5, 27: 27; 54(13)
 L 5, 30: 27
 L 6, 10: 54(14)
 L 6, 19: 40
 L 6, 26: 54(15)
 L 6, 29: 48(17)
 L 6, 30: 49(16)
 L 6, 34: 37
 L 6, 42: 48(23)
 L 6, 47—48: 37
 L 6, 48: 54(16)
 L 6, 48—49: 22(18)
 L 7, 2: 48(3)
 L 7, 10: 33
 L 7, 14: 45
 L 7, 28: 54(17); 75
 L 7, 34: 27
 L 7, 37: 22(2)
 L 7, 38: 31
 L 7, 40: 54(18)
 L 7, 44: 31

- L 8, 2: 54(19)
 L 8, 3: 47(10)
 L 8, 5: 75
 L 8, 6: 46(20)
 L 8, 9: 30
 L 8, 16: 48(18)
 L 8, 23: 49(17)
 L 8, 27: 45
 L 8, 28: 54(20)
 L 8, 29: 48(16)
 L 8, 30: 18; 19
 L 8, 33: 72
 L 8, 34: 50
 L 8, 46: 40
 L 8, 49: 54(21)
 L 9, 1: 41
 L 9, 3: 47(15); 48(15); 48(17)
 L 9, 7: 46(11)
 L 9, 22: 74
 L 9, 27: 47(4)
 L 9, 41: 54(22)
 L 9, 49: 54(23)
 L 9, 50: 54(24)
 L 9, 54: 54(25)
 L 9, 58: 75
 L 10, 3: 46(5)
 L 10, 4: 47(15)
 L 10, 6: 54(26)
 L 10, 13: 22(10); 39
 L 10, 19: 41
 L 10, 21: 73
 L 10, 32: 22(23); 54(27)
 L 10, 34: 47(13)
 L 10, 35: 47(13)
 L 10, 40: 47(14)
 L 11, 13: 75
 L 11, 16: 75
 L 11, 20: 46(21)
 L 11, 21: 54(28)
 L 11, 26: 28
 L 11, 32: 46(5)
 L 11, 38: 48(4)
 L 11, 39: 22(8)
 L 11, 43: 25
 L 11, 44: 45
 L 11, 47: 48
 L 11, 48: 45
 L 11, 51: 54(29)
 L 12, 3: 54(30)
 L 12, 6: 46(8)
 L 12, 7: 31
 L 12, 10: 73
 L 12, 12: 73
 L 12, 18: 47(1)
- L 12, 24: 47(1)
 L 12, 26: 47(14)
 L 12, 27: 54(31)
 L 12, 28: 22(11); 46(22)
 L 12, 30: 44
 L 12, 33: 47(16)
 L 12, 34: 54(32)
 L 12, 35: 48(18)
 L 12, 42: 47(10)
 L 12, 51: 54(33)
 L 12, 54—55: 54(34)
 L 12, 55: 22(6)
 L 12, 58: 54(35)
 L 13, 4: 60(29)
 L 13, 8: 48(5)
 L 13, 18: 37
 L 13, 19: 75
 L 13, 31: 25
 L 14, 10: 46(18); 54(36)
 L 14, 12: 48(4); 48(20); 54(37)
 L 14, 16: 48(20)
 L 14, 23: 49(18)
 L 14, 24: 46(4); 48(20)
 L 15, 1: 27
 L 15, 4: 49(15); 49(19)
 L 15, 5: 46(5)
 L 15, 8: 22(13)
 L 15, 14: 54(38)
 L 15, 16: 48(10)
 L 15, 24: 54(39)
 L 16, 6: 22(7)
 L 16, 11: 54(40)
 L 16, 13: 22(24)
 L 16, 17: 22(4)
 L 16, 26: 46(23)
 L 17, 1: 28
 L 17, 2: 49(9)
 L 17, 6: 49(20)
 L 17, 8: 48(20)
 L 17, 31: 54(41)
 L 18, 9: 54(42)
 L 18, 10: 27
 L 18, 11: 29; 54(43)
 L 18, 13: 27
 L 18, 31: 54(44)
 L 18, 32: 44
 L 19, 1: 27
 L 19, 7: 54(45)
 L 19, 13: 48(15)
 L 19, 29: 22(27)
 L 20, 19: 26
 L 20, 21: 54(46)
 L 20, 36: 37; 50(5)
 L 20, 43: 46(17)

L 21, 9: 49(21); 54(47)
 L 21, 18: 31
 L 21, 23: 46(13)
 L 21, 24: 43
 L 21, 26: 40
 L 21, 34: 54(48)
 L 21, 37: 22(27)
 L 22, 7: 48(1)
 L 22, 11: 48(1)
 L 22, 12: 48(20)
 L 22, 15: 48(1)
 L 22, 19: 46(24); 54(49)
 L 22, 20: 49(22); 54(50)
 L 22, 23: 54(51)
 L 22, 30: 54(52)
 L 22, 35: 47(15)
 L 22, 36: 47(16); 48(17); 54(53)
 L 22, 41: 46(25)
 L 22, 53: 50(6)
 L 22, 54: 54(54)
 L 22, 63: 54(55)
 L 22, 64: 54(56)
 L 22, 69: 41
 L 23, 5: 54(57)
 L 23, 13: 49(23); 54(58)
 L 23, 32: 70
 L 23, 33: 46(17); 70
 L 23, 50: 49(13)
 L 23, 53: 45
 L 23, 54: 35
 L 23, 55: 45
 L 23, 56: 22(5)
 L 24, 1: 22(5)
 L 24, 1: 45
 L 24, 4: 49(24)
 L 24, 12: 47(7)
 L 24, 13: 47(5)
 L 24, 20: 70
 L 24, 47: 43; 54(59)
 L 24, 49: 40

János

J 1, 19: 22(23)
 J 1, 23: 50(7)
 J 1, 30: 50(8)
 J 1, 33: 73
 J 1, 39: 55(1)
 J 1, 42: 55(2)
 J 2, 6—7: 48(22)
 J 2, 8: 55(3)
 J 2, 9: 47(4)
 J 2, 15: 47(2)
 J 2, 22: 55(4)
 J 3, 1: 25

J 3, 5: 55(5); 73
 J 3, 36: 55(6)
 J 4, 11: 46(26)
 J 4, 23: 73
 J 4, 24: 73
 J 4, 28: 48(22)
 J 4, 48: 75
 J 4, 52: 33; 49(25)
 J 5, 2: 22(30); 22(31)
 J 5, 18: 37
 J 5, 14: 28
 J 5, 28: 45
 J 5, 30: 55(7)
 J 5, 35: 48(18); 55(8)
 J 6, 11: 46(16)
 J 6, 13: 55(9)
 J 6, 19: 47(5)
 J 6, 28: 55(10)
 J 6, 31: 46(27)
 J 6, 33: 55(11)
 J 6, 36: 55(12)
 J 6, 38: 55(13)
 J 6, 49: 46(27)
 J 6, 59: 46(27)
 J 6, 64: 49(26)
 J 6, 70: 55(14)
 J 7, 19: 29
 J 7, 25: 55(15)
 J 7, 34: 49(27)
 J 7, 35: 44
 J 7, 39: 55(16)
 J 7, 45: 47(8)
 J 7, 46: 55(17)
 J 8, 1: 22(27)
 J 8, 3: 26; 29
 J 8, 9: 55(18)
 J 8, 19: 55(19)
 J 8, 33: 55(20)
 J 8, 52: 55(21)
 J 8, 55: 37
 J 9, 7: 60(29)
 J 9, 9: 37
 J 9, 11: 60(29)
 J 9, 16: 49(28)
 J 9, 18: 55(22)
 J 9, 39: 55(23)
 J 9, 40: 25
 J 10, 6: 30
 J 10, 22: 22(16)
 J 10, 23: 22(30)
 J 11, 2: 31
 J 11, 16: 22(14)
 J 11, 17: 45
 J 11, 18: 47(5)

J 11, 31: 45
J 11, 38: 45
J 11, 39: 49(29); 55(24)
J 11, 41: 48(6)
J 11, 47: 47(8); 48(6); 55 (25)
J 11, 49: 47(8)
J 11, 50—52: 43
J 11, 56: 47(8)
J 12, 2: 48(20)
J 12, 3: 22(26); 31; 47(3); 48(3)
J 12, 10: 74
J 12, 13: 22(28)
J 12, 15: 55(26)
J 13, 2: 48(20); 55(27)
J 13, 5: 47(7); 48(11)
J 13, 35: 55(28)
J 14, 1: 55(29)
J 16, 2: 49(30)
J 16, 15: 55(30)
J 16, 25: 30; 55(31)
J 16, 26: 55(32)
J 18, 10: 47(8)
J 18, 15: 47(8)
J 18, 19: 47(8)
J 18, 22: 46(15); 47(8)
J 18, 24: 47(8)
J 18, 28: 34
J 18, 35: 47(8); 55(33)

J 18, 36: 55(34)
J 19, 3: 46(15); 55(35)
J 19, 9: 34
J 19, 10: 70
J 19, 13: 34
J 19, 15: 55(36); 70
J 19, 17: 46(17)
J 19, 21: 47(8)
J 19, 23: 48(17)
J 19, 30: 73
J 19, 31: 35
J 19, 39: 47(3)
J 19, 40: 22(5); 47(7)
J 19, 41—42: 45
J 19, 42: 35
J 20, 1: 45
J 20, 5: 47(7)
J 20, 6—7: 47(7)
J 20, 12: 22(3)
J 20, 13: 55(37)
J 20, 19: 55(38)
J 20, 22: 55(39); 73
J 20, 24: 22(14)
J 21, 1: 55(40)
J 21, 2: 22(14)
J 21, 6: 55(41)
J 21, 7: 48(17)
J 21, 12: 55(42)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1994

Nyomdai táskaszám: 22728

Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

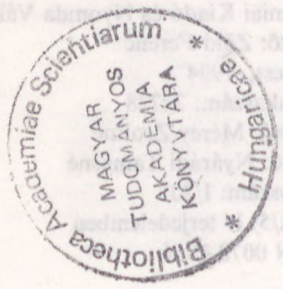
Kiadványszám: I/201

Megjelent 13,6 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0078-2866

- J 11, 31: 45
- J 11, 38: 45
- J 11, 39: 49(29); 55(24)
- J 11, 41: 48(6)
- J 11, 47: 47(8); 48(6); 55 (25)
- J 11, 49: 47(8)
- J 11, 50—52: 43
- J 11, 56: 47(8)
- J 12, 2: 48(20)
- J 12, 3: 22(24); 23: 47(3); 48(3)
- J 12, 10: 74
- J 12, 13: 23(28)
- J 12, 15: 55(26)
- J 13, 2: 48(20); 55(27)
- J 13, 5: 47(7); 48(11)
- J 13, 35: 55(28)
- J 14, 1: 55(29)
- J 15, 2: 49(30)
- J 16, 15: 85(90)
- J 16, 25: 30; 55(31)
- J 16, 36: 55(32)
- J 17, 10: 47(8)
- J 17, 15: 47(8)
- J 17, 19: 47(8)
- J 17, 21: 40(15); 47(8)
- J 17, 24: 47(8)
- J 17, 28: 34
- J 17, 32: 47(8); 55(33)
- J 18, 36: 55(34)
- J 19, 3: 46(13); 55(35)
- J 19, 9: 54
- J 19, 10: 70
- J 19, 13: 34
- J 19, 15: 55(36); 70
- J 19, 17: 46(17)
- J 19, 21: 47(8)
- J 19, 23: 48(17)
- J 19, 30: 73
- J 19, 31: 15
- J 19, 39: 47(3)
- J 19, 40: 22(5); 47(7)
- J 19, 41—42: 45
- J 19, 42: 35
- J 20, 1: 45
- J 20, 5: 47(7)
- J 20, 6—7: 47(7)
- J 20, 12: 22(7)
- J 20, 13: 55(37)
- J 20, 19: 55(38)
- J 20, 20: 25(39); 73
- J 20, 24: 23(14)
- J 21, 1: 55(40)
- J 21, 2: 22(14)
- J 21, 6: 55(41)
- J 21, 7: 48(17)
- J 21, 12: 55(42)

A kötetben leírtak az Akadémiai Kiadó és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárához tartozó tulajdonúak.

54. Deme László—Fábián Pál—Benedy József: A magyar helyesírás rendszere. 1966.
55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjarástípus-történetben. 1966.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969.
68. Fehértői Katalin: A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974.
83. Jelentéstan és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974.
84. Velosov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974.
86. Kemény Gábor: Krúdy képpalkotása. 1974.
87. Hajdú Mihály: Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976.
92. Kiss Lajos: Szlav tiükörszók és tiükörjelentések a magyarban. 1976.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978.
99. Bańcerowski, Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980.

106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölesönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtani útja. 1982.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvudomány történetében. 1982.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondatszerkezet generatív leírása. 1983.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A-számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladájában. 1986.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvmemlékek magyar jövevényszavai. 1989.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990.
132. **Dániel Ágnes:** Szó-szöveg — szer-szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai és szintaktikai vonatkozásai. 1993.
136. **Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993.